

1

КИЇВ - 1978

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- У великій сім'ї братніх народів
- Дружба народів СРСР і соціалістичний спосіб життя
- Видатний державний і партійний діяч

У видавництві «НАУКОВА ДУМКА» у 1978 р. вийдуть у світ книги:

Кондрацький А. А. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ.

Мова українська. 8 арк. Ціна 1 крб. 20 коп.

На основі документальних матеріалів висвітлюється суспільно-політична активність робітничого класу Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. Значна увага приділяється розкриттю ролі КПРС, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій в розвитку політичної активності робітників республіки. Соціально-політичні процеси, які відбуваються в УРСР, показано у зв'язку з історичним розвитком нашої країни в період будівництва розвинутого соціалізму.

Розрахована на істориків, викладачів, студентів вузів, пропагандистів.

Малько О. О. РОБІТНИЧИЙ КЛАС — ТРУДІВНИКАМ СЕЛА. (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)

Мова українська. 8 арк. Ціна 1 крб. 20 коп.

Досліджуються актуальні питання участі робітничого класу в здійсненні курсу Комуністичної партії Радянського Союзу на зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, всебічну інтенсифікацію колгоспного і радгоспного виробництва в умовах розвинутого соціалізму (1959—1970 рр.).

Розрахована на істориків, пропагандистів, викладачів, студентів вузів.

Ці книги можна попередньо замовити в усіх універсальних магазинах книготоргу і споживчої кооперації, магазинах «Книга—поштою» і «Академкнига». Найбільш тривалий час замовлення на ці видання приймають: магазин — опорний пункт видавництва — Будинок книги у м. Донецьку (вул. Артема, 147-а) і книгарня видавництва «Наукова думка» (252001, м. Київ-1, вул. Кірова, 4), яка іногороднім замовникам висилає книги післяплатою.

Художній редактор *І. М. Галущак*

Технічні редактори *Л. М. Кравченко, Т. М. Шендерович*

Коректор *Е. І. Міхнова*

Здано до набору 29.11.77. Підп. до друку 11.01.78. БФ 34595. Формат 70×108^{1/16}. Вис. друк.
Ум. друк арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 16,05. Тираж 5870 прим. Зам К-211.

Видавництво «Наукова думка» 252601, Київ, МСП, Рєпіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 1 (202), 1978. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030 Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (202)

СІЧЕНЬ

1978

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

60-річчя встановлення Радянської влади на Україні

Колотуха Я. Я. У великій сім'ї братніх народів 5

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Куліченко М. І. (Москва). Дружба народів СРСР і соціалістичний спосіб життя 18

До 100-річчя з дня народження Г. І. Петровського

Варгатюк П. Л. Видатний державний і партійний діяч 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кульпінський В. Л., Моторнюк М. М. Діяльність партійних організацій республіки по трудовому вихованню учнів (1966—1975 рр.) 43

Рой Є. Є. Розвиток інтернаціональних зв'язків трудящих поріднених областей і міст УРСР та європейських країн соціалізму 50

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Котляр М. Ф. З історії переростання племінних союзів у територіальні об'єднання в Східній Європі (VII—X ст.) 58

ЗАМІТКИ

Вовк Л. П. Підготовка бібліотечних працівників в Українській РСР у після-воєнний період 71

Кушинська С. В. Участь громадськості Радянської України в міжнародному русі проти посилення фашистської реакції в Німеччині 75

З історії міжслов'янських зв'язків

Служенко П. М. Рух солідарності прогресивної громадськості капіталістичних країн з народами Чехословаччини в період мюнхенської кризи 83

Хакімова У. (Самарканд). Позиція правлячих кіл Болгарії у питанні про встановлення дипломатичних і торговельних відносин з СРСР (перша половина 30-х років) 89

Ляшенко Л. Г. До питання про російсько-українські культурні зв'язки з південнослов'янськими країнами в XIX ст. 95

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Волковинський В. М., Шаталіна Є. П. З історії спорудження в Українській РСР пам'ятників борцям за владу Рад 102

НАШ КАЛЕНДАР

Новицький П. К. (<i>Хмельницький</i>), Бойко О. Д. Величний документ переміжного пролетаріату (До 60-річчя прийняття «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу»)	112
Тимченко Ж. П. До 60-річчя Всеукраїнської селянської конференції	114
Стрілко А. А. До 80-річчя з дня народження Луїса Карлоса Престеса	117
Маркіна В. О. Титан Відродження (До 500-річчя з дня народження Томаса Мора)	119

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сороковська С. В. Українська радянська історична бібліографія до 60-річчя Великого Жовтня	122
Беренштейн Л. Ю. Критика сіоністських фальсифікацій історії Великої Жовтневої соціалістичної революції	128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

Горшков В. П., Федорина М. І. Том шостий. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921—1941)	135
--	-----

* * *

Різницька М. В. (<i>Дніпропетровськ</i>). И. Е. Ворожейкин, С. Л. Сенявский. Рабочий класс — ведущая сила советского общества	137
Кульчицький С. В. История социалистической экономики СССР. В семи томах. Том второй. Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР. 1921—1925 гг.	140
Нагорна Л. П. В авангарді революційних мас. Більшовики на чолі народних мас України у Жовтневій революції	142
Мартиненко А. К. Н. М. Фролкин. Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время	145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 60-річчя Великого Жовтня

Пінчук Ю. А. Загальні збори Академії наук Української РСР	147
Ю. П., М. К. Розширене засідання Секції суспільних наук АН УРСР	148
В. В. ЦДАЖР УРСР	151
Рудь М. П. ЦНБ АН УРСР	152
Беловалова Н. Є. Науково-теоретичний семінар	152
Колесник В. П. (<i>Луцьк</i>), Кардаш Б. П. (<i>Луцьк</i>). Науково-теоретична конференція в Луцьку	153

* * *

Хворостяний І. М., Смирнов С. В. На загальних зборах Відділення історії, філософії та права АН УРСР	154
Анісімов Ю. О., Матвеева Л. В., Сологуб В. С. Вшанування академіка АН УРСР Й. З. Штокала з нагоди його ювілею	156
В. С. Створення на Україні науково-координаційного історіографічного центру	158
<u>Степан Іванович Сідельников</u>	159
<u>Володимир Миколайович Зайцев</u>	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **В. К. Василенко**, **В. О. Замлинський** (заст. головного редактора), **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. П. Кожукало**, **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **В. І. Кузнецов**

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

60-летие установления Советской власти на Украине

- Колотуха Я. Я. В великой семье братских народов 5

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Куличенко М. И. (Москва). Дружба народов СССР и социалистический образ жизни 18

К 100-летию со дня рождения Г. И. Петровского

- Варгатюк П. Л. Выдающийся государственный и партийный деятель 32

СООБЩЕНИЯ

- Кульпинский В. Л., Моторнюк Н. М. Деятельность партийных организаций республики по трудовому воспитанию учащихся (1966—1975 гг.) 43
- Рой Е. Е. Развитие интернациональных связей трудящихся породненных областей и городов УССР и европейских стран социализма 50

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Котляр Н. Ф. Из истории перерастания племенных союзов в территориальные объединения в Восточной Европе (VII—X ст.) 58

ЗАМЕТКИ

- Вовк Л. П. Подготовка библиотечных работников в Украинской ССР в послевоенный период 71
- Кушинская С. В. Участие общественности Советской Украины в международном движении против усиления фашистской реакции в Германии 75

Из истории межславянских связей

- Служенко П. Н. Движение солидарности прогрессивной общественности капиталистических стран с народами Чехословакии в период мюнхенского кризиса 83
- Хакимова У. (Самарканд). Позиция правящих кругов Болгарии в вопросе об установлении дипломатических и торговых отношений с СССР (первая половина 30-х годов) 89
- Ляшенко Л. Г. К вопросу о русско-украинских культурных связях с южнославянскими странами в XIX в. 95

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Волковицкий В. Н., Шаталина Е. П. Из истории сооружения в Украинской ССР памятников борцам за власть Советов 102

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Новицкий П. К. (*Хмельницкий*), Бойко Е. Д. Величественный документ победившего пролетариата (К 60-летию принятия «Декларации прав трудящегося и эксплуатируемого народа») 112
- Тимченко Ж. П. К 60-летию Всеукраинской крестьянской конференции 114
- Стрелко А. А. К 80-летию со дня рождения Лунса Карлоса Престеса 117
- Маркина В. А. Титан Возрождения (К 500-летию со дня рождения Томаса Мора) 119

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Сороковская С. В. Украинская советская историческая библиография к 60-летию Великого Октября 122
- Беренштейн Л. Е. Критика сионистских фальсификаций истории Великой Октябрьской социалистической революции 128

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем многотомную «Историю Української РСР»

Горшков В. П., Федорина Н. И. Том шестой. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921—1941) 135

* * *

Резницкая М. В. (*Днепропетровск*). И. Е. Ворожейкин, С. Л. Сенявский. Рабочий класс — ведущая сила советского общества 137
Кульчицкий С. В. История социалистической экономики СССР. В семи томах. Том второй. Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР. 1921—1925 гг. 140
Нагорная Л. А. В авангарді революційних мас. Більшовики на чолі народних мас України у Жовтневій революції 142
Мартыненко А. К. Н. М. Фролкин. Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время 145

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ознаменованіе 60-летия Великого Октября

Пинчук Ю. А. Общее собрание Академии наук Украинской ССР 147
Ю. П., М. К. Расширенное заседание Секции общественных наук АН УССР . . . 148
В. В. ЦГАОР УССР 151
Рудь Н. П. ЦНБ АН УССР 152
Беловалова Н. Е. Научно-теоретический семинар 152
Колесник В. П. (*Луцк*), Кардаш Б. П. (*Луцк*). Научно-теоретическая конференция в Луцке 153

* * *

Хворостяный И. М., Смирнов С. В. На общем собрании Отделения истории, философии и права АН УССР 154
Анисимов Ю. А., Матвеева Л. В., Сологуб В. С. Чествование академиков АН УССР И. З. Штокало по случаю его юбилея 156
В. С. Создание на Украине научно-координационного историографического центра 158
Степан Иванович Сидельников 159
Владимир Николаевич Зайцев 160

Статті

60-річчя встановлення Радянської влади на Україні

Я. Я. КОЛОТУХА

Секретар Президії Верховної Ради Української РСР

У ВЕЛИКІЙ СІМ'І БРАТНІХ НАРОДІВ

Шістдесят перший рік іде Країна Рад шляхом Жовтня, шляхом комунізму. Видатні досягнення радянського суспільства, невичерпні можливості і грандіозні перспективи його дальшого руху вперед всебічно розкриті у глибоко змістовній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Л. І. Брежнєва на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Перемога Жовтня — це головна подія ХХ століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства, це торжество життєстверджуючого вчення марксизму-ленінізму, ідей пролетарського інтернаціоналізму, це шлях до створення на землі нового типу цивілізації.

«Жодна з подій світової історії не мала таких глибоких, довгочасних наслідків для людства, як Велика Жовтнева соціалістична революція. Зірниця жовтневої грози освітлила шлях у майбутнє народам багатьох країн. Історія пішла вперед буквально семимильними кроками»¹, — відзначається в доповіді товариша Л. І. Брежнєва. Ідеї Жовтня захоплюють сьогодні все нові і нові мільйони людей, справа Жовтневої революції шириться, міцніє і перемагає.

У великих досягненнях радянського народу, трудящих братніх країн соціалізму, в благодетельних змінах сучасного світу найбільш повно розкривається всесвітньо-історичне значення першої переможної пролетарської революції.

Під прапором Жовтня Країна Рад за шість десятиріч пройшла шлях, рівний століттям. Оглядаючи цей славний шлях, радянські люди свої думи і почуття звертають до вождя революції, творця і керівника першої в світі соціалістичної держави — Володимира Ілліча Леніна, до створеної і загартованої ним Комуністичної партії, яка продовжує його безсмертну справу.

На долю радянського народу, його бойового авангарду — партії Леніна випала місія величезного історичного значення. Батьківщина Жовтня першою почала нову епоху всесвітньої історії — епоху революційного оновлення світу, переходу від капіталізму до соціалізму.

¹ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 16.

«...Ми вправі пишатися і ми пишаємося тим,— говорив В. І. Ленін,— що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху *всесвітньої історії*, епоху панування *нового класу*, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах і йде всюди до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства від ярма капіталу, від імперіалістичних воєн»².

Розгромивши внутрішню контрреволюцію та збройну інтервенцію імперіалізму в роки громадянської війни, подолавши у найкоротший історичний строк вікову відсталість, що дісталася країні у спадщину від старого світу, перемігши фашистські орди у Великій Вітчизняній війні, радянський народ під випробуванним керівництвом партії утвердив завоювання Жовтня, побудував розвинуте соціалістичне суспільство і тепер творить комуністичне завтра.

Від неписьменності — до країни суцільної грамотності, від Каширської електростанції з початковою потужністю 12 тис. *квт* — до Саяно-Шушенської ГЕС потужністю понад 6 млн. *квт*, від літаків, що долали відстані з швидкістю автомобіля — до надзвукових лайнерів, від сохи до космічних кораблів — такими є наш сьогоднішній зліт, незрівнянні переваги соціалізму, радянського способу життя.

Під проводом ленінської партії, яка втілює в собі революційну енергію найпередовішого класу сучасності — робітничого класу, успішно виконане найголовніше і найскладніше завдання соціалістичної революції — будівництво. Соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства, культурна революція, справедливе розв'язання національного питання перетворили в історично найкоротший строк нашу Вітчизну в могутню соціалістичну державу.

Видатні соціальні завоювання і шляхи їх дальшого розвитку дістали своє гідне відображення в новій Конституції СРСР, прийнятій на позачерговій VII сесії Верховної Ради Союзу РСР. Нова Конституція, за словами товариша Л. І. Брежнєва,— це концентрований підсумок усієї шістдесятирічної історії Радянської держави. Конституція СРСР є яскравим свідченням того, що ідеї, проголошені Жовтнем, запітні В. І. Леніна успішно втілюються в життя. В ній вичерпно сформульовано вищу мету Радянської загальнонародної держави — побудову безкласового комуністичного суспільства.

Одноставно схвалюючи Основний Закон Країни Рад, положення і висновки доповіді Л. І. Брежнєва, радянські люди висловлюють особливе задоволення тим, що в новій Конституції СРСР законодавчо закріплено керівну роль Комуністичної партії — політичного вождя народу, натхненника і організатора всіх його досягнень і перемог.

Одним з вирішальних факторів, які забезпечують історичні успіхи Радянського Союзу в усіх сферах життя, є мудра національна політика КПРС — політика інтернаціональної єдності, непорушної дружби і братерства, тісного співробітництва і взаємодопомоги наших радянських народів. Принципи цієї політики розробив В. І. Ленін. «Ми хочемо добровільного союзу націй, — відзначав Володимир Ілліч, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»³. Цей заповіт вождя втілено в життя. Сьогодні дружна, згуртована сім'я радянських народів-братів впевнено крокує до спільної мети — комунізму.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 140.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 41.

Утворення Радянської багатонаціональної держави, в якій об'єдналися всі народи колишньої царської Росії в єдиному союзі, примножило сили країни в будівництві соціалізму, створило небачені можливості для соціального, економічного і культурного розквіту всіх братніх республік. У боротьбі за перемогу нового ладу, в боях за його захист, у спільній творчій праці утвердилися високі принципи цього найсправедливішого, найгуманнішого устрою на землі, суспільна власність на засоби виробництва, справжня демократія для всього народу, розвинулися відносини дружби і співробітництва між трудящими класами і соціальними групами, між націями і народностями, виникла нова історична спільність людей — радянський народ.

«Там, де віками насаджувалась психологія національного егоїзму,— говорив товариш Л. І. Брежнев,— міцно утвердився інтернаціоналізм. Новими яскравими барвами засяяли взаємно збагачені національні культури, які утворюють єдину радянську соціалістичну культуру»⁴. Союз вільних радянських республік монолітно зцементований єдністю економічного, соціально-політичного і культурного життя, спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високими комуністичними ідеалами.

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зростання його могутності й авторитету має неоціненне значення не тільки для побудови соціалізму і комунізму в нашій країні, а й для зміцнення позицій усієї соціалістичної співдружності на міжнародній арені, для розвитку світового революційного процесу.

Підготовка і святкування славного ювілею Великого Жовтня в сім'ї народів-братів для українського народу нерозривно злилися з другою визначною подією — 60-річчям утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки. Перемога Радянської влади на Україні — невід'ємна складова частина Великої Жовтневої соціалістичної революції, докорінний поворот в історичній долі українського народу, яскраве свідчення великої творчої сили ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. У привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР та Ради Міністрів СРСР з нагоди шістдесятирічного ювілею вказується: «Влада Рад, що утвердилася в запеклих боях з внутрішньою контрреволюцією та іноземною інтервенцією, забезпечила торжество принципів соціальної рівності і справедливості, ліквідувала національне гноблення, відкрила українському народові простір для стрімкого прогресу в усіх сферах суспільного життя»^{4а}.

«Ми пишаємося тим, — висловив думки і почуття українського народу член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, — що трудящі України слідом за російськими братами піднялися на боротьбу за владу Рад і з їх допомогою, під керівництвом партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним, встановили Радянську владу, створили Українську Радянську Соціалістичну Республіку, здійснивши тим самим споконвічні мрії, за торжество яких беззавітно боролися багато поколінь кращих представників українського народу»⁵.

Завжди і в усьому мудрим дороговказом для трудящих республіки є пророчі ленінські слова: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁶.

⁴ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, стор. 8.

^{4а} «Радянська Україна», 24 грудня 1977 р.

⁵ «Радянська Україна», 15 жовтня 1977 р.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

Шість десятиріч прямує Радянська Україна ленінським шляхом, квітнуть, набираються нових сил її міста і села, дедалі заможнішим стає життя трудівників. А починався цей шлях на бідній, знедоленій землі. До революції понад $\frac{4}{5}$ населення України займалося сільським і лісовим господарством, причому значна частина всіх сільськогосподарських угідь (41,7%) належала казні, церковникам і поміщицьким господарствам. У 1917 р. з 4 млн. селянських дворів 1,3 млн. мали посіви до 2 га, а в 625 тис. дворів зовсім не було землі.

Дуже бідували трудящі західних областей України. У пошуках шматка хліба лише за два передреволюційні десятиріччя до Канади і США звідти емігрувало понад 300 тис. українців, а із Закарпаття — майже половина всього населення.

Злиденним, жахливим було життя робітників України, які за копійки працювали на підприємстві по 11—12, а то й більше годин щодоби. В основних галузях промисловості, особливо у вугільній і металургійній, всемогутніми хазяями були англійські, німецькі, французькі та бельгійські капіталісти. Їм належало 80% доменних печей, 90% коксохімічних підприємств, рудників. Разом з місцевими визискувачами вони нещадно експлуатували робітничі маси.

До революції 72% населення України зовсім не вміло ні читати, ні писати.

Згадуючи все це, трудящі республіки проймаються, як і всі радянські люди, ще більшою любов'ю і довір'ям до рідної партії, що вивела наші народи на світлий шлях свободи, творення і щастя. Їх сповнює почуття загальнонародної гордості за свою державу — великий, могутній Союз РСР.

У багатонаціональній сім'ї збратаних народів Радянська Україна, спираючись на тісне співробітництво і взаємодопомогу республік-сестер, і передусім на допомогу та всебічну підтримку російського народу, створила у себе потужну індустрію, велике механізоване сільське господарство, виростила національні кадри робітничого класу й інтелігенції. В цій братерській співдружності Українська РСР розвинула національну за формою, соціалістичну за змістом, інтернаціоналістську за духом культуру і передову науку, воз'єднала всі свої землі в єдиній Радянській державі.

Україна сьогодні — це республіка з високорозвинутою сучасною промисловістю. Каскад електростанцій на Дніпрі, потужні шахти і заводи Донбасу та Придніпров'я, металургійні і машинобудівні гіганти, підприємства великої хімії Прикарпаття і Полісся (всього понад 150 галузей індустрії), — такою є тепер Українська РСР.

Розвиваючись в єдиному народногосподарському комплексі країни, Радянська Україна дає половину загальносоюзного видобутку залізної руди, близько третини кам'яного вугілля і природного газу, 37% сталі, 95% магістральних тепловозів, 54% вантажних вагонів, майже дві третини цукру⁷ і т. д. В той же час для розвитку народного господарства України з усіх союзних республік дедалі в більших масштабах надходять устаткування й машини, різна сировина, прилади та інша промислова продукція. За рахунок цих поставок, наприклад, задовольняється більше половини потреб республіки в нафтопродуктах, лісоматеріалах, кольорових металах.

Об'єднання економічних ресурсів усіх республік на основі загальносоюзного господарювання і планування зумовлене самою природою радянського ладу, воно дає можливість раціонально розміщувати продуктивні сили країни, забезпечує свободу господарського маневрування.

⁷ «Радянська Україна», 15 жовтня 1977 р.

сприяє поглибленню кооперації та спеціалізації, вигоди яких для кожної республіки незаперечні.

Як відомо, величезної шкоди Українській РСР завдав віроломний напад фашистської Німеччини. Гітлерівські орди зруйнували і спопелили 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, понад 16 тис. промислових підприємств, вивели з ладу транспорт, пограбували і розорили тисячі колгоспів і радгоспів. Тільки безпосередні матеріальні втрати становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах). Що ж до людських втрат, то їх нічим не зміряти. За період війни лише мирних жителів загинуло 4,5 млн. чол. і 2 млн. чол. було вивезено в фашистську неволю⁸.

Визволяти Радянську Україну від гітлерівських загарбників, заліковувати тяжкі рани війни, відбудовувати зруйноване господарство республіки допомагали всі народи СРСР. Суворі воєнні випробування ще раз переконливо показали, що свобода і незалежність України, розквіт і щастя її народу можливі тільки в єдиній сім'ї з іншими народами Країни Рад. Ще йшла війна, а трудящі братніх республік на залик партії брали активну участь у відбудові заводів і фабрик на визволених українських землях. З найвіддаленіших куточків Радянського Союзу сюди надходили будівельні матеріали, устаткування, машини, промислові й продовольчі товари тощо.

Завдяки безкорисливій взаємодопомозі народів-братів, могутності нашого суспільного ладу, масовому трудовому героїзмові радянського народу Українська РСР уже через п'ять років після закінчення війни перевищила довоєнний рівень промислового виробництва. Було взято курс на створення нових галузей індустрії, від яких насамперед залежить науково-технічний прогрес, у тому числі: електроенергетика, металобробна, хімічна, нафтопереробна, авіабудівна промисловість, радіоелектроніка і приладобудування.

Динамічно, високими темпами зростає нині промислове виробництво республіки. За роки Радянської влади його обсяг збільшився в 90 разів. Зараз за чотири дні виробляється стільки продукції, скільки її було випущено за весь 1913 р. в дореволюційній Україні. Наприклад, виробництво електроенергії зросло з 543 млн. *квт-год*⁹. В УРСР зведено такі велетні енергетики, як Криворізька ДРЕС № 2, Бурштинська, Зміївська, Придніпровська, Ворошиловградська, Старобільська, Слов'янська, Запорізька, Вуглегірська, Ладиженська, Трипільська, Курахівська ДРЕС. Дніпрогес ім. Леніна. Свій промисловий струм дала перша в республіці Чорнобильська атомна електростанція.

Красномовні показники і щодо виплавки сталі. У першому році десятої п'ятирічки, наприклад, її обсяг досяг 53,1 млн. *т*, що у 22 рази більше, ніж у 1913 р. За рік в республіці видобуто 218 млн. *т* вугілля, вироблено 37,7 млн. *т* прокату чорних металів, 19,4 млн. *т* мінеральних добрив¹⁰.

Поряд з важкою індустрією в республіці швидко розвивається і легка промисловість, зростає виробництво товарів народного споживання. Випуск виробів найвищої категорії якості збільшився в півтора рази¹¹.

Після возз'єднання з Радянською Україною невідомо змінилися західноукраїнські землі. Темпи розвитку промислового виробництва

⁸ Советская Украина, К., 1977, стор. 6.

⁹ «Правда Украины», 11 жовтня 1977 р.

¹⁰ «Агитатор», 1977, № 16, стор. 35.

¹¹ «Радянська Україна», 15 жовтня 1977 р.

тут у 2—3 рази перевищують загальнореспубліканські. Заможні і щасливо живуть трудівники краю.

Послідовно здійснюється на Україні аграрна політика партії, зростають кількісні і якісні показники сільського господарства. За роки Радянської влади виробництво зерна збільшилося тут майже вдвоє, молоко — більш як у 4 рази, м'яса — у 2,7 раза. Великою трудовою перемогою увінчали ювілейний рік українські хлібороби. Вони зібрали і продали державі рекордну кількість зерна — 1 млрд. 127 млн. пудів¹². Високих урожаїв досягли її буряководи, овочівники, картоплярі.

Трудову доблесть хліборобів України високо оцінив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. За успіхи, досягнуті у Всесоюзному соціалістичному змаганні, за трудовий подвиг Указом Президії Верховної Ради СРСР нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу майже 50 тис. передовиків сільськогосподарського виробництва, в тому числі 68 новаторам села присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 3 з них вдруге удостоєні цього високого звання.

Нині на Україні діють понад 3 тис. міжгосподарських підприємств, об'єднань і організацій, які на плановій основі забезпечують агропромислову інтеграцію сільськогосподарського виробництва. Колгоспи і радгоспи республіки дають майже чверть загальносоюзного виробництва продукції сільського господарства.

З розвитком економіки на соціалістичних засадах змінився весь уклад життя колгоспного селянства. На село прийшли нова техніка, газ, електроенергія, значно зросли реальні доходи колгоспників.

Завдяки великій перетворюючій силі соціалізму, ленінській національній політиці на Україні ліквідовано неписьменність, здійснено перехід до загальної середньої освіти. Дві третини всього працюючого населення республіки мають вищу, незакінчену вищу, середню і неповну середню освіту. На 10 тис. чол. населення припадає 171 студент, що в 1,3—2 рази більше, ніж у таких розвинутих капіталістичних країнах, як Італія, Англія і ФРН¹³.

Нині в Українській РСР працюють 4,4 млн. спеціалістів з вищою і середньою освітою, майже 174 тис. науковців¹⁴. Світове визнання здобули праці багатьох вчених республіки в галузі фізики, математики, біології та інших наук. В діяльності Академії наук УРСР утвердився новий напрям, схвалений ЦК КПРС і ЦК Компартії України, — створення комплексів, які об'єднують науково-дослідні інститути і промислові підприємства, що працюють за єдиною програмою. Нині в АН УРСР сформовано 18 таких комплексів. Крім того, вона бере участь у розробці 82 загальносоюзних науково-технічних проблем. Набула великого поширення практика укладання договорів на творчу співдружність між колективами науково-дослідних інститутів і промислових підприємств, проектно-конструкторських організацій і вузів. Реалізація цих договорів дає змогу скоротити тривалість науково-дослідних робіт, дослідно-конструкторських розробок, час впровадження їх результатів у виробництво і сприяє підвищенню продуктивності праці.

Про високий науково-технічний рівень індустріального розвитку УРСР свідчить широкий спектр вироблюваної нею продукції: літаки і штучні алмази, точні прилади й унікальні зварювальні апарати, автомашини і трактори, предмети хімії й океанські судна, радіоприлади і обчислювальні керуючі машини тощо.

¹² «Радянська Україна», 27 листопада 1977 р.

¹³ «Агитатор», 1977, № 16, стор. 35.

¹⁴ Там же, стор. 35—36.

Бурхливі темпи зростання економіки, науки і техніки забезпечили створення надійної основи для неухильного піднесення добробуту трудящих. За останні 15 років реальні доходи населення подвоїлися, а суспільні фонди споживання за цей період збільшилися в 3,5 раза і становлять майже 18 млрд. крб.¹⁵ Зростає купівельна спроможність наших людей. Про це свідчить те, що продаж товарів на душу населення, порівняно з довоєнним, 1940 р., збільшився в 7,5 раза. Істотно змінилася структура товарообороту як у місті, так і на селі. Нині трудящі купують більше товарів довгострокового призначення, ширше користуються послугами підприємств громадського харчування, служби побуту.

В республіці щодня справляють новосілля 1000 сімей. Як і по всій країні, у нас постійно зміцнюється матеріально-технічна база шкіл, дошкільних дитячих закладів, медичних і культурно-освітніх закладів, розвивається система соціального забезпечення, здійснюється широка програма охорони природи і навколишнього середовища. Візьмо для прикладу таку важливу соціальну галузь, як охорона здоров'я. До революції на 10 тис. чол. населення в середньому припадало лише 2 лікарі, а тепер — 33.

Зростає культурно-освітній рівень трудящих України. В республіці працюють 76 театрів, 25 філармоній, 26 тис. клубів і палаців культури, 65 тис. бібліотек, 144 державні музеї і картинні галереї, понад 2,5 тис. народних музеїв, більше 28 тис. кіноустановок, тисячі творчих студій і гуртків художньої самодіяльності. На кожних 100 жителів припадає 605 примірників книг, що в 121 раз більше, ніж у 1913 р.¹⁶

Найважливіший підсумок соціально-економічних перетворень нашої держави, в тому числі й Української РСР, за роки Радянської влади — нова людина, вихована Комуністичною партією, соціалістичним ладом. Озброєна передовою революційною теорією, вона своїм розумом, талантом, своїми роботящими руками змінює обличчя країни, будує нове суспільство. Для неї священне чуття єдиної родини. У своїй діяльності вона неухильно керується принципами соціалістичного інтернаціоналізму, що стали повсякденною нормою її поведінки, надихаючою силою у трудових звершеннях.

Вітчизна шанує, славить людину — невтомного трудівника, будівничого, творця. За роки Радянської влади на Україні нагороджено орденами і медалями СРСР близько мільйона передових трудівників, а 3405 чол. удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці, з них 33 чол. — двічі. Почесні Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР вручено 21 636 чол., а 14 527 чол. присвоєно почесні звання республіки.

Великий Жовтень переміг під лозунгом «Вся влада Радам». Революційний пролетаріат України, ставши повновладним господарем своєї долі, законодавчо закріпив повалення влади поміщиків і капіталістів, проголосив народження Української Радянської Соціалістичної Республіки. 25 грудня 1917 р. у пролетарському Харкові Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, виражаючи волю трудового народу, урочисто заявив: «Влада на території Української Республіки віднині належить виключно Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів!». З'їзд рішуче відкинув сепаратистські прагнення українських буржуазних націоналістів створити «самостійну» буржуазно-поміщицьку державу, цілком залежну від імперіалістів Заходу, і обрав ленінський,

¹⁵ «Радянська Україна», 24 грудня 1977 р.

¹⁶ «Правда України», 26 червня 1977 р.; «Під прапором ленінізму», 1977, № 23, стор. 69.

більшовицький шлях інтернаціональної єдності і братерства народів нашої країни. На з'їзді було проголошено, що врятування молодого Української Радянської держави — в нерозривному союзі з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою. І в цьому велике щастя українського народу.

Спіраючись на непорушну єдність радянських народів, трудящі України у боротьбі з численними ворогами відстояли свою честь і свободу й назавжди поклали край соціальному та національному гнобленню. У братерському союзі братніх республік вони досягли висот суспільно-економічного і духовного розквіту.

Суверенні права Української Радянської Соціалістичної держави, як і всіх братніх республік, закріплено в Основному Законі Союзу РСР й охороняються ним.

Відповідно до Конституції СРСР кожна союзна республіка бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та інших органах Союзу РСР. Союзна республіка забезпечує комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР. У питаннях, що належать до відання союзної республіки, вона координує і контролює діяльність підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування¹⁷.

На Україні всю повноту державної влади здійснюють Верховна Рада республіки і 10 337 місцевих Рад, до яких обрано понад 522 тис. депутатів. Ради, які з прийняттям нової Конституції дістали найменування — Ради народних депутатів, становлять політичну основу нашої держави, уособлюють її демократизм. Протягом усієї своєї шістдесятирічної історії вони свято виконують заповіді Жовтня, вірно служать інтересам усього народу.

Нова Конституція СРСР підкреслює зростаючу роль Рад, громадських організацій і колективів трудящих у політичній системі Радянської держави. Комуністична партія завжди виходила і виходить з того, що будь-яка місцева Рада є частка верховної влади, що вона не тільки наділена повноваженнями вирішувати всі питання, віднесені до її компетенції, а й проводить загальнодержавні рішення в життя. Єдність найвищих і місцевих органів, опора верховної влади на ініціативу місць виражає головну суть Рад — їх нерозривний зв'язок з народними масами.

Ради є тією формою народовладдя, в якій найповніше утверджуються гуманні принципи демократії розвинутого соціалізму, тією школою, де виховуються високі почуття громадянина, господаря країни. Через них залучаються до управління державними справами найширші маси трудящих. В цьому переконує склад обраних депутатів. Так, у числі 570 депутатів Верховної Ради УРСР дев'ятого скликання налічується робітників і колгоспників 287 чол., або 50,3%, жінок — 201, або 35,3%, молоді віком до 30 років — 12,8%. Члени і кандидати у члени КПРС становлять 69,1, безпартійні — 30,9%. У складі депутатів місцевих Рад шістнадцятого скликання — робітників і колгоспників 72,4%, жінок — 47,6%, молоді (до 30 років) — 31,1%. Комуністів обрано 45,2%, а комсомольців — 19,1%. У Радах представлені депутати 60 національностей, що проживають на Україні.

¹⁷ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 29.

Комуністична партія постійно піклується про всебічне вдосконалення і поглиблення всіх форм соціалістичної демократії, радянського народовладдя. «Соціалізм і демократія нероздільні, — відзначав товариш Л. І. Брежнев. — Будуючи комунізм, ми будемо дедалі ширше розвивати демократію. Зрозуміло, йдеться про демократію соціалістичну, тобто таку, яка охоплює і політичну, і соціальну, і економічну сфери, про таку демократію, яка насамперед забезпечує соціальну справедливість і соціальну рівність»¹⁸.

Дедалі активніша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства забезпечується наданням їм широких, справді демократичних політичних і особистих прав. Нова Конституція СРСР, ще більше розширивши ці права, гарантує їх реалізацію. Громадяни СРСР мають право на працю, відпочинок, охорону здоров'я, на матеріальне забезпечення в старості, у випадку хвороби, а також повної чи часткової втрати працездатності і втрати годувальника. Основний Закон країни закріпив право громадян на житло, освіту, на користування досягненнями культури, участь в управлінні державними і громадськими справами. Їм гарантується свобода слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій та ін. Зрозуміло, що Конституція СРСР передбачає єдність прав і обов'язків радянського громадянина.

Широко користуючись благами демократії, кожен громадянин нашої країни зобов'язаний додержувати Конституції СРСР і радянських законів, поважати правила соціалістичного співжиття, сумлінно працювати, берегти і примножувати суспільну соціалістичну власність, оберігати інтереси держави, з гідністю нести високе звання громадянина СРСР.

Дбаючи про дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення суспільної активності трудящих, Комуністична партія підносить роль й авторитет Рад, створює їм усі необхідні умови для плідної діяльності. Рішення партійних з'їздів, постанови ЦК КПРС про роботу Рад озброїли представницькі органи, депутатів і актив конкретної програмою дій, стимулюють їх творчі пошуки.

Використовуючи надані Конституцією СРСР права, розв'язуючи поставлені XXV з'їздом КПРС завдання, Ради народних депутатів Української РСР безпосередньо, а також через створювані ними органи керують усіма галузями державного, господарського і соціально-культурного будівництва в республіці, приймають рішення, забезпечують виконання цих рішень і здійснюють контроль за проведенням їх у життя.

Діяльність Рад народних депутатів будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і вирішення питань, гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих та інших створюваних Радами органів перед Радами та населенням, широкого залучення громадян до участі в їх діяльності.

В республіці, як і в усій країні, під керівництвом партійних організацій, допомогу і підтримку яких Ради відчувають повсякденно, розв'язуються головні, вузлові проблеми підвищення ефективності виробництва, вдосконалення системи планування й управління, вишуковуються додаткові резерви для успішного виконання планів і зобов'язань десяти п'ятирічки.

Питання комплексного розвитку економіки і культури областей, районів, міст, сіл і селищ, комуністичного виховання трудящих, збільшення виробництва високоякісних товарів народного споживання, даль-

¹⁸ Л. І. Брежнев. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства, К., 1977, стор. 15—16.

шого поліпшення побутового обслуговування розглядаються на сесіях Рад, засіданнях виконкомів, постійних комісій. Головна увага органів влади, депутатів, активу концентрується на узагальненні й поширенні кращого досвіду, нових починань колективів, передовиків виробництва, правофлангових ударного змагання. Ініціатива Рад, численного загону депутатів, їхній вклад у дострокове виконання планів п'ятирічки знаходять своє відображення у трудових рапортах колективів підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів, які доповідають партії, Вітчизні про здобуті ними успіхи і перемоги.

Ради і депутати у своїй роботі спираються на допомогу майже 8 млн. активістів, яких об'єднують нині 540 тис. органів громадської самодіяльності.

Нова Конституція СРСР підкреслює відповідальність органів влади, народних обранців за виконання наказів виборців. І це в їх діяльності сьогодні є одним з головних завдань. На реалізацію наказів, пропозицій трудящих асигнуються державні кошти, спрямовується шефська допомога колективів. Все це сприяє успішному виконанню планів будівництва житла й об'єктів соціально-культурного призначення, благоустрою міст і сіл, поліпшенню побутового обслуговування населення.

Значну роботу проводять Ради, їх виконавчі комітети і депутати у справі дальшого зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, охорони інтересів суспільства й особистих прав громадян.

«Піднесення соціально-політичної і трудової активності радянських громадян, дальший розвиток і оновлення нашого законодавства, — наголошував на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання товариш Л. І. Брежнев, — ставлять нові, вищі вимоги до всіх органів влади. Звідси впливає необхідність значного поліпшення стилю і методів роботи всіх наших державних органів — центральних і місцевих, усіх міністерств і відомств, установ і організацій»¹⁹. Усвідомлюючи це, Ради Української РСР, їх виконавчо-розпорядчі органи дбають про дальший розвиток демократичних засад в радянській роботі, підвищують рівень підготовки і проведення сесій, діяльності виконкомів, постійних комісій, депутатських груп і постів, активу, зміцнюють свої зв'язки з трудящими.

Останнім часом депутати, працівники виконкомів Рад стали частіше бувати у трудових колективах, глибше вникати у стан виробничих справ, активніше сприяти усуненню недоліків та утвердженню всього нового, прогресивного.

Організаторська і виховна робота місцевих Рад постійно перебуває в полі зору Верховної Ради УРСР, її Президії, глибоко і всебічно аналізується. Всі цінні починання на місцях широко підтримуються і стають загальною надбанням. При цьому велика увага приділяється дальшому вдосконаленню організаційно-масової роботи, перспективному плануванню, піднесенню рівня контролю і виконавської дисципліни, забезпеченню в усіх ланках колегіальності, наступності, неухильному додержанню принципу підзвітності виконавчо-розпорядчих органів представницьким. З цією метою Президія Верховної Ради УРСР розглядала на своїх засіданнях, наприклад, практику здійснення Радами Кіровоградської області контролю за додержанням статутних норм і принципів колгоспної демократії, а також питання про керівництво з боку Рад Тернопільської області органами громадської самодіяль-

¹⁹ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь і виступи на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 4 і 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 34.

ності, роботу Карлівської районної Ради Полтавської області, діяльність Рад Івано-Франківської області по забезпеченню додержання вимог Закону про статус депутатів, організацію Радами Сумської області роботи по виконанню наказів виборців та ін.

Президія Верховної Ради УРСР спрямовує зусилля місцевих Рад на успішне здійснення накреслених заходів по виконанню положень нової Конституції СРСР, постанов жовтневого і грудневого (1977 р.) Пленумів ЦК КПРС, рішень позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР, завдань, що впливають з доповіді Л. І. Брежнева на цій сесії.

Важливе місце в діяльності Верховної Ради УРСР належить її 18 постійним комісіям, які нагромадили чималий досвід організації депутатського контролю за роботою органів державного управління. Рекомендації і пропозиції цих комісій допомагають міністерствам, відомствам, колективам й організаціям боротися за високу ефективність і якість їх роботи.

Примноження досягнень радянського народу в усіх галузях народного господарства країни сприяє соціалістичне змагання, що розгорнулося між трудовими колективами братніх республік. Сьогодні всі 25 областей Української РСР змагаються з областями і автономними республіками Російської Федерації та інших союзних республік. Понад 300 міст і районів, 4300 підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів України уклали договори на змагання з 29 областями, 53 містами, 328 міськими і сільськими районами та 4010 підприємствами, організаціями, колгоспами і радгоспами всіх союзних республік.

Трудове суперництво і ділове співробітництво, які ввібрали в себе славні традиції учасників перших суботників, стахановців і п'ятисотенниць, стали справді масовими. Вони збагачують кращим досвідом, сповнюють життєдайними силами учасників руху за комуністичне ставлення до праці. Для прикладу візьмемо одну область Української РСР — Запорізьку. Тут металурги «Дніпроспецстали» змагаються з колективом підмосковного заводу «Електросталь», а феросплавники цього ж підприємства — з своїми грузинськими колегами з м. Зестафоні, будівельники тресту «Запоріжалюмінійбуд» — з трудівниками тресту «Новокузнецкстрой», машинобудівники бердянського Першотравневого заводу — з робітниками заводу сільгоспмашинобудування м. Фрунзе, працівники колгоспу ім. К. Маркса Гуляйпільського району — з хліборобами господарства «Заветы Ильича» Нижньодніпровського району Воронежської області, робітники радгоспу «Іванівка» Кам'янсько-Дніпровського району — з трудівниками радгоспу «Чімай» Молдавської РСР і т. д. Під керівництвом партійних органів Ради та їх депутати докладають багато зусиль, щоб це змагання було діловим, повчальним, щоб зв'язки між колективами набирали комплексного характеру.

Значну роль у пропаганді кращих зразків праці, утвердженні радянського способу життя відіграють громадські організації республіки, і насамперед профспілки, комсомол, високій авторитет яких є загальновідомим.

Все, чого нині досягла Радянська Україна, її успіхи в справі виконання накреслених XXV з'їзду КПРС, завдань десятої п'ятирічки — це результат самовідданої праці трудящих республіки, дружби і братерської взаємодопомоги всіх народів СРСР, шедрі плоди мудрої лєнінської національної політики КПРС, великої організаторської та ідейно-виховної діяльності Комуністичної партії України, її Центрального Комітету, місцевих партійних організацій.

Комуністична партія України утворилася на основі лєнінських ідеологічних, організаційних і тактичних принципів як одна з організацій

єдиної РКП(б), її бойовий загін. Вона зростала і мужніла в жорстоких боях проти внутрішньої буржуазно-націоналістичної контрреволюції та іноземних інтервентів, піднімала трудівників міста і села республіки на відбудову зруйнованого господарства, вела і веде їх широким шляхом комуністичного будівництва, дружби і братерського єднання народів.

Нині в рядах Комуністичної партії України — понад 2 млн. 700 тис. представників робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції (в 1917 р.— близько 70 тис. чол.). Комуністи, всі трудящі республіки дають рішучу відсіч підступним діям імперіалістів, різним зарубіжним фальсифікаторам історії, які прагнуть кинути тінь на національну політику КПРС, будь-що применшити революційні здобутки трудящих України, розхитати союз братніх радянських народів.

Повноправний голос вільної, суверенної Української Радянської Соціалістичної Республіки вагомий й авторитетний на міжнародній арені. Радянська Україна, як один з членів-фундаторів ООН, завжди виступала і виступає поборником миру і прогресу, підтримує всі мирні ініціативи за обмеження гонки озброєнь, загальне і повне роззброєння, ліквідацію всіх форм колоніалізму, расизму та апартеїду, за взаємовигідне співробітництво між країнами і народами.

Свою зовнішньополітичну діяльність Українська РСР здійснює, беручи безпосередню участь у роботі ряду міжнародних організацій. Вона є членом 15 міжнародних міжурядових організацій, обрана або призначена членом понад 55 постійних і тимчасових органів та комітетів цих організацій. Представники України беруть, зокрема, участь у роботі понад 20 постійних органів Європейської економічної комісії. УРСР є членом статистичної комісії, комісії по народонаселенню, соціальному розвитку, роззброєнню, транснаціональних корпораціях та інших.

Радянська Україна активно співробітничала у Всесвітній метеорологічній організації, Міжнародному союзу електрозв'язку, Всесвітньому поштовому союзу, Міжнародній організації праці, ЮНЕСКО, МАГАТЕ та їх регіональних технічних комісіях, консультативних комітетах і конгресах й інших організаціях.

Українська РСР є автором і співавтором багатьох резолюцій ООН з питань надання незалежності колоніальним країнам і народам, про міжнародне співробітництво у ліквідації неписьменності в усьому світі, про нерозповсюдження ядерної і заборону хімічної зброї тощо. Вона вносить конструктивні пропозиції щодо забезпечення економічного піднесення країн, що розвиваються.

Крім традиційної участі в роботі Генеральної Асамблеї ООН та інших її органів і міжнародних організацій, Радянська Україна вносить свій вклад у різного роду програми ООН. Так, уже протягом кількох років у Запоріжжі діють курси ООН в галузі металургії, а в Києві — семінар-практикум з електрозварювання. За час їх роботи в республіці підготовлено близько 500 спеціалістів із 40 країн світу, головним чином з країн, що розвиваються. Протягом останніх років Українська РСР була обрана для проведення на її території міжнародних семінарів та симпозіумів з проблем організації планування, народонаселення, геронтології, виробництва і застосування хімічних добрив, боротьби з викидами вугілля, породи і газу на шахтах.

Радянська Україна рік у рік розширює зовнішньоекономічні зв'язки, які здійснюються відповідно до торговельно-економічних угод Радянського Союзу з іншими країнами. Вона є нині постачальником природного газу, електроенергії, екскаваторів, тепловозів, вантажних і

легкових автомашин, устаткування для гірничошахтних, будівельних та електротехнічних підприємств, засобів автоматизації, обчислювальної техніки та інших приладів. Географія експорту УРСР — 109 держав: соціалістичні, країни, що розвиваються, і промислово розвинуті капіталістичні країни.

Великий, славний шлях боротьби і перемог пройшла за 60 років Радянська Україна в багатонаціональній сім'ї народів-братів. На її прапорі золотом сяють два ордени Леніна, орден Жовтневої Революції і орден Дружби народів — всенародне визнання заслуг трудящих Української РСР в революційному русі, їх мужності і героїзму при захисті завоювань соціалізму, визначних трудових звершень, вкладу в створення і зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Щасливим є сьогодні українського народу, а ще прекраснішим буде його завтрашній день. Разом з усіма радянськими народами, повний творчих сил і революційного оптимізму, вступив він у сьоме десятиріччя Великого Жовтня.

Широкі горизонти відкрила перед республікою десята п'ятирічка — п'ятирічка гігантських масштабів, величезних економічних можливостей. За п'ятиліття на нові, вищі рубежі вийдуть важка і легка індустрія, зростуть темпи капітального будівництва, дальшого розвитку набудуть спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва, новий імпульс прискорення отримає науково-технічний прогрес. Невпинне зростання суспільного виробництва і підвищення його ефективності забезпечать далі збільшення реальних доходів населення.

Перші два роки п'ятирічки засвідчили дружну, напружену працю робітників, колгоспників, трудової інтелігенції, які прагнуть успішно реалізувати народногосподарські плани, взяті на себе високі соціалістичні зобов'язання, примножити здобуте.

Зігріті батьківським піклуванням партії, натхнені новою Конституцією СРСР, трудівники міста і села в усьому показують зразки доблесті і героїзму, своєю самовідданою працею і творчістю вписують трудові рядки в нову Конституцію республіки, проект якої після широкого обговорення у нинішньому році буде внесено на затвердження позачергової сесії Верховної Ради УРСР. Віддаючи всі свої сили, енергію і знання зміцненню й розвитку соціалістичної Батьківщини, вони пишаються тим, що є громадянами Союзу РСР, що їх від перемоги до перемоги веде ленінська партія — розум, честь і совість нашої епохи. Робітничий клас, колгоспне селянство, трудова інтелігенція республіки, як і весь радянський народ, палко схвалюють внутрішню і зовнішню політику КПРС і Радянського уряду.

Тісно згуртовані навколо рідної Комуністичної партії, трудящі Радянської України разом з усіма братніми народами нашої Вітчизни наполегливо і послідовно втілюють в життя накреслення XXV з'їзду КПРС, безсмертні ідеї Великого Жовтня.

Я. Я. Колотуха

В ВЕЛИКОЇ СЕМЬЕ БРАТСКИХ НАРОДОВ

Резюме

В статье секретаря Президиума Верховного Совета Украинской ССР Я. Я. Колотухи рассказывается о 60-летнем пути трудящихся Советской Украины, которые под руководством ленинской партии коммунистов в семье братских республик добились подлинной свободы, независимости и суверенности, достигли небывалых высот в развитии экономики, науки и культуры, повысили своего благосостояния. Автор на конкретных фактах показывает жизненную силу народовластия, социалистической демократии, торжество идей пролетарского интернационализма и дела Великого Октября на Украине.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

М. І. КУЛІЧЕНКО (Москва)

ДРУЖБА НАРОДІВ СРСР І СОЦІАЛІСТИЧНИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ

XXV з'їзд КПРС поставив перед Комуністичною партією, радянськими вченими завдання — продовжувати розробку теорії соціалістичного способу життя, забезпечити послідовний його розвиток. Для зв'язання цього важливого завдання необхідно посилити роботу, спрямовану на даліше теоретичне осмислення і розкриття ідейно-політичних основ, шляхів та форм зміцнення дружби народів СРСР. Це особливо важливо нині, після прийняття позачерговою сесією Верховної Ради СРСР нової Конституції СРСР і святкування 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. У партійних документах, прийнятих у зв'язку з цими знаменними подіями, підкреслюється, що дружба народів, яка є величезним завоюванням соціалізму, її надалі зміцнюватиметься і розвиватиметься. Тому виникла потреба з'ясувати теоретико-методологічні основи, суть і форми вияву дружби народів як найважливішої риси радянського способу життя, а також розкрити її роль у забезпеченні соціального прогресу на шляхах будівництва комунізму.

Загальновідомо, що буржуазія надає дуже великого значення пропаганді створеного нею способу життя, наполегливо оперуючи тезою про нібито існуючі в капіталістичному суспільстві «рівні можливості» для всіх людей. Однак звертає на себе увагу той факт, що при цьому буржуазні ідеологи намагаються навіть не згадувати про неоднаковий розвиток різних народів, про справжню суть природи національних відносин за капіталізму. Це, безперечно, не випадково. Справа в тому, що при пануванні приватної власності певні можливості для розвитку мають лише окремі, головним чином експлуатуючі нації, а всі інші народи, особливо малі і, тим паче, національні меншості, змушені на собі відчувати національне гноблення і нерівність, шовінізм і націоналізм, а періодично й відвертий расизм, політику геноциду. Тому одним з головних прийомів ворогів соціалізму є намагання будь-якою ціною довести непорушність «національних способів життя» народів, вічність і психологічну, навіть біологічну, природу національних антагонізмів. З цією метою буржуазні ідеологи відверто фальсифікують реальні національні та інтернаціональні процеси, що відбуваються в СРСР та братніх соціалістичних країнах.

Ось чому важливо активізувати розробку питань про місце і роль дружби народів у соціалістичному способі життя, його величезні переваги над способом життя, породженим капіталізмом.

У нашій країні вже видано значну кількість праць, присвячених дружбі народів СРСР¹, радянському, соціалістичному способу життя². На жаль, до цього часу дослідники розглядають дружбу народів у відриві від способу життя і, навпаки, при характеристиці останнього дружба народів всебічно не аналізується, часто навіть взагалі не згадується. Щоправда, останнім часом намітилися певні зрушення на краще в зв'язку з тим, що з'явилися перші праці, присвячені національному та інтернаціональному в соціалістичному способі життя³. Їх автори зробили спроби певною мірою з'ясувати й такий аспект проблеми, як дружба народів у способі життя, хоча переважно обмежувалися лише постановкою цього питання.

Для розкриття суті і форм вияву дружби народів у нашому способі життя необхідна, насамперед, більш поглиблена розробка загальнотеоретичних основ дружби народів і з'ясування механізму дії цього фактора в житті і розвитку суспільства. Йдеться про теоретико-методологічні аспекти дружби народів — її суть, збагачення змісту і форм вияву, якісні особливості в умовах зрілого соціалізму і будівництва комунізму, співвідношення і взаємодію з такими факторами радянської дійсності, як соціалістичні національні відносини, соціалістичний інтернаціоналізм, інтернаціоналістська свідомість та інтернаціональна єдність радянського народу. Безумовно, ще недостатньо розроблено питання про місце і роль дружби народів у радянському, соціалістичному способі життя.

Метою даної статті є з'ясування (хоча б у загальних рисах) у теоретико-методологічному плані суті дружби народів та її місця в соціалістичному способі життя, розкриття її основних форм і соціальної ролі на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Нагромаджений досвід розвитку світового соціалізму переконливо свідчить, що в притаманному йому способі життя дружба народів проявляється у двох формах. Перша з них виступає як одна з корінних підвалин внутрішнього життя багатонаціональних країн, друга — як втілення нових міжнародних відносин у рамках світової соціалістичної системи. У цій статті аналізуються теоретико-методологічні основи, головним чином, першої з названих двох форм.

¹ В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР, К., 1972; П. Н. Федосеев. Социальные и идейные основы дружбы народов.— Наука Союза ССР, М., 1972; Е. Барановский. За дружбу народа. Минск, 1972; Великая сила дружбы народов, Ташкент, 1973; Т. Усубалиев. Ленинизм — великий источник дружбы и братства народов, М., 1974; Братское единство народов СССР, Кишинев, 1976; А. В. Лихолат. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма, М., 1976; Э. А. Баграмов. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы, М., 1977; Т. Усубалиев. Дружба народов — наше бесценное завоевание, М., 1977; та ін.

² В. С. Семенов. Образ жизни советского человека, М., 1975; В. И. Толстых. Образ жизни. Понятие, реальность, проблемы, М., 1975; Е. И. Капустин. Социалистический образ жизни. Экономический аспект, М., 1976; А. М. Арнольд. Социалистический образ жизни и культура, М., 1976; А. П. Бутенко. Социалистический образ жизни: проблемы и суждения, М., 1977; Э. В. Струков. Социалистический образ жизни (Теоретические и идейно-воспитательные проблемы), М., 1977; В. В. Щербинский. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека, М., 1977; та ін.

³ Ш. Рашидов. Социалистический образ жизни и национальное самосознание.— «Проблемы мира и социализма», 1975, № 9; А. И. Холмогоров. Интернациональное и национальное в советском образе жизни, К., 1975; Ш. С. Джумаев. Дружба народов как проявление социалистического образа жизни.— «Вестник Московского университета», серия 13. Теория научного коммунизма, 1975, № 6; Диалектика национального и интернационального в социалистическом образе жизни (Тезисы докладов и выступлений на теоретической конференции), Казань, 1976; та ін.

Будучи однією з найважливіших рис соціалістичного способу життя, дружба народів, як і взагалі природа та форми життєдіяльності трудящих, зумовлюється способом виробництва. Дружба народів формується на базі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, а також національного життя та національних відносин, що розвиваються на його основі. «Якщо весь наш лад, увесь наш життєвий уклад,— зазначалося в зверненні «До народів світу», прийнятому на спільному учасистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 50-річчю утворення Союзу РСР,— пройняті духом інтернаціоналізму, то це завдяки тому, що в нашій країні давно і безповоротно перемогли соціалізм, ленінська політика дружби народів»⁴. На XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев назвав дружбу народів у числі яскравих граней нашого способу життя, великих завоювань соціалізму, що увійшли в плоть і кров радянської дійсності⁵. Дружба націй і народностей, підкреслював Л. І. Брежнев у привітанні учасникам Всесоюзної науково-практичної конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», яка відбулася в Києві у травні 1977 р., це в той же час і одна з переваг соціалістичного способу життя. «Величезні історичні переваги соціалістичного способу життя, його яскраві грані,— зазначалося у цьому привітанні,— колективізм і товариськість, дружба всіх націй і народностей країни, моральне здоров'я і соціальний оптимізм — особливо рельєфно видні в рік 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁶.

Процес формування дружби народів, який відбувається під визначальним впливом соціально-класових, інтернаціональних факторів, на базі і з врахуванням усіх сторін життя і розвитку націй, народностей, проходить кілька етапів: а) формування демократичного змісту соціально-класових і національних відносин, коли складаються також прогресивні традиції єдності класових і національних спільностей; б) становлення спільності соціалістичних інтересів і цілей класів та націй, на основі яких проходить боротьба за їх повне визволення і будівництво нового безкласового суспільства; в) зародження і зміцнення спільних рис класів і націй, дальший розвиток цих рис і формування нових. Виникнення дружби народів як однієї з найважливіших рис соціалістичного способу життя зумовлено також, по-перше, безпосередньо природою соціалізму, притаманними йому якісно новими — порівняно з капіталізмом — національними відносинами в середині багатонаціональної країни або взаємовідносинами між народами різних соціалістичних країн і, по-друге, суспільними потребами у зближенні націй, зміцненні їх інтернаціональної єдності.

Існує багато визначень поняття «дружба народів». Одні дослідники фактично ототожнюють її з соціалістичними національними відносинами, що базуються на соціалістичному інтернаціоналізмі, співробітництві і взаємодопомозі. Інші твердять, що дружба народів — добровільне братерське співробітництво радянських соціалістичних націй і народностей у всіх сферах життя — державній, господарській і культурній. З цими точками зору неможливо повністю погодитися, адже, по-перше, соціалістичні національні відносини включають у себе фактично всі сторони життя народів та взаємовідносин між ними, чого не можна сказати про дружбу народів. По-друге, національні відносини були за своїм

⁴ 50 лет образования Союза Советских Социалистических Республик, М., 1973, стор. 225.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 98.

⁶ «Радянська Україна», 18 травня 1977 р.

характером соціалістичними ще в перші роки існування Радянської влади, тобто тоді, коли дружба народів тільки зароджувалась. Ототожнення ж дружби народів СРСР з співробітництвом між ними означає, по суті, применшення її ролі у долі народів і суспільному прогресі.

Дружба народів — це, насамперед і головним чином, особливий якісний стан і рівень розвитку, закономірність і найвище втілення взаємовідносин між соціалістичними націями, народностями на базі соціалістичного інтернаціоналізму, результат їх зближення і водночас умова, рушійна сила прогресу суспільства у багатонаціональній країні. Дружба народів формується в процесі остаточного утвердження соціалістичних виробничих відносин, при високому рівні розвитку союзу робітничого класу, трудового селянства і народної інтелігенції, єдності інтересів і цілей націй та народностей, спільності їх економічного, соціально-політичного і духовного життя, а також утвердження інтернаціоналістських основ свідомості і діяльності трудящих усіх національностей.

Лише завдяки наявності названих вище особливостей розвитку націй та взаємовідносин між ними в умовах соціалізму дружба народів проявляється як самостійний і дуже важливий фактор життя суспільства, як одна з рушійних сил його розвитку.

Отже, суть дружби народів не може бути зрозуміла повною мірою якщо не враховувати ряду інших явищ нашого життя, з якими вона нерозривно зв'язана, а по деяким параметрам у чомусь і перекривається ними. До їх числа належать: втілення соціалістичного інтернаціоналізму, дієвість якого неухильно підвищується; результати розвитку на соціалістичній основі націй і народностей; соціалістичні міжнаціональні відносини, що розвиваються і постійно оновлюються, головною тенденцією яких є зближення націй і народностей; нове співвідношення національного та інтернаціонального факторів, коли перший не просто розвивається на основі інтернаціоналізму, але й у ході цього розвитку виникають нові, інтернаціональні цінності; новий рівень свідомості і ставлення кожної людини до національних та інтернаціональних цінностей, що відповідає зрілому соціалізму; нові міжособистісні відносини, основані на соціалістичному інтернаціоналізмі, повазі до націй та їх особливостей, насамперед до національного надбання, звичаїв і традицій.

Дружба народів, по суті, являє собою відображення тих істотних рис їх життя — економічної, соціально-політичної, духовної та морально-психологічної, які склалися на основі або під впливом національних та інтернаціональних процесів і, що особливо важливо підкреслити, втілюють у собі єдність усього суспільства. Вона, таким чином, зв'язана, з одного боку, з усіма сферами розвитку суспільства, а з другого, — з міжнаціональним складом населення країни та інтернаціоналістськими основами взаємовідносин між народами, їх національної свідомості, всіх національних особливостей їх життя. Для зміцнення дружби народів СРСР на сучасному етапі її розвитку особливо важливе значення має те, що вона базується на тому рівні інтернаціоналізації, який відповідає зрілому соціалізму, на породжених соціалізмом інтернаціональних зв'язках, на спільних рисах класів і соціальних груп, націй і народностей, на інтернаціоналістській свідомості і патріотизмі радянських людей. Дружба народів СРСР формувалася одночасно з формуванням і розвитком радянського народу як нової історичної спільності, причому деякі аспекти першої передували формуванню другої, були її умовою, інші зумовлювалися успіхами становлення нової спільності.

Характеризуючи дружбу народів як одну з наймогутніших рушійних сил нашого суспільства, Л. І. Брежнев зазначає, що її джерела у всіх націй — це одна спільна справа, спільні сподівання і надії, цілі і прагнення. В умовах соціалізму трудящих усіх національностей об'єднують спільно прожиті і пережиті за шість десятиріч, вони разом пройшли славіний і водночас складний шлях боротьби і перемог. Все це загартувало їх дружбу, зробило її воістину непорушною. Невід'ємною рисою духовного обличчя кожної людини незалежно від національності, а також кожної нації і народності стала інтернаціоналістська свідомість, зумовлена єдністю народногосподарського організму країни, спільністю соціально-класових підвалин суспільства, загальнонародним характером нашої держави, інтернаціональною радянською культурою.

Дружба народів СРСР — результат величезної організаторської і виховної роботи Комуністичної партії і Радянської держави, всього інтернаціонального радянського робітничого класу, їх піклування про розкриття переваг соціалізму, втілення в життя марксистсько-ленінського вчення про національні відносини. «Сила соціалізму, марксистсько-ленінської ідеології в тому, що вони зближують народи, роблять їх братами,— вказує Л. І. Брежнев.— Неухильно додержуючи принципів соціалістичного інтернаціоналізму, партія у всій своїй політиці надає величезного значення зміцненню дружби народів, їх тісному співробітництву у великій справі будівництва комуністичного суспільства в нашій країні»⁷.

Говорячи про дружбу народів СРСР як рису, грань радянського, соціалістичного способу життя, що істотно впливає на свідомість і діяльність кожної нації, народності, слід мати на увазі тісний зв'язок дружби народів з усіма національними факторами. Однак водночас необхідно підкреслити, що в нашій країні не існує якогось самостійного «національного способу життя» кожної нації, а є єдиний радянський, соціалістичний спосіб життя, в якому поєднуються національні та історичні особливості народів. Коли дослідники використовують поняття «життєвий уклад» того або іншого народу, говорять про зближення цих укладів, то йдеться тільки про процеси, що відбуваються в рамках єдиного соціалістичного способу життя всіх націй і народностей.

Залежно від різниці у рівні розвитку народів, прояву його місцевої або національної специфіки процес стирання деяких особливостей єдиного способу життя у націй, народностей проходить неоднаковими темпами. При цьому національні особливості не відмирають автоматично, а виникають їх нові форми, усувається все те, що заважає зближенню націй, народностей у рамках єдиного радянського народу як спільності. Навіть національна свідомість народів нині вже, по суті, являє собою якісно пове — порівняно з капіталізмом — явище. Усвідомлення національної належності людей і нових взаємовідносин між народами поєднується в національній свідомості з постійним переосмисленням всього того нового, що виникає в соціальному і національному житті завдяки його постійному оновленню на базі зрілого соціалізму.

Спільні риси способу життя всіх націй і національностей є відображенням спільного утвердження ними ідеалів соціалізму. Водночас ці риси проявляються у кожного народу специфічно, що тією чи іншою мірою впливає на форми втілення способу життя, темпи відображення його змісту.

Об'єктивний аналіз складного і багатопланового процесу формування і зміцнення в нашій країні дружби народів дає змогу дійти виснов-

⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1. К., 1971, стор. 447.

ку, що, хоча це явище виникає в результаті спільних зусиль усіх націй і народностей в ході будівництва нового життя, особливо велика роль належить російській соціалістичній нації. Це знаходить найяскравіший вияв в її загально визнаному інтернаціоналізмі, демократизмі і гуманізмі, готовності у будь-який момент прийти на допомогу братнім народам. Безперечно, це стало можливим не стільки завдяки якимсь перевагам російської нації порівняно з іншими і, тим більше, не завдяки її питомій вазі в населенні країни. Головне тут полягає у тому, що визначальну роль у створенні нового способу життя в нашій країні відіграв робітничий клас, переважна більшість якого — росіяни. Як відомо, В. І. Ленін назвав саме російський робітничий клас головним двигуном комуністичної революції в країні. Російські робітники внесли найбільший вклад у справу перебудови всієї системи суспільних, у тому числі й національних, відносин на основі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Під впливом свого робітничого класу російська нація, вірна заповітам великого Леніна, протягом 60 років Радянської влади послідовно виконувала свій інтернаціональний обов'язок. Вона разом з іншими розвинутими націями подавала величезну всебічну допомогу раніше пригнобленим і відсталим націям і народностям. Особливо важливо підкреслити, що російська нація першою стала на шлях будівництва соціалізму, причому всі інші народи, які також брали активну участь у цьому процесі, училися у неї, запозичували її багатий досвід. Отже, під впливом робітничого класу, його інтернаціоналістських комуністичних ідеалів деякі форми і методи діяльності російської нації в справі формування і здійснення соціалістичного способу життя стали загально визнаними і багато в чому сприяли зміцненню дружби народів, підвищенню її ролі і значення.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у доповіді на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи» (травень 1977р.) цілком слушно зазначав, що радянський спосіб життя за своєю суттю — явище глибоко інтернаціональне⁸. Це означає, що дружба народів — відображення і втілення як інтернаціонального фактора життя нашого суспільства, тобто залежного від його національної структури і взаємовідносин між народами, так і інтернаціоналістського, оснований на соціалістичному інтернаціоналізмі. Виникнення і розвиток дружби народів зв'язані, насамперед, з робітничим класом, його інтернаціоналістською ідеологією і політикою, його роллю в національному розвитку і взаємовідносинах між народами на базі соціалізму. Дружба народів, безперечно, виростає з братерства робітників усіх національностей. Водночас не можна не враховувати того, що вона може формуватися тільки на такій соціальній основі, як союз робітничого класу, трудящого селянства і народної інтелігенції, причому саме в масштабі всієї багатонаціональної країни. В Радянській країні особливістю соціальної основи дружби народів є те, що найважливішу роль в її становленні відігравав союз російського робітничого класу і трудящого селянства всіх національностей.

Дружба народів, породжена головним чином об'єктивними факторами — умовами соціалістичного суспільства та всієї радянської дійсності, формується, звичайно, не стихійно. Це — результат наполегливої діяльності Комуністичної партії в справі цілеспрямованого і планомірного формування справді братерських взаємовідносин між усіма націями і народностями як складової частини і втілення суті соціаліс-

⁸ «Радянська Україна», 19 травня 1977 р.

тичного способу життя. Можна без перебільшення сказати, що дружба і братерство народів, прийняті соціалістичним інтернаціоналізмом і наповнені його життєдайною силою, стали такими саме завдяки зусиллям партії в справі організації співробітництва і взаємодопомоги народів, інтернаціоналістського виховання трудящих і подолання будь-яких проявів національної обмеженості і національного недовір'я, націоналізму і шовінізму. Завдяки цьому дружба народів стала не тільки найважливішим елементом свідомості, національних почуттів, але й втілювалася в практику суспільних відносин, у спосіб життя радянського народу. Вірна заповітам великого Леніна, партія забезпечила формування дружби народів, перетворення її на рушійну силу розвитку радянського суспільства, на найважливіший соціальний фактор нашої дійсності і одну з вищих моральних цінностей радянських людей, норму соціалістичного способу життя.

При цьому Комуністична партія використовувала все прогресивне в розвитку людства, в житті і взаємовідносинах між націями і народностями нашої країни у дожовтневий період. Насамперед, це були паростки демократичного змісту дружби народів, які склалися в ході спільного історичного розвитку, братерських взаємозв'язків, що зміцнювалися в процесі спільної боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, взаємовпливу і взаємозбагачення національних культур. Водночас партія дбала про збереження і розвиток елементів соціалістичного змісту національних відносин, що почали складатися ще в ході класової боротьби робітників усіх національностей проти своїх гнобителів. У повному смислі слова дружба народів склалася і проявилася лише в соціалістичному суспільстві, коли незмірно зросла її дієвість, вона перетворилася на могутній фактор прогресу.

Однією з найважливіших основ дружби народів СРСР є, як уже відзначалося, їх дедалі міцніюче співробітництво в будівництві економічного фундаменту комунізму. Крім того, вона, як відомо, знаходить відображення в політичних відносинах, в ідеології мас, у моральних підвалинах суспільної свідомості, в поведінці і діяльності людей, в їх зрубанні і традиціях. Основний зміст дружби народів і до побудови зрілого соціалізму, і після його утвердження виявляється головним чином саме у взаємовідносинах між націями, народностями.

Отже, дружба народів — це дуже важливий і різносторонній фактор суспільного життя багатонаціональних соціалістичних держав, а також братерських взаємовідносин між цими державами. Водночас вона є складовою частиною, однією з форм відображення соціалістичного способу життя.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в процесі будівництва соціалізму і комунізму, формувалася і розвивалася нова історична спільність людей — радянський народ. У цей час дружба народів виступала і як передумова, і як найважливіша ознака, і як фактор розвитку радянського народу. Разом з формуванням нової історичної спільності складався також притаманний їй соціалістичний спосіб життя, в якому надзвичайно важливе місце відводилося і дружбі народів. Отже, суб'єктом і носієм способу життя, народженого соціалізмом, стала саме нова спільність, основана на соціально-класовій та інтернаціональній єдності.

З утворенням нової історичної спільності дружба народів ще більше зміцніла, зросло її значення. У зверненні ЦК КПРС і Радянського уряду «До радянського народу» в зв'язку з 50-річчям утворення Союзу РСР дружба народів названа «тією великою силою, яка робить реальними найграндіозніші плани економічного, соціального і культурного

прогресу»⁹. Дружба, взаємодопомога і співробітництво між народами були і залишаються одним з наймогутніших прискорювачів комуністичного будівництва. Більше того, у процесі будівництва комунізму дружба народів зміцнюється і розвивається, посилюється її роль як рушійної сили прогресу нашого суспільства. Вона є основою, найважливішим засобом дальшого зміцнення інтернаціональної єдності нової історичної спільності.

Інтернаціональна єдність радянського народу стала можливою лише на такому ступені розвитку соціалістичних національних відносин, коли, по-перше, дружба народів була закріплена і доповнена перетворенням інтернаціоналізму в норму поведінки і діяльності трудящих усіх національностей. По-друге, глибокі якісні зміни відбулися не тільки у взаємовідносинах між націями, народностями, що знайшло відображення, насамперед, у дружбі народів, але й у сфері міжособистісних відносин, у формуванні особи. Радянська людина, зберігаючи свої національні особливості, набула нових якостей — глибокого інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів націоналізму і расизму. По-третє, склалася і постійно зміцнюються спільні риси всіх націй і національностей, найважливішими серед яких є єдиний соціалістичний спосіб життя, інтернаціональна свідомість і загальнонаціональна гордість радянських людей.

У структурі інтернаціональної єдності нової історичної спільності, таким чином, є ряд аспектів: дружба народів, тобто безпосередньо їх братерські взаємовідносини, співробітництво і взаємодопомога; інтернаціоналістський зміст національного розвитку народів, їх спільні інтернаціональні риси; інтернаціоналізм як фактор свідомості, моралі і психології, поведінки і діяльності кожної радянської людини; інтернаціоналістські основи всієї сфери міжособистісних відносин у нашому суспільстві; інтернаціональна свідомість радянського народу як нової історичної спільності людей. З характеристики названих аспектів видно, що головним змістом інтернаціональної єдності нової спільності є дружба народів та інші фактори національного життя і взаємовідносин між народами, що виникли на її основі. Значення цих факторів, однак, уже настільки зросло, що вони багато в чому виступають і самостійно, зберігаючи нерозривний зв'язок з дружбою народів. Такі елементи, як інтернаціоналізм особи і міжособистісних відносин, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму і расизму та ін., більше входять уже до понять «комуністична мораль», «радянський спосіб життя», ніж «дружба народів», якщо розглядати останню як самостійний фактор життя радянського суспільства.

Дружба народів — не статичний, а глибоко дієвий фактор соціалістичного способу життя. У ній поєднуються соціально-класові, інтернаціональні і національні фактори, ідейно-політичні та морально-психологічні підвалини нашого життя. Особливе значення для визначення суті і ролі дружби народів має те, що в ній виступають у нерозривній єдності соціалістичний інтернаціоналізм і радянський патріотизм. Тому дружба народів виявляється, за словами Л. І. Брежнєва, «...в історично зумовленій і глибоко свідомій лінії поведінки найширших народних мас»¹⁰.

Визначаючи місце і соціальну роль дружби народів у соціалістичному способі життя, можна виділити ряд найважливіших форм її втілення в життя. По-перше (і це головне), дружба народів в СРСР та інших соціалістичних багатонаціональних країнах виступає як рушійна

⁹ «Радянська Україна», 30 грудня 1972 р.

¹⁰ «Радянська Україна», 25 листопада 1976 р.

сила соціального прогресу завдяки забезпечуваному нею співробітництву і взаємодопомозі, об'єднанню зусиль у побудові безкласового суспільства. По-друге, дружба народів являє собою найважливіший фактор прискорення розвитку і всебічного зближення націй, виникнення нового співвідношення національного та інтернаціонального, коли дедалі більшу роль відіграють саме інтернаціональні фактори, інтернаціональна єдність народу. По-третє, дружба народів відіграє надзвичайно важливу роль у перебудові на новій основі міжособистісних відносин, у вихованні трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, у справі перетворення його на фактор свідомості і життєву позицію, у норму поведінки і моральний принцип кожної людини. По-четверте, особливе значення має дружба народів для усвідомлення кожною радянською людиною належності її нації, народності до радянського народу як нової історичної спільності. По-п'яте, справді дружні взаємовідносини між народами сприяють швидшому подоланню негативних явищ і стереотипів минулого в їх житті і відносинах. При цьому партія виходить з того, що «чим тісніше єднання між націями і вище розуміння загальнонародних завдань, тим успішніше переборюються прояви місництва і національного егоїзму»¹¹.

Кожна з названих вище форм втілення в життя дружби народів — свідчення її життєвої сили, показник уже досягнутих докорінних переваг соціалістичного способу життя над капіталістичним. На сучасному етапі постійне піклування партії про зміцнення дружби народів як однієї з найважливіших рис соціалістичного способу життя зумовлене необхідністю її всебічного використання для розв'язання таких завдань: а) активізації ролі кожної нації, народності в зміцненні зрілого соціалізму і будівництві комунізму, збільшенні вкладу кожної з них у розв'язання цього великого інтернаціонального завдання; б) пошуків нових форм співробітництва і взаємодопомоги націй, народностей з метою створення спільними зусиллями нових матеріальних і духовних цінностей, примноження суспільного багатства; в) забезпечення дальшого всебічного розквіту і неухильного поступового зближення націй, народностей на шляху до їх повної і остаточної єдності; г) формування нової людини — будівника комунізму, усвідомлення нею свого патріотичного та інтернаціонального обов'язку, підвищення ролі кожного трудівника в соціальному прогресі і на цій основі ролі міжособистісних відносин взагалі у системі суспільних відносин.

Історія розвитку людства переконливо свідчить про пряму залежність тлумачення суті, форм прояву і соціальної ролі способу життя від ступеня прогресивності певного класу на тому або іншому етапі його діяльності. Нині буржуазія, наприклад, всіма засобами — в пресі, по радіо і телебаченню, використовуючи усну агітацію і рекламу, підкупи і різні засоби соціального маневрування, — штучно намагається створити міф про існування — у свідомості і уяві трудящих — символічних цінностей і тим самим сприяти збереженню капіталізму, його способу життя. Робітничий клас, прийшовши до влади, навпаки, заінтересований у забезпеченні саме реального характеру соціалістичних життєвих цінностей трудящих. Це особливо чітко виявилось в ході всенародного обговорення проекту нової Конституції СРСР, в якій відображено досягнення радянського народу у формуванні соціалістичного способу життя та накреслено програму його дальшого розвитку. Організуючи широке обговорення цього важливого документа, партія прагнула добитися, з одного боку, глибокого усвідомлення трудящими за-

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 100.

воювань соціалізму, його переваг над капіталізмом, а з іншого,— залучити мільйонні маси до справи зміцнення вже існуючих життєвих цінностей і творення нових. Це повною мірою стосується і зміцнення дружби народів СРСР як елемента, риси нашого способу життя.

Дружба народів СРСР зміцнюється, насамперед, у процесі створення їх спільними зусиллями матеріально-технічної бази комунізму, формування рис нового, комуністичного ставлення до праці, дальшого зростання соціально-політичної активності трудящих усіх національностей, вдосконалення всебічно розвинутої особи будівника безкласового суспільства, утвердження комуністичної моралі. Головними засобами зміцнення дружби народів СРСР Комуністична партія і Радянський уряд вважають: а) дальше зміцнення соціальної та інтернаціональної єдності радянського суспільства; б) посилення інтернаціонального фактора його життя у загальному співвідношенні інтернаціонального та національного; в) дедалі глибше усвідомлення трудящими всіх націй належності кожної нації, народності до радянського народу як нової історичної спільності.

Представники кожної нації і народності нашої країни по праву пишаються не тільки досягненнями своєї республіки, але й її вкладом у загальну справу зміцнення Союзу РСР, у дружбу народів, що населяють його, в єдність нової історичної спільності. «Для трудящих України,— зазначав В. В. Щербицький,— найвищою гордістю є належність до великого радянського народу. Як найцінніший свій скарб оберігає і зміцнює український народ дружбу з усіма народами Радянського Союзу, завдяки якій стали можливими всі наші історичні завойовання»¹².

Серед засобів, які використовує Комуністична партія для зміцнення дружби народів, інтернаціональної єдності радянського суспільства, дуже важливу роль відіграє послідовне втілення в життя її теорії і політики. Капіталістичне суспільство не знає і не може знати подібного могутнього джерела, оскільки це джерело може проявитися тільки за соціалізму і торжества притаманного йому інтернаціоналізму, що знайшов відображення у світогляді і політиці, складі і практичній діяльності партії як передового заgonу робітничого класу і всього багатонаціонального радянського народу.

В історії нашої партії і всього радянського суспільства ще не було такої непорушної єдності партії і народу, взаємозв'язків її центральних керівних органів і місцевих організацій з життям кожної нації, народності, як нині.

У Звітній доповіді ЦК XXV з'їзду КПРС відзначалося, що протягом останніх років місцеві партійні органи висунули значно більше, ніж раніше, великих конкретних пропозицій, які мають загальнодержавне значення¹³. Розвинуте соціалістичне суспільство характеризується практично повним вирівнюванням рівнів соціально-політичної активності трудящих кожної нації, народності, національної та етнічної груп.

Нова Конституція СРСР законодавчо закріпила керівну і спрямовуючу роль КПРС у житті радянського суспільства. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія,— вказується в Основному Законі,— визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, ліній внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково

¹² В. В. Щербицький. Международное значение опыта национальных отношений в СССР, К., 1974, стор. 11.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 75.

обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»¹⁴. Закріплення в Конституції СРСР керівної ролі КПРС у радянському суспільстві одночасно означає, безумовно, і забезпечення відповідних умов для зростання цієї ролі, в тому числі в плані посилення наукового керівництва розвитком націй і національних відносин, зміцнення дружби народів.

Зміцненню і розвитку дружби народів СРСР, удосконаленню соціалістичних національних відносин у ході комуністичного будівництва партія приділяє повсякденну і неослабну увагу.

Одним з головних напрямків і водночас найважливіших засобів зміцнення дружби і братерства народів є планомірне керівництво марксистсько-ленінської партії і соціалістичної держави розвитком економіки. Йдеться, насамперед, про вдосконалення способу виробництва, під безпосереднім впливом якого оновлюється також соціалістичний спосіб життя, у тому числі й дружба народів. При цьому важливо враховувати такі фактори, як величезний і багатосторонній вплив сучасної науково-технічної революції і зумовленої нею інтернаціоналізації всіх сфер життя суспільства. Сприяючи розвитку об'єктивних процесів інтернаціоналізації, науково-технічного прогресу, спеціалізації і кооперування, правильному розміщенню продуктивних сил, Комуністична партія і Радянський уряд створюють передумови для дальшого зміцнення і зростання ролі дружби та інтернаціональної єдності в прогресі суспільства.

Нові можливості для зміцнення економічного фундаменту дружби народів відкриваються завдяки утвердженню розвинутого соціалізму. Сфера економіки є однією з вирішальних ділянок боротьби за комунізм, у ній же формуються головні фактори зміцнення дружби народів. Це знаходить свій вияв, насамперед, у поглибленні змісту і розширенні масштабів економічного співробітництва і взаємодопомоги. «Міцною матеріальною основою дружби і співробітництва наших народів, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — став єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни»¹⁵. У Конституції СРСР вказується, що «економіка СРСР становить єдиний народногосподарський комплекс, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни»¹⁶.

Єдиний народногосподарський комплекс є результатом втілення в життя дружби народів і водночас найважливішим фактором її зміцнення і розвитку. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький характеризує розвиток міжреспубліканських економічних зв'язків, взаємну допомогу і співробітництво народів як найважливіший фактор успішного просування вперед всього радянського суспільства¹⁷.

Соціально-класовою основою дружби народів за соціалізму є союз робітничого класу, селянства і народної інтелігенції при постійному зростанні керівної ролі робітничого класу. У новій Конституції СРСР зазначається, що за роки побудови зрілого соціалістичного суспільства «зміцнілися союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 7.

¹⁵ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 12.

¹⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 10.

¹⁷ «Радянська Україна», 19 травня 1977 р.

інтелігенції, дружба націй і народностей СРСР. Склалася соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства, провідною силою якого виступає робітничий клас»¹⁸.

Роль єдиного радянського робітничого класу у формуванні і зміцненні дружби народів доповнюється інтернаціоналістським впливом його національних загонів на взаємовідносини націй і народностей. «Саме робітничий клас, найбільш інтернаціоналістський клас за своєю суттю,— констатував Л. І. Брежнев,— відіграє вирішальну роль у процесі зближення всіх націй і національностей нашої країни»¹⁹.

Робітничий клас вирішальною мірою впливає на зміцнення і розвиток дружби народів СРСР не тільки безпосередньо через сферу національних відносин, але й (причому більшою мірою) через усю сферу соціально-класових відносин, де нині магістральним процесом є становлення соціальної однорідності суспільства.

Одним з проявів соціальних факторів у зміцненні дружби народів є дедалі зростаюча багатонаціональність республік і, відповідно, трудових колективів. За капіталізму багатонаціональність суспільства і трудових колективів найчастіше перешкоджає його єдності. За соціалізму і притаманного йому способу життя багатонаціональність — ознака не слабкості, а сили, оскільки вона дає нове додаткове джерело для згуртування, збільшення його могутності. Багатонаціональність суспільства, крім того, відкриває широкі можливості для взаємовпливу і взаємозбагачення національних культур. Нарешті, розширення взаємозв'язків між народами сприяє збагаченню національного характеру кожного з них, формуванню і розвитку спільних рис радянського народу, в тому числі єдиного радянського характеру, колективізму, гуманізму тощо. Багатонаціональний склад трудових колективів істотно впливає на розвиток національних відносин, свідомість і поведінку їх членів, причому цей вплив є справді інтернаціоналістським. Саме трудовий колектив виступає тим осередком, в якому втілюються інтернаціональна єдність нашого суспільства, соціалістичний інтернаціоналізм.

У галузі політичного життя вирішальне значення для зміцнення дружби народів має повсякденне піклування Комуністичної партії про розвиток соціалістичної демократії, постійне вдосконалення на цій базі інтернаціоналістських основ союзної та національної державності народів. Партія свято виконує ленінський заповіт про всебічне вдосконалення роботи Рад народних депутатів, зміцнення Радянської багатонаціональної держави, що є політичною базою зміцнення дружби народів. У свою чергу, дружба народів значно впливає на зростання ролі Союзу РСР у комуністичному будівництві, у долі кожної нації і народності.

Надзвичайно важливе значення для зміцнення політичних основ дружби народів мало прийняття нової Конституції СРСР. Основний Закон Союзу РСР забезпечує широкі можливості для дальшого справді всебічного розквіту кожної нації і народності. В новій Конституції, як і в попередній, вказується, що суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР, причому реальні гарантії цього ще більше розширюються. Це знаходить своє відображення, по-перше, у праві республік брати участь у вирішенні союзними органами питань, віднесених до відання Союзу РСР, по-друге, за вищими органами влади союзних республік закріплюється право законодавчої ініціативи у Верховній Раді СРСР.

¹⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. стор. 4.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974. стор. 57.

Для зміцнення дружби народів нашої країни важливе значення має передбачене Конституцією зміцнення союзних начал Радянської держави. В основі накреслюваних у цьому напрямку заходів лежить об'єктивний процес все більшого зближення націй і народностей СРСР.

Піклування партії про зміцнення союзних начал знайшло відображення, насамперед, у визначенні Союзу РСР як єдиної союзної багатонаціональної держави, а також у деяких інших положеннях Конституції СРСР.

У галузі духовного життя радянського суспільства зміцнення дружби народів в умовах зрілого соціалізму і будівництва комунізму відбувається шляхом посилення впливу марксистсько-ленінської теорії, збагачення і розвитку пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Ленінські слова про те, що інтернаціоналізм «...являє собою все»²⁰, особливо правильні щодо дружби народів. Завдяки зусиллям партії, керованого нею робітничого класу, самій природі соціалізму інтернаціоналізм знайшов втілення у всіх сферах національних відносин, міжособистісних контактах трудівників різних національностей, свідомості і поведінці кожної радянської людини.

Благотворно впливають на суть і форми прояву дружби народів також процеси розквіту і зближення національних культур. «У різноманітності національних форм радянської соціалістичної культури,— зазначав Л. І. Брежнев,— дедалі помітнішими стають спільні інтернаціоналістські риси. Національне дедалі більше оплодотворюється досягненнями інших братніх народів»²¹.

Характеризуючи суть і роль дружби народів СРСР, ЦК КПРС констатував: «Всесвітня історія ще ніколи не бачила у взаємовідносинах десятків націй і народностей такої непорушної єдності інтересів і цілей, волі і дій, такої спорідненості, довір'я і взаємного піклування, які постійно виявляються у нашому братерському союзі»²².

За умов зрілого соціалізму і будівництва комунізму дружба народів СРСР продовжує зміцнюватися і розвиватися, ще більше зростають її роль і значення. У матеріалах XXV з'їзду КПРС зазначалося, що протягом звітного періоду «ще міцнішими стали морально-політична єдність радянського суспільства, братерська дружба всіх народів нашої країни»²³.

На долю радянських людей випала велика честь: зі зброєю в руках захищати ідеї інтернаціонального братерства народів і на практиці здійснювати його в процесі будівництва соціалізму і комунізму. Нині справжній інтернаціоналізм знаходить свій вияв у посиленні позицій соціалізму на міжнародній арені, зміцненні дружби народів СРСР і всіх націй, що входять до світової соціалістичної співдружності. «Разом з розквітом кожної соціалістичної нації, зміцненням суверенітету соціалістичних держав,— говорив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС,— все тіснішими стають їх взаємозв'язки, виникає все більше елементів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність»²⁴.

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 233.

²¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, стор. 57.

²² Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов. 1965—1973 гг., М., 1974, стор. 339.

²³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 4.

²⁴ Там же, стор. 6.

Пізнання марксистсько-ленінськими партіями соціалістичних країн закономірностей зближення націй у рамках світового соціалізму дає змогу свідомо і планомірно сприяти втіленню їх у життя. Особливе значення правлячі комуністичні і робітничі партії надають створенню передумов для зближення націй, насамперед, в економічній галузі. З кожним роком дедалі більшого розмаху набуває соціалістична економічна інтеграція — головний засіб цементування єдності і дружби народів країн світової соціалістичної співдружності.

На прикладі способу життя народів Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності соціалізм переконливо продемонстрував свої переваги над капіталізмом. Це особливо наочно видно з такої риси соціалістичного способу життя, як дружба народів. «Сила згуртованості і взаємодопомоги народів, — підкреслював Л. І. Брежнев на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, — дала небачене прискорення розвитку всіх республік. Ворожнеча і недовір'я у відносинах між націями поступилися місцем дружбі і взаємній повазі. Там, де віками насаджувалась психологія національного егоїзму, міцно утвердився інтернаціоналізм»²⁵.

Конкретизуючи поставлене ХХV з'їздом КПРС завдання дальшого вдосконалення нашого способу життя, В. В. Щербинський обґрунтував висновок про те, що одним з найактуальніших аспектів ідеологічної роботи партійних організацій, а також досліджень радянських учених мають бути питання про зміцнення єдності і дружби всіх націй і народностей СРСР, нової історичної спільності — радянського народу, поглиблення процесів інтернаціоналізації соціалістичного суспільства²⁶. Це положення ґрунтується на програмній установці партії про те, що роль дружби народів у житті і розвитку радянського суспільства неухильно зростає. У дальшому зміцненні цієї дружби, інтернаціональної єдності радянського народу як нової історичної спільності людей партія бачить запоруку нових успіхів у будівництві комунізму.

М. И. Куличенко

ДРУЖБА НАРОДОВ СССР И СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ

Резюме

В данной статье на основе марксистско-ленинской теории автор осветил в теоретико-методологическом плане сущность дружбы народов и ее место в социалистическом образе жизни, раскрыл ее основные формы и социальную роль на современном этапе развития нашей страны.

²⁵ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року, К., 1977, стор. 7—8.

²⁶ В. В. Щербинський. ХХV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека, стор. 30.

До 100-річчя з дня народження Г. І. Петровського

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

ВИДАТНИЙ ДЕРЖАВНИЙ І ПАРТІЙНИЙ ДІЯЧ

В історії революційного руху робітничого класу, героїчної боротьби трудящих нашої країни за побудову соціалістичного суспільства є імена, викарбувані золотими літерами, над якими невладний час. Одне з них — ім'я Григорія Івановича Петровського, 100-річчя з дня народження якого широко відзначає радянський народ. Робітник-революціонер, член КПРС з 1897 р., учень і соратник В. І. Леніна, видатний державний і партійний діяч, один з керівників Комуністичної партії України і Української Радянської держави — таким залишився він у пам'яті народній.

Г. І. Петровський народився 22 січня (3 лютого) 1878 р.* в робітничій сім'ї в Харкові¹. В 11 років розпочав він свій трудовий шлях учнем слюсаря у ковальській майстерні на 4-й дистанції Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. У 1893 р., виїхавши до Катеринослава, влаштувався там учнем у телеграфну майстерню Катерининської залізниці, а потім працював в інструментальній майстерні мостового цеху Брянського заводу.

Під впливом членів робітничого соціал-демократичного гуртка (С. І. Белкіна, І. П. Мазанова, О. І. Ігнатова, А. Ф. Томма та ін.), що утворився на цьому заводі, Г. І. Петровський став замислюватися над питаннями визвольної боротьби робітничого класу². Але тоді юнак ще не встиг прилучитися до неї, бо в серпні 1895 р. цей гурток був розгромлений поліцією.

Дальший розвиток соціал-демократичного руху в Катеринославі пов'язаний з діяльністю учнів В. І. Леніна — І. Х. Лалаянца та І. В. Бабушкіна. Г. І. Петровський познайомився з І. В. Бабушкіним влітку 1897 р. на Брянському заводі. Спілкування з ним визначило майбутній життєвий шлях Г. І. Петровського. Від революціонера-ленінця він дізнався про петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», робітничий рух на Заході, вперше почув про В. І. Леніна та його твори. «Після другої розмови з тов. Бабушкіним, — згадував Гри-

* Деякі автори ще й досі неточно датують день народження Г. І. Петровського — 22 січня (4 лютого) (див.: А. Меленевський, Г. Курій. Всеукраїнський староста, К., 1977, стор. 3).

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 2, арк. 3 (копія метричної виписки про народження Г. І. Петровського).

² История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903, Катеринослав, 1923, стор. 50—51; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 9.

горій Іванович,— я цілком опинився під його впливом»³. Для молодого робітника, що свідомо включився у боротьбу з царизмом і капіталістами, І. В. Бабушкін був учителем, старшим товаришем і другом. Згодом, за визнанням професіонального революціонера, Г. І. Петровський став його «головним помічником» в агітаційно-пропагандистській роботі в Катеринославі⁴.

За участю Г. І. Петровського І. В. Бабушкін створив на Брянському заводі марксистський гурток, до складу якого ввійшли І. Ю. Лавренов, П. П. Мазанов, І. М. Овчинкін та інші робітники⁵. Пізніше такі гуртки були організовані Г. І. Петровським і його товаришами в Кайдаках, на Чечелівці, у Фабричній слобідці. На кінець 1897 р. в Катеринославі діяло 10 соціал-демократичних гуртків і груп. У грудні того року всі ці гуртки і групи об'єдналися в катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Входячи до активу заводської групи «Союзу», Г. І. Петровський займався організацією занять у пропагандистських гуртках, посилено вивчав марксистську літературу, брав участь у випуску й розповсюдженні агітаційних листівок. На його квартирі були влаштовані друкарня і склад соціал-демократичної літератури.

У травні 1898 р. згідно з рішенням I з'їзду РСДРП «Союз боротьби» був перейменований у Катеринославський комітет РСДРП. На час реорганізації союзу в комітет Г. І. Петровський уже був його членом. Роль Григорія Івановича в цій організації як найближчого помічника І. В. Бабушкіна ще більше зросла, що не залишилося непоміченим для поліції міста, яка стала збирати дані для арешту молодого революціонера.

Восени 1899 р. Г. І. Петровський виїхав до Харкова, щоб з'явитися на призовний пункт. Медична комісія за станом здоров'я надала йому річну відпустку від призову в армію. Деякий час він працював токарем на паровозобудівному заводі, а на початку 1900 р. переїхав до Миколаєва. Влаштувавшись на Чорноморський машинобудівний завод, він сприяв організації та об'єднанню соціал-демократичних гуртків, що лягло в основу утворення Миколаївського комітету РСДРП. Але незабаром за організацію страйку на заводі Григорій Іванович був висланий з міста.

В червні 1900 р. Г. І. Петровський повернувся у Катеринослав і разом з іншими соціал-демократами зразу ж приступив до відновлення роботи комітету, підірваної квітневими арештами. З липня він був зарештований. Перебуваючи протягом року в тюрмі (спочатку в катеринославській, а потім у полтавській), Григорій Іванович поглиблював свої знання в галузі марксистсько-ленінської теорії. У зв'язку з тяжким захворюванням, під заклад у 100 крб., зібраних робітниками, був випущений на волю.

У липні 1901 р. Г. І. Петровський приїхав знову в Катеринослав, до травня наступного року працював у залізничних майстернях. Близько зійшовся з В. А. Шелгуновим та іншими іскривцями, брав активну участь у дискусіях з «економістами»⁶. Помітивши, що за ним стежить поліція, виїхав у Донбас, працював на Щербинівському, Микитівському і Нелепівському рудниках. Разом з П. О. Мойсеєнком вів тут нелегальну роботу, організовував соціал-демократичні гуртки й масовки робітників.

³ Історія Екатеринославської соціал-демократическої організації, стор. 52.

⁴ Воспоминання Івана Васильєвича Бабушкіна, Ленінград, 1925, стор. 86.

⁵ Г. І. Петровський. З революційного минулого, К., 1958, стор. 22.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

В серпні 1903 р. Г. І. Петровський був заарештований, сидів у бахмутській і луганській тюрмах, де дізнався про II з'їзд РСДРП, про утворення марксистської партії нового типу і визначився як більшовик⁷. В кінці грудня, після звільнення з тюрми, він знову повернувся до Катеринослава. До травня 1905 р. працював на Трубному заводі Шодуара, а потім — на Брянському.

Перша російська революція була важливим етапом у дальшому політичному гартуванні революціонера-більшовика. На той час Г. І. Петровський став одним з найавторитетніших керівників катеринославського пролетаріату. На початку 1905 р. він увійшов до більшовицької групи, яка з середини березня діяла під керівництвом Катеринославського комітету більшості РСДРП, був членом Брянського комітету більшовиків, одним з організаторів першотравневого і червневого політичних страйків робітників Катеринослава, керував їх економічною боротьбою. Трудівники Брянського заводу обрали його цеховим старостою, делегатом — представником на переговорах з заводською адміністрацією. В жовтні Г. І. Петровський як член Катеринославського комітету РСДРП брав активну участь в організації загального політичного страйку в місті, у барикадних боях з поліцією і військами. Про ці події В. І. Ленін писав тоді: «У Катеринославі будуються барикади і ллється кров»⁸.

Г. І. Петровський — один з ініціаторів утворення Катеринославської Ради робітничих депутатів. Він входив до її виконавчої комісії, був секретарем цієї комісії й активним учасником її засідань, завжди працював у гущі мас. Його авторитет діяча Ради робітничих депутатів був таким великим, що жандарми у своїх донесеннях іноді називали його головою Ради⁹.

8 грудня 1905 р. на заклик пролетарів Москви в Катеринославі та губернії розпочався загальний політичний страйк. Його очолив Бойовий страйковий комітет (БСК) Катеринослава і Катеринославської губернії — коаліційний політичний орган, який об'єднував усі революційно-демократичні сили, що виступали проти царизму. Від більшовиків до його складу ввійшли: робітники Г. І. Петровський, І. Ю. Захаренко, професійний революціонер М. О. Савельєв, викладач гірничого училища В. М. Маковський та ін. БСК оголосив себе революційною владою в губернії.

Після придушення політичного страйку, перейшовши на нелегальне становище, Г. І. Петровський виїхав до Харкова, але роботи там не знайшов. Через небезпеку арешту не зміг затриматися і в Донбасі. У червні 1906 р. поїхав за кордон. Але, попрацювавши три місяці на металургійному підприємстві у Саарбрюкені, повернувся в Росію. З трудом йому вдалося влаштуватися на трубний завод у Маріуполі. З 1908 р. він уже працював на заводі «Російський провіданс». Перебуваючи в Маріуполі, Г. І. Петровський входив до місцевої соціал-демократичної організації, підтримував зв'язки з партійними групами інших міст.

Коли розпочалася виборча кампанія в IV Державну думу, Катеринославська більшовицька організація повідомила в Маріуполь про намір висунути кандидатом у депутати Думи від робітничої курії Г. І. Петровського, якого добре знали трудящі маси губернії¹⁰. 16 ве-

⁷ История Екатеринославской социал-демократической организации, стор. 55.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 2.

⁹ Екатеринославщина в революції 1905—1907 гг. Документы и материалы, Днепропетровск, 1975, стор. 191—192.

¹⁰ Див.: Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 49.

ресня 1912 р. на першій стадії виборів у число уповноважених були обрані робітники-партійці або співчуваючі їм. Серед них був і представник від маріупольських заводів — Г. І. Петровський. 5 жовтня під його головуванням у Катеринославі відбувся губернський з'їзд уповноважених по робітничій курії, який обрав чотирьох виборщиків. За Г. І. Петровського було подано найбільше голосів — 187 з 194¹¹. За рекомендацією нелегальної партійної організації та рішенням з'їзду уповноважених було домовлено, що інші три виборщики відмовляться від висунення своїх кандидатур на користь Григорія Івановича. Внаслідок цього депутатом IV Державної думи від робітників Катеринославської губернії став більшовик Г. І. Петровський.

Робітничий депутат від Катеринославщини був гідним виразником і захисником інтересів робітничого класу Росії. Протягом 1912—1914 рр., активно використовуючи трибуну Думи, він 31 раз виступав у ній з таких важливих питань, як: економічне становище російського пролетаріату; страхування від нещасних випадків; тяжке становище шахтарів; катастрофа на Орлово-Оленівському руднику в Донбасі; незаконні дії властей щодо організацій робітничого класу; катування політичних в'язнів у тюрмах; арешти революційно настроєних учнів середніх навчальних закладів; обмеження і урізання прав депутатів; зловживання, допущені на виборах до IV Державної думи; поліцейські переслідування страйкарів-булочників і пекарів Катеринослава та ін.¹² Промови з національного та земельного питань були виголошені ним на основі текстів, підготовлених В. І. Леніним. Прості за формою, чіткі і ясні у викладі, сповнені гніву й обурення проти класових ворогів, виступи депутата були спрямовані на захист інтересів трудящих.

Поряд з легальною, думською, Г. І. Петровський вів велику нелегальну роботу. Як член думської більшовицької фракції він брав участь у Краківській і Поронінській нарадах ЦК РСДРП з партійними працівниками, на яких доповідав про стан партійної роботи і революційного руху на Катеринославщині.

Г. І. Петровський, який знав В. І. Леніна через І. В. Бабушкіна ще з кінця XIX ст., вперше зустрівся з вождем на Краківській нараді ЦК РСДРП і мав з ним тривалу розмову. Вона торкалася різних питань робітничого руху на Катеринославщині, думської і позадумської діяльності депутата¹³. На пропозицію В. І. Леніна, враховуючи великий досвід партійної діяльності Г. І. Петровського, Краківська нарада кооптувала його у члени ЦК РСДРП і ввела до складу редакційної колегії центрального органу партії — газети «Правда».

Як член ЦК партії, член редколегії «Правды», депутат Думи і згодом керівник думської більшовицької фракції, Григорій Іванович у своїй діяльності був активним провідником ленінських ідей в маси. Він кілька разів зустрічався з В. І. Леніним, листувався з ним у різних питаннях роботи думської фракції та видання «Правды». За 1912—1914 рр. Г. І. Петровський до 8 разів приїжджав у Катеринослав і Донбас, побував також у Харкові, Києві, Миколаєві, Кременчуці, Вінниці, Москві, Тулі, в Естонії. Депутат доповідав місцевим партійним активам про рішення Краківської і Поронінської нарад ЦК РСДРП, про роботу думської фракції, інструктував партійні організації, сприяючи їх організаційному і політичному зміцненню. У «Правде» систе-

¹¹ П. Лавров. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема (1910—1914 гг.), К., 1966, стор. 152.

¹² Большевицкая фракция IV Государственной думы, Ленинград, 1938, стор. 590—595.

¹³ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 5—6.

матично друкувалися враження від поїздки депутатів-більшовиків, зокрема Г. І. Петровського. В. І. Ленін високо оцінював його статті, в яких висвітлювалися стан у нелегальних партійних організаціях, рішення боротьба проти ліквідаторства на місцях, посилення правдивості впливу в масах¹⁴.

Депутат Г. І. Петровський листувався з робітниками і селянами, партійними організаціями Катеринославщини й інших районів Росії. У своїх листах трудящі надсилали йому накази і привітання, кореспонденції в «Правду», резолюції і кошти на підтримку газети і думської більшовицької фракції, фактичний матеріал для викривальних промов і записів урядові в Думі. Вони зверталися до Григорія Івановича з різними проханнями: наприклад, приїхати на зустріч з виборцями; надіслати газету «Правда», журнали «Просвещение» і «Вопросы страхования»; допомогти в організації «Шахтарського листка»; підшукати надійного секретаря для лікарняної каси; взяти під захист соціальні і національні інтереси селян Катеринославщини та ін. Депутат щоб то не стало прагнув виконати ці накази і прохання трудящих.

18 липня 1914 р., повернувшись з Пороніно, Г. І. Петровський виступав на нелегальних партійних зборах у Катеринославі, які за його пропозицією прийняли антивоєнну резолюцію¹⁵. У жовтні 1914 р., коли був одержаний ленінський маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», за участю депутата в Катеринославі і Донбасі були прийняті нові робітничі резолюції проти війни¹⁶. Керована ним фракція голосувала в Думі проти воєнних асигнувань.

У листопаді за антивоєнну діяльність більшовицька фракція була заарештована і віддана до суду. Мужньо трималися депутати-більшовики на судовому процесі, який вони використали для викриття царизму і війни. Виступаючи від імені фракції, Г. І. Петровський відкрито заявив, що вона відстоювала інтереси робітничого класу, співробітничала в «Правді», примикала до партії більшовиків. Судовий процес наочно показав, що більшовицькі депутати були парламентаріями нового типу, вірними захисниками трудящих, безмежно відданими справі пролетарської партії. Проголосивши частину цієї промови, де говорилося про те, що вона виголошена відповідно до резолюції Центрального Комітету і резолюцій «...робітників з семи пунктів про ставлення робітників до війни, які збігаються із ставленням Центрального Комітету», В. І. Ленін писав: «Ця заява робить честь Петровському»¹⁷. «В такий час,— підкреслював Володимир Ілліч,— коли майже всі «соціалістичні»... депутати Європи виявились шовіністами і слугами шовіністів... в Росії знайшлась одна робітничая партія, депутати якої відзначались не пустою красномовністю, не «вхожістю» в буржуазні, інтелігентські салони, не діловою спритністю «європейського» адвоката і парламентарія, а зв'язками з робітничими масами, самовідданою роботою в цих масах, виконанням скромних, невидних, тяжких, невдячних, особливо небезпечних функцій нелегального пропагандиста й організатора»¹⁸.

Депутати-більшовики були засуджені на довічне поселення у Східному Сибіру. 5 липня 1915 р. їх відправили на місце заслання. В с. Монастирському Туруханського краю, де тимчасово розмістили депутатів,

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 48, стор. 159, 210, 289; В. Т. Логінов. Ленін и «Правда» 1912—1914 годов, М., 1962, стор. 121—122.

¹⁵ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 59, 96.

¹⁶ П. Варгатюк. Партії великої заги, Дніпропетровськ, 1970, стор. 141; Григорій Іванович Петровський, К., 1961, стор. 152.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 161.

¹⁸ Там же, стор. 162.

вони зустрілися з Я. М. Свердловим, П. І. Голощокіним, С. С. Спандаряном і Й. В. Сталіним, тут відбулася партійна нарада. Потім власті, вирішивши поселити засланців у найглухіших місцях, перевели їх у с. Єлань Єнісейського повіту, а згодом — в м. Єнісейськ. Перебуваючи там, Г. І. Петровський вів партійне листування, надсилав кореспонденції в більшовицькі газети і журнали, брав участь у дискусіях з меншовиками¹⁹. За все це його відправили в Якутськ, де він зустрівся і здружився з Г. К. Орджонікідзе, О. М. Ярославським та іншими більшовиками.

На початку березня 1917 р., дізнавшись про повалення царизму, політичні засланці і місцеві робітники організували в Якутську комітет громадської безпеки на чолі з Г. І. Петровським, розгорнули діяльність по утворенню перших в Якутії Рад робітничих і солдатських депутатів. За участю Григорія Івановича був сформований Якутський комітет РСДРП, почав видаватися його орган — газета «Социал-демократ»²⁰.

23 травня, з відкриттям навігації на Лені, Г. І. Петровський разом з сотнями інших засланців виїхав з Якутії. У червні він прибув у Петроград, де його тепло зустрів В. І. Ленін. За дорученням ЦК і ПК РСДРП(б) Григорій Іванович майже щодня виступав на мітингах робітників і солдатів столиці.

В одній із розмов з Володимиром Іллічем, перед липневими подіями, він висловив своє бажання взяти участь у проведенні партійної роботи на Катеринославщині. В. І. Ленін схвалив цей намір. В кінці липня Г. І. Петровський уже був там. Виступаючи в партійній організації, на засіданні Катеринославської Ради, перед робітниками і солдатами з розповіддю про липневі події, наступ контрреволюції, він закликав до боротьби за перемогу соціалістичної революції. В серпні Григорій Іванович побував у Маріуполі, а також виступав на сільських сходах Верхньодніпровського, Катеринославського та Новомосковського повітів. У Катеринославі його обрали членом місцевого комітету РСДРП(б), заступником голови міської думи, членом виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів.

У вересні 1917 р. Г. І. Петровський виїхав у Петроград, де був присутній на Всеросійській демократичній нараді, брав участь у нараді партійних працівників, ознайомився з листами В. І. Леніна «Більшовики повинні взяти владу» та «Марксизм і повстання», в яких викладався план збройного повстання в Росії. Повернувшись із столиці, на губернській партійній конференції, що відбулася 1—2 жовтня, він розповів про листи Володимира Ілліча, закликав активно готуватися до збройної боротьби за владу Рад²¹.

Протягом жовтня Г. І. Петровський як уповноважений ЦК РСДРП(б) здійснив поїздки по Донбасу, виступив у партійних організаціях і перед робітничими колективами Маріуполя, Юзівки, Єнакієвого, Краматорська, а також на ряді рудників. Вістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції застала його в Микитівці. Палко вітаючи її, він закликав трудящих Донецького басейну до підтримки Ради Народних Комісарів, встановлення влади Рад на місцях. У листопаді за дорученням місцевих робітників, які вимагали націоналізації ряду підприємств, Григорій Іванович вирушив у Петроград.

У цей час різного роду капітулянти і маловіри залишили посади наркомів, щоб примусити ЦК РСДРП(б) погодитися на створення

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 34, арк. 7—14.

²⁰ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 103—107.

²¹ Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса. Донецк, 1957, стор. 107.

так званого «однорідного соціалістичного уряду». В. І. Ленін одразу ж запропонував Г. І. Петровському, що прибув у столицю, зайняти пост наркома внутрішніх справ²². 17 листопада 1917 р. наказом Ради Народних Комісарів республіки його було призначено народним комісаром внутрішніх справ РСФРР²³. До складу колегії НКВС також ввійшли Ф. Е. Дзержинський, М. І. Лаціс, І. Г. Правдін, І. С. Уншіхт та ін. Відтоді розпочинається діяльність Г. І. Петровського як видатного радянського державного діяча.

На плечі новоствореного наркомату ліг основний тягар боротьби проти саботажу і бандитизму, за подолання контрреволюційних змов. Уже в кінці листопада В. І. Ленін і Г. І. Петровський підписали декрет про арешт і віддання до суду революційного трибуналу ватажків контрреволюції. Після утворення Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК) по боротьбі з контрреволюцією НКВС зосередив діяльність на виконанні своєї основної функції — організації управління державою, поданні допомоги в утворенні і зміцненні органів Радянської влади на місцях.

Нарком Г. І. Петровський брав активну участь у підготовці III Всеросійського з'їзду Рад, який прийняв ленінську «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Він, зокрема, доповів там про складений НКВС проект організації радянського державного апарату зверху до низу.

Г. І. Петровський активно підтримував В. І. Леніна у боротьбі проти троцькістів і «лівих комуністів» під час мирних переговорів у Бресті, 24 лютого 1918 р. на пропозицію Володимира Ілліча Центральний Комітет партії включив його до складу комісії по підписанню Брестського миру²⁴. Як більшовик-ленінець Григорій Іванович на екстреному VII з'їзді РКП(б) і IV Всеросійському з'їзді Рад наполегливо виступав за ратифікацію мирного договору. Партійний з'їзд обрав його кандидатом у члени ЦК РКП(б).

Напередодні V Всеросійського з'їзду Рад Г. І. Петровський працював у складі комісії, яка розробила проект першої Радянської Конституції. А під час з'їзду, коли ліві есери підняли контрреволюційний заколот, він разом з загоном чекістів брав участь в його ліквідації.

Г. І. Петровському пощастило працювати під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Як нарком і кандидат у члени ЦК, він не раз зустрічався з Іллічем. «Величезною школою для нас, — згадував Григорій Іванович, — була робота з В. І. Леніним у Раднаркомі, в Центральному Комітеті. Ленін учив нас керувати першою в світі робітничо-селянською державою. Як ніхто інший, Ілліч відчував масу, розумів її, чуйно уловлював її настрої... Працюючи з Леніним, ми вчилися ленінському підходу до різних питань»²⁵.

У березні 1919 р. в Харкові відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад. На пропозицію ЦК РКП(б) з'їзд при одностайному схваленні заочно обрав Г. І. Петровського головою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад (ВУЦВК). З цього часу протягом 20 років Всеукраїнський староста, як називали Григорія Івановича в народі, очолював вищий законодавчий орган Радянської України.

Під керівництвом Г. І. Петровського ВУЦВК проводив у життя такі заходи, як націоналізація промисловості, відновлення і зміцнення

²² Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 120.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 4754, арк. 1.

²⁴ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918, М., 1958, стор. 223.

²⁵ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 132—133.

Радянської влади на місцях, усунення помилок у здійсненні земельної політики, утворення комітетів бідноти, організація продовольчої допомоги населенню Москви і Петрограда, мобілізація робітників на боротьбу з Денікіним. Важливу роль у здійсненні цих заходів відіграла скликана ВУЦВК Всеукраїнська нарада волосних виконавчих комітетів, робота якої проходила під головуванням Г. І. Петровського.

В боротьбі молодого соціалістичної держави проти її внутрішніх і зовнішніх ворогів велике значення мало утворення військово-політичного союзу радянських республік. З цією пропозицією з ініціативи ВУЦВК Українська РСР першою звернулася до інших республік Країни Рад. 1 червня 1919 р. спільне засідання ВЦВК РСФРР і представників України, Білорусії, Литви і Латвії ухвалило створити спільні збройні сили з єдиним командуванням. Водночас було вирішено об'єднати керівництво господарством, транспортом, фінансами і трудовими ресурсами республік²⁶.

Багато зусиль віддав Г. І. Петровський боротьбі проти денікінців на території УСРР і РСФРР. Разом з М. І. Калініним в агітпоїзді ім. Жовтневої революції він побував у Тульській, Орловській, Курській і Тамбовській губерніях, мобілізуючи маси на розгром ворога.

Як тільки Україна почала визволятися від денікінців і петлюрівців, ЦК РКП(б) утворив Тимчасове бюро (Партійний центр) для керівництва партійною роботою на місцях, до складу якого ввійшов і Г. І. Петровський. 11 грудня 1919 р. був також сформований тимчасовий орган революційної влади — Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г. І. Петровським. В лютому 1920 р. відновив свою діяльність ВУЦВК. Політичною програмою роботи партійних і радянських органів на Україні були ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», резолюція ЦК РКП(б) від 13 грудня 1919 р. про завдання Радянської влади на Україні, підтверджена в 1920 р. VIII Всеросійською партійною конференцією.

На IV Всеукраїнській партійній конференції Г. І. Петровський виступив з доповіддю, в основу якої були покладені тези ЦК КП(б)У «Про державні відносини Радянської України і Радянської Росії». У прийнятій на цю доповідь резолюції підкреслювалася необхідність зміцнення державного союзу українського і російського народів, викривались антинародні дії його ворогів — українських буржуазних націоналістів. Разом з іншими стійкими більшовиками Григорій Іванович рішуче боровся на конференції проти антипартійної групи «демократичного централізму». В зв'язку з порушенням статутних вимог при обранні ЦК КП(б)У Центральний Комітет РКП(б) розпустив його склад, підтасований «децистами». Було затверджено Тимчасовий ЦК КП(б)У, до якого ввійшов і Г. І. Петровський²⁷. На Пленумі, що відбувся у квітні 1920 р., його ввели до складу Політбюро ЦК КП(б)У.

Г. І. Петровський брав участь у роботі IX з'їзду РКП(б), де також активно виступав проти «децистів». 5 квітня 1920 р. він головував на засіданні, коли делегати вшановували В. І. Леніна з нагоди 50-річчя з дня його народження²⁸. На цьому з'їзді Григорія Івановича знову обрали кандидатом у члени ЦК партії.

У травні за активної участі голови ВУЦВК був успішно проведений IV Всеукраїнський з'їзд Рад, який націлів трудящих на дальше полі-

²⁶ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР, К., 1972, стор. 178, 185—186.

²⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1977, стор. 317.

²⁸ Г. І. Петровський. Великий початок, К., 1969, стор. 62.

тичне і економічне зміцнення Радянської України та посилення її державних зв'язків з РСФРР.

Але виконання назрілих завдань було перерване новим нападом імперіалістів. Г. І. Петровський вніс великий вклад в організацію боротьби проти ворогів молоді Країни Рад, зокрема проти білополяків і Врангеля. Він безпосередньо займався мобілізацією робітників і селян на фронт, організовував всіляку допомогу йому, роз'яснював трудящим масам політику більшовицької партії і Радянського уряду, спрямовану на захист їх інтересів. Велику роль у цьому відіграв керований ним агітпоїзд ВУЦВК ім. Леніна, який з 22 серпня по 5 жовтня відвідав десятки міст і сіл Катеринославської, Київської, Волинської і Чернігівської губерній. Всюди трудящі тепло зустрічали голову ВУЦВК, з захопленням слухаючи переконливе слово пропагандиста-більшовика.

Велику увагу Г. І. Петровський приділяв організації комітетів незаможних селян (КНС) — опори Радянської влади на селі. В жовтні 1920 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд КНС. Петровський був обраний головою Всеукраїнського комітету незаможних селян і залишався на цій посаді до самої його ліквідації (1933 р.).

По закінченні громадянської війни трудящі України приступили до відбудови народного господарства, соціалістичного розвитку республіки. Ці питання постали на V Всеукраїнському з'їзді Рад. Від імені з'їзду Г. І. Петровський запросив В. І. Леніна взяти участь в ньому. Володимир Ілліч надіслав з'їздові палке привітання з побажанням «успіху в зміцненні влади робітників і селян і відбудові господарства»²⁹, висловив жаль, що не зміг приїхати особисто. Делегати з'їзду, вшановуючи вождя, обрали його членом ВУЦВК³⁰.

Г. І. Петровський брав активну участь у будівництві багатонаціональної Радянської держави. Разом з М. В. Фрунзе він представляв Україну в комісії ЦК РКП(б), яка виробляла форми багатонаціонального державного об'єднання. В жовтні 1922 р. ЦК КП(б)У схвалив, а сесія ВУЦВК прийняла ленінський проект об'єднання національних радянських республік³¹. VII Всеукраїнський з'їзд Рад, заслухавши доповіді Г. І. Петровського і М. В. Фрунзе, ухвалив звернутися до робітників і селян Росії, Білорусії і Закавказзя з закликом утворити Союз Радянських Соціалістичних Республік³². 30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з'їзд Рад проголосив утворення СРСР, обрав союзний ЦВК Рад. Одним з його чотирьох голів був Г. І. Петровський. Він увійшов також до складу комісії по підготовці проекту Конституції СРСР.

На посаді Голови, а згодом заступника Голови ЦВК СРСР Григорій Іванович перебував до 1937 р. Обраний депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання, в 1937—1938 рр. він був заступником Голови Верховної Ради Союзу РСР. Колишній робітник, учень В. І. Леніна з честю виконував обов'язки державного діяча Країни Рад.

У роки соціалістичного будівництва Г. І. Петровський сформувався і як визначний партійний діяч. На X з'їзді РКП(б) він був обраний у члени ЦК партії, брав участь в XI—XVII партійних з'їздах, на яких також обирався членом ЦК партії. З 1926 р. по 1939 р. Григорій Іванович — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б).

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 338.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, арк. 2.

³¹ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР, стор. 419, 421.

³² Там же, стор. 449—452, 456—464, 476—479.

Г. І. Петровський був одним з керівників Комуністичної партії України. На IV—VIII конференціях і IX—XIII з'їздах Комуністичної партії України його обирали членом ЦК КП(б)У. В 1920—1938 рр. він був членом Політбюро ЦК КП(б)У. Деякий час виконував також обов'язки секретаря ЦК КП(б)У³³. Як один із найстаріших і найавторитетніших комуністів, Григорій Іванович відкривав усі конференції і з'їзди КП(б)У, головував на пленумах ЦК і засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, виступав з доповідями та промовами на них. За дорученням ЦК КП(б)У неодноразово брав участь у партійних конференціях багатьох округів і областей України.

Вірний лєнінець, Г. І. Петровський рішуче боровся проти антипартійних течій і груп, за зміцнення єдності партії, успішне здійснення її генеральної лінії. В ході профспілкової дискусії, відстоюючи лєнінську платформу, Григорій Іванович виступав на партійних зборах ряду міст, викривав розкольницькі дії троцькістів, «децистів» та інших опозиціонерів. На X з'їзді РКП(б) він був серед тих, хто активно боровся проти «опозиції», голосував за резолюцію про єдність партії, заміну продрозверстки продовольчим податком та інші рішення. Після з'їзду він очолив на Україні комісію по чистці рядів партії. В кінці 1923—на початку 1924 р., заслухавши доповідь Г. І. Петровського «Про внутріпартійне будівництво», Катеринославська і Київська парторганізації гнівно засудили чергову вилазку троцькістів, схвалили лінію ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. На XIV з'їзді ВКП(б) Григорій Іванович виступив по доповіді ЦК партії з яскравою промовою проти «нової опозиції». На початку 1926 р. у складі групи членів ЦК він виїхав до Ленінграда для роз'яснення рішень з'їзду і викриття антипартійної суті «нової опозиції». В наступному він брав активну участь в остаточному ідейному розгромі троцькістсько-зінов'євського блоку, в боротьбі проти правих опортуністів та українських буржуазних націоналістів.

Г. І. Петровський був одним з керівників боротьби за здійснення політики соціалістичного будівництва, талановитим організатором соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції в республіці. Вся державна і партійна діяльність Григорія Івановича пов'язана з величними соціалістичними зверненнями країни. Він заклав перший камінь у фундамент Дніпрогесу, очолював комітет сприяння його будівництву, а в 1932 р. разом з М. І. Калініним виступав на мітингу, присвяченому пуску електростанції. Всеукраїнський староста стояв біля колиски багатьох новобудов першої і другої п'ятирічок, всіляко сприяв розгортанню колгоспного руху.

Велику увагу Г. І. Петровський приділяв ліквідації неписьменності, розвитку освіти і науки, літератури й мистецтва народу. Він був особисто знайомий з багатьма вченими і письменниками, зустрічався і листувався з ними. Зворушлива багаторічна дружба зв'язувала його з автором романів «Народжені бурєю» і «Як гартувалася сталь». 24 серпня 1935 р. в Сочі за дорученням ЦВК СРСР Григорій Іванович вручив М. О. Островському орден Леніна.

Г. І. Петровський вніс значний вклад у розвиток радянського законодавства. З його участю були здійснені розробка кодексів про працю, землекористування, комунальне господарство, освіту, кримінально-процесуального кодексу, законодавче оформлення Узбецької, Туркменської і Таджикиської Радянських Соціалістичних Республік, організація Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, прийняття її Конституції³⁴⁻³⁵.

³³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 237, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
³⁴⁻³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 18, арк. 51.

З червня 1940 р. Г. І. Петровський працював заступником директора Музею Революції СРСР. І на цій посаді він щедро віддавав свої знання і досвід радянським людям. У 50-ті роки Григорій Іванович здійснив ряд поїздок по країні, зустрічався з трудящими, виступав на наукових сесіях, побував у Фінляндії, Болгарії і Румунії, всюди пропагуючи ідеї Жовтня, грандіозні досягнення нашої соціалістичної Батьківщини. У травні 1957 р. Г. І. Петровського тепло вітали в місті на Дніпрі, куди він приїхав у зв'язку з 70-річним ювілеєм його рідного Брянського заводу. Це місто і завод носять його ім'я. Ім'ям Всеукраїнського старости названі десятки інших підприємств, колгоспів і радгоспів, вулиць міст і селищ республіки.

Перу Г. І. Петровського належать десятки статей і книг-спогадів, які славлять Комуністичну партію, В. І. Леніна, висвітлюють героїчне минуле нашої країни. Найзначніші з його мемуарних праць: «Дітям про минуле», «З революційного минулого», «Великий початок», «Великі роки».

Партійну і державну діяльність Г. І. Петровського високо оцінили Комуністична партія і Радянський уряд, нагородивши його двома орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

9 січня 1958 р. перестало битися серце полум'яного більшовика-ленінця. Його поховано в Москві на Красній площі.

«Понад 60 років свого життя,— писала тоді «Правда»,— Григорій Іванович Петровський віддав справі революції. Він завжди відзначався глибокою принциповістю, безмежною вірністю справі партії Леніна, гарячим співчуттям до долі кожної трудової людини. З молодих років і до останніх днів свого славного життя Григорій Іванович Петровський був прикладом самовідданого служіння своєму народові, ленінській партії, великій справі побудови комунізму»³⁶.

Виступаючи на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев говорив: «Найвищі, найпалкіші слова вдячності і любові звертаємо ми до ветеранів революції... Все повніше розкривається велич їх подвигу. Честь і слава першопрохідцям Жовтня!»³⁷. Ці слова повною мірою відносяться і до Григорія Івановича Петровського. Радянський народ вдячно береже пам'ять про нього — невтомного борця за щастя трудящих, видатного державного і партійного діяча нашої країни.

П. Л. Варгатюк

ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ И ПАРТИЙНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

Резюме

Статья посвящена Г. И. Петровскому, члену КПСС с 1897 г., ученику и соратнику В. И. Ленина, выдающемуся государственному и партийному деятелю, одному из руководителей Коммунистической партии Украины и Украинского Советского государства. В ней освещаются основные этапы его революционной деятельности, активного участия в строительстве социализма.

³⁶ «Правда», 10 січня 1958 р.

³⁷ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року, К., 1977, стор. 5.

Повідомлення

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РЕСПУБЛІКИ ПО ТРУДОВОМУ ВИХОВАННЮ УЧНІВ (1966—1975 рр.)

В. Л. КУЛЬПІНСЬКИЙ (Київ),
М. М. МОТОРНЮК (Київ)

У період будівництва комунізму важливе місце в роботі загально-освітньої школи займають питання трудового виховання і професійної орієнтації учнів.

Розвиваючи вчення К. Маркса про значення поєднання навчання з працею в соціалістичному суспільстві, В. І. Ленін писав: «Ця правильна думка полягає в тому, що не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання й освіти без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання й освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання»¹.

Керуючись ленінським вченням, КПРС на всіх етапах 60-річного розвитку радянської школи велику увагу приділяла питанням підготовки учнів до життя, до свідомого вибору ними професії. «Комуністичне виховання, — підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, — передбачає постійне вдосконалення системи народної освіти і професійної підготовки. Це особливо важливо тепер, в умовах науково-технічної революції. Вона надає іншого, ніж раніше, характеру праці, а значить, і підготовці людини до праці. Ми багато робимо в цьому відношенні»².

Перехід до комунізму передбачає виховання і підготовку комуністично свідомих і високоосвічених людей, здатних як до фізичної, так і до розумової праці, до активної діяльності в різних галузях громадського і державного життя, науки і культури. «Кожному, — наголошено в Програмі КПРС, — гарантується рівний і вільний вибір роду занять і спеціальності з урахуванням інтересів суспільства»³. Таким чином, правильна орієнтація молоді у виборі галузей суспільної праці — це велике і складне завдання. «Тільки коли професія йї до душі, — писала Н. К. Крупська, — коли у людини є інтерес до тієї справи, яку вона робить, коли вона закохана, що називається в свою роботу, тільки тоді вона може максимально підвищити напруженість своєї праці без перевтоми, тільки тоді може дати вона цінне в своїй галузі праці»⁴.

Практична робота шкіл Української РСР свідчить про те, що вмиле поєднання основ наук з продуктивною працею сприяє підвищенню навчальної і виховної роботи, підготовці підростаючого покоління до життя.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 464.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 86.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 107.

⁴ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 4, 1964, стор. 100.

В умовах розвинутого соціалізму професійна орієнтація повинна відповідати покликанню, здібностям учнів і проводитися з урахуванням інтересів суспільства і соціалістичної держави. На цьому акцентується увага у новій Конституції (Основному Законі) Союзу РСР. Зокрема, в її 25 статті зазначається: «В СРСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці і громадської діяльності»⁵. У своєму виступі на IV з'їзді вчителів Української РСР член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив: «Розвинутий соціалізм незмірно підніс рівень соціальних і духовних запитів підростаючого покоління. Науково-технічна революція особливо підвищує престиж професій, пов'язаних із складною сучасною технікою. І орієнтація підростаючого покоління на такі професії в принципі відповідає назрілим потребам»⁶.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові від 10 листопада 1966 р. «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи»⁷, а також ЦК Компартії України і Рада Міністрів Української РСР у постанові від 6 грудня 1966 р.⁸ ясно і чітко визначили шляхи практичного втілення в життя рішень XXIII з'їзду КПРС, дальшого розвитку школи як загальноосвітньої, трудової політехнічної, що готує учнів до свідомого вибору професії. З метою поліпшення політехнічного навчання школярів, підготовки їх до суспільно-корисної праці ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР зобов'язали партійні, радянські, комсомольські, профспілкові організації, керівників промислових підприємств, будов, колгоспів і радгоспів подавати школам допомогу в організації трудового виховання учнів, у створенні необхідної для цього навчально-матеріальної бази, виділенні спеціалістів⁹.

В результаті організаторської роботи партійних і радянських органів по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. у загальноосвітніх школах республіки було досягнуто певних успіхів щодо поєднання навчання з працею. Так, якщо в 1961/62 навчальному році 249 тис. учнів IX—X класів Української РСР вивчали основи промислового виробництва і 167,8 тис. — основи сільськогосподарського виробництва¹⁰, то в 1968/69 навчальному році — відповідно 300 і 250 тис. Крім того, 150 тис. учнів були охоплені політехнічним практикумом промислового і сільськогосподарського спрямування. 294 середні школи (87 тис. чол.) здійснювали професійну підготовку учнів¹¹.

З метою дальшого вдосконалення середньої освіти, досягнення необхідної стабільності в роботі школи, послідовного здійснення принципів політехнічного навчання і трудового виховання ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР зобов'язали Міністерство освіти СРСР та міністерства освіти союзних республік розробити науково обгрунтовані навчальні плани і програми у відповідності з вимогами науки, техніки і

⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 12—13.

⁶ Четвертий з'їзд учителів Української РСР, К., 1977, стор. 25.

⁷ «Радянська Україна», 19 листопада 1966 р.

⁸ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1966, № 12, стор. 7—12.

⁹ Там же с.

¹⁰ «Радянська освіта», 9 грудня 1966 р.

¹¹ Архів Міністерства освіти УРСР (далі — Архів МО УРСР), ф. 1, сп. 1, спр. 77, арк. 1—2.

культури¹². Введення в 1968/69 навчальному році в ІХ—Х класах нових програм, в яких враховувалися специфічні особливості шкіл і, певною мірою, бажання учнів, зокрема старшокласників, позитивно позначилося на дальшому поліпшенні підготовки їх до праці та вибору професії.

У нових програмах з трудового навчання передбачено ознайомлення учнів з окремими професіями. У тих же випадках, де таких вказівок немає, вчитель, виходячи з навчальних програм і місцевих умов, визначає сам, з якими професіями в процесі навчання за відповідним розділом він має ознайомити учнів. Так, семикласники сільських шкіл за розділом «Сільськогосподарська праця» знайомляться з професіями комбайнера, свинарки, телятниці, пташниці, а міських шкіл — квітникаря, овочевода. Програма з основ виробництва і політехнічного практикуму дозволяє ознайомити учнів ІХ—Х класів з професіями терміста, модельника, формувальника, коваля на молотах і пресах, токаря, свердлувальника, фрезерувальника, стругальника, шліфувальника, слюсаря різних спеціальностей, наладчика верстатів-автоматів, інженера і техника однієї-двох спеціальностей машинобудівної промисловості, а в зв'язку з вивченням «Основ економіки, організації і планування виробництва» — з професіями економіста, плановика, бухгалтера та ін.

12 вересня 1969 р. ЦК Компартії України прийняв рішення про дальше поліпшення роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів в загальноосвітніх школах Української РСР¹³, яке фактично стало програмою дії для партійних організацій, місцевих Рад, працівників освіти, керівників підприємств, колгоспів і радгоспів республіки. Втілюючи в житті рішення цього важливого політичного документу, було проведено велику роботу по вихованню і формуванню в учнів інтересу до робітничих професій, поширенню передових методів політехнічного трудового навчання учнів ІХ—Х класів на основі тісного зв'язку шкіл і органів народної освіти з промисловими підприємствами. Нині на Україні є чимало шкіл, досвід яких здобув широке визнання завдяки вмілому поєднанню в них навчання з продуктивною працею. Цілком виправдали себе навчальні цехи і кабінети, створені на ряді підприємств Харкова, Макіївки, Антрацита, Кременчука, Одеси.

Добре відомий за межами республіки навчальний цех Харківського тракторного заводу. Партійний комітет і керівництво цього підприємства, зміцнивши навчально-матеріальну базу і кадри цеху, організували підготовку старшокласників на широкій політехнічній основі, що характеризується раціональним поєднанням виробничого навчання, трудового виховання і професійної орієнтації. В 1969/70 навчальному році тут проходили практику 2070 учнів ІХ—Х класів 14 шкіл (з 15) Орджонікідзенського району Харкова. В цеху налічується понад 100 бригад, в кожній з яких по 12—18 учнів. Виробниче навчання проводиться з восьми профілів: токарного, верстатного (широкий профіль), столярно-модельного, слюсарно-інструментального, слюсарно-складального, електротехнічного, креслярського, автомобільного. Вибір профілів навчання здійснено з урахуванням потреб підприємств району. В цеху проводиться також велика робота по професійній орієнтації учнів V—VIII класів. У результаті екскурсій на ХТЗ, зустрічей з старшокласниками, бесід з учителями, представниками заводу учні V—VIII класів знайомляться з провідними професіями. Десятикласникам, які здобули професійну підготовку, після успішної здачі випускних екзаменів присвоюється відповідна кваліфікація. Досвід спільної роботи Харківського

¹² Див.: «Радянська Україна», 19 листопада 1966 р.

¹³ «Радянська школа», 1969, № 12, стор. 1—2.

облвно і ХТЗ по здійсненню політехнічної і трудової підготовки старшокласників на базі навчального цеху схвалений Міністерством освіти СРСР і Президією Центрального Комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ¹⁴.

Економічно і педагогічно доцільними й ефективними зарекомендували себе міжшкільні навчально-виробничі майстерні. Про це, зокрема, свідчить більш як десятирічний досвід роботи таких майстерень у м. Гайворон Кіровоградської області. На місцевих підприємствах міськвиконком створив необхідні умови для успішного політехнічного навчання, продуктивної праці та початкової професійної підготовки учнів. Здійснюється організація шкільних та міжшкільних майстерень, навчальних цехів. Активну допомогу в цьому школам подають підприємства, будови, радгоспи і колгоспи¹⁵.

Прийняті партією і урядом заходи по поліпшенню всієї системи навчально-виховної роботи загальноосвітньої трудової політехнічної школи, в тому числі й психологічної та практичної підготовки учнів до трудової діяльності, залучення їх до суспільно-корисної праці дали вагомі результати. Так, якщо в 1970/71 навчальному році близько 46 тис. учнів IX—X класів шкіл республіки опанували професії слюсаря, токаря, електрика, механізатора, шофера, працівника сфери побутового обслуговування, то в 1971/72 навчальному році — 100 тис.¹⁶ У 1972 р. в УРСР функціонувало 122 навчально-виробничі цехи та майстерні.

В 1970—1971 рр. серед українських дівчат широко розгорнувся рух за оволодіння професією механізатора. Зокрема, за кермо трактора на Хмельниччині (1971 р.) сіло понад 40 випускниць середніх шкіл. Згодом більшість з них досягли високих показників у праці. Так, дівчата з відомої жіночої комсомольсько-молодіжної тракторної бригади ім. Жданова Старокостянтинівського району, яку очолює Зіна Пікалова, щоденні норми виробітку виконують на 110—115%. Їх досвід широко пропагується через пресу і радіо¹⁷.

Парторганізації й виконками місцевих Рад республіки активно підтримали ініціативу щодо створення учнівських виробничих бригад — випробуваної форми поєднання навчання з продуктивною працею, із залученням учнів до вивчення сільськогосподарської техніки. Перші такі бригади з'явилися ще в 1956 р. у школах: Заруднянській — Полтавської, Богданівській і Новопразькій — Кіровоградської, Грим'яцькій — Хмельницької областей¹⁸. В Положенні про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі Української РСР, затвердженому колегією Міністерства освіти УРСР, Секретаріатом ЦК ЛКСМУ, Колегією Міністерства сільського господарства УРСР та Міністерством радгоспів УРСР, визначено, що головним її завданням є виховання в учнів комуністичного ставлення до праці, соціалістичної власності, свідомого вибору професії, активної трудової і громадської діяльності, високих моральних якостей радянського громадянина.

У 1965/66 навчальному році в УРСР діяло 3376 учнівських виробничих бригад, в яких працювало 276 тис. старшокласників сільських шкіл. Для їх виробничого навчання було виділено 113,6 тис. га землі¹⁹.

¹⁴ Див.: Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, К., 1970, стор. 5—13.

¹⁵ «Бюлетень третьої сесії Верховної Ради УРСР (восьмого скликання)», 1972, № 1, стор. 19—20.

¹⁶ «Бюлетень третьої сесії Верховної Ради УРСР (восьмого скликання)», 1972, № 1, стор. 19—20.

¹⁷ Див.: «Радянська школа», 1971, № 11, стор. 10—11.

¹⁸ Див.: «Сільські вісті», 7 червня 1969 р.

¹⁹ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1265, арк. 38.

В 1970/71 навчальному році на Україні вже функціонувало 5185 бригад і 300 лісництв, де працювало понад 400 тис. юних хліборобів і друзів лісу. Вони обробляли близько 115 тис. га землі й доглядали зелені насадження на площі 20 тис. га. Колгоспи, радгоспи і лісгоспи республіки передали в розпорядження виробничих бригад 1900 тракторів, близько 2 тис. вантажних автомашин, 50 комбайнів.

Нині понад 700 тис. школярів республіки залучено до учнівських виробничих бригад і шкільних лісництв, яких налічується близько 7 тис. За роки дев'ятої п'ятирічки кількість середніх шкіл з виробничим навчанням зростає в 2,5 рази і тепер становить 4,5 тис.^{19а}. У 530 середніх школах впроваджено вивчення автосправи, в 1400 — навчання роботи на тракторах, комбайнах та іншій сільськогосподарській техніці, у 80 — машинопису із знанням основ сучасного діловодства. В 1971—1975 рр. майже 345 тис. школярів здобули початкову професійну підготовку, в тому числі понад 140 тис. — з сільськогосподарських спеціальностей²⁰

Учнівські виробничі бригади стали надійним джерелом поповнення хліборобських рядів. Застосовуючи на практиці набуті в школі знання та досягнення агробіологічної науки, досвід передовиків колгоспного виробництва, вони з року в рік вирощують на своїх ділянках високі врожаї провідних сільськогосподарських культур. Понад 1 тис. учнівських виробничих бригад республіки в 1969 р. вирощували цукрові буряки на площі 1500 га, 400 з них зібрали врожай по 400—500 ц з 1 га. Таким чином, внаслідок великої роботи партійних, комсомольських організацій, місцевих Рад, педагогічних колективів шкіл учнівські виробничі бригади, шкільні лісництва стали не лише однією з основних форм трудового виховання і виробничого навчання учнів, але й своєрідною лабораторією колгоспів по вивченню нової техніки, прогресивної технології та найсучасніших методів праці. Вони дали путівку в трудове життя багатьом тисячам юнаків і дівчат нашої республіки, які нині стали майстрами високих врожаїв, знатними тваринниками, механізаторами, лісниками, вченими. 23 вихованці учнівських виробничих бригад удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці.

Дальше вдосконалення форм і методів трудового виробничого навчання вимагає поліпшення матеріально-технічної бази шкіл, приведення їх у повну відповідність з вимогами навчальних програм. Партійні й радянські органи республіки провели значну роботу в цьому напрямі. Лише в 1970 р. промислові підприємства, колгоспи і радгоспи УРСР передали школам близько 2 тис. тракторів і 1 тис. різних сільськогосподарських машин. З допомогою колгоспів і радгоспів у республіці було створено й діяло 357 навчальних кабінетів основ сільського господарства, 340 кабінетів механізації та агрохімлабораторій²¹.

У профорієнтаційній роботі партійні організації, місцеві Ради, педагогічні колективи використовують різноманітні форми і методи організації навчально-виховного процесу. Основними з них, що застосовуються в урочні години в школах, є: урок загальноосвітніх предметів, заняття з групою (коли для трудового навчання клас поділено на дві групи), факультативні заняття, екскурсії на підприємства, в учбові заклади, на промислові та сільськогосподарські виставки; в позаурочний час — профорієнтаційні заняття класного керівника з класом, масові форми роботи, зустрічі з представниками різних професій, тематич-

^{19а} Четвертий з'їзд учителів Української РСР, стор. 45.

²⁰ О. Маринич. За дороговказом партії.— Здобутки народної освіти Української РСР, К., 1976, стор. 20.

²¹ «Радянська школа», 1970, № 12, стор. 2.

ні вечори, піонерські збори, конференції і диспути, під час яких обговорюються художні твори, кінофільми, а також питання про вибір професії, ставлення до обраної спеціальності та характер діяльності людей різних професій.

Формування в учнів комуністичної свідомості, підготовка їх до життя, праці, виховання правильних методів вибору професії нагромадило багато шкіл Української РСР. У більшості з них добре обладнані навчальні кабінети, майстерні, агрохімлабораторії, поля, де проводяться досліди по вирощуванню нових сортів високоврожайних культур. Зусилля первинних парторганізацій і педагогічних колективів шкіл спрямовані на підготовку майбутніх хліборобів, новаторів, борців за дальший розвиток продуктивних сил в колгоспі, за піднесення культури села. З метою виховання любові до праці в школах систематично проводяться зустрічі із знатними людьми різних професій, тематичні вечори, організовуються літературні диспути про найпоширеніші професії в народному господарстві. Так, у Грим'яцькій середній школі Віньковецького району Хмельницької області на уроках трудового навчання в I—IV класах учні прагнуть оволодіти навичками роботи з простими знаряддями праці. В V—VII класах учителі починають знайомити учнів з різними професіями. Зокрема, під час літньої навчально-виробничої практики вони оволодівають агротехнічними засобами обробітку ґрунту, проводять дослідницьку роботу. Старшокласники, за рахунок годин, відведених їм на трудове навчання та літню виробничу практику, вчать водити трактор, автомашину, знайомляться з основами сільськогосподарського виробництва. З 822 учнів, які закінчили школу в 1960—1970 рр., 545 (або 66,3%) працюють нині у сільському господарстві, з них агрономами — 25, інженерами-механізаторами — 35, трактористами-комбайнерами — 135, шоферами — 36, ланковими — 28, доярками — 45, свинарками — 32. Проведене в 1971 р. анкетування учнів VII—X класів цієї школи показало, що більшість з них проявляє інтерес до праці в сільському господарстві. Зокрема, з 28' десятикласників 15 висловили бажання залишитися працювати в рідному колгоспі²². Багатий досвід в справі профорієнтації мають також парторганізації Маяківської середньої школи Луцького району Волинської області, Дубов'язівської середньої школи Сумської області, Гельм'язівської середньої школи Черкаської області та ін.

З ініціативи комсомольців Львівської області в Нестерівському, Городоцькому, Стрийському та інших районах проводяться зльоти старшокласників під девізом: «Твоє місце в житті». Традиційним тут стало свято «День відкритих дверей», коли мова йде про тих вихованців, які після закінчення вищих і середніх спеціальних навчальних закладів успішно працюють в різних галузях народного господарства.

9 грудня 1970 р. Колегія Міністерства освіти УРСР прийняла рішення провести у Вінниці науково-практичну конференцію з питань трудового виховання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл республіки. В її роботі (липень 1971 р.) взяли участь директори шкіл, їх заступники з виробничого навчання, завідувачі обласними і міськими відділами народної освіти, завідувачі кабінетами і методисти трудового навчання обласних інститутів удосконалення кваліфікації вчителів, викладачі педінститутів і педучилищ. Конференція узагальнила передовий досвід організації трудового виховання і профорієнтації учнів та впровадження його у практику шкіл УРСР. Аналогічні конференції пройшли й в інших областях, містах та районах республіки. Високу оцінку діяльності сільських шкіл Української РСР було дано на

²² Архів Хмельницького облвню, ф. Р-908, оп. 6, спр. 846, арк. 238—239.

Всесоюзному зльоті активу учнівських виробничих бригад і лісництв, що відбувся того ж року в Москві²³.

Наприкінці березня 1973 р. у Хмельницьку був організований Республіканський зліт активу учнівських виробничих бригад. Молоді господарі землі рапортували партії і народу про свої здобутки і плани на майбутнє²⁴.

Нові відповідальні завдання в справі трудового виховання і професійної орієнтації підростаючого покоління поставлені перед загальноосвітньою школою в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». З метою дальшого зміцнення зв'язку школи з практикою комуністичного будівництва, зазначається, зокрема, в ній, необхідно й надалі розвивати політехнічне навчання шляхом тісного поєднання вивчення шкільних дисциплін і основ сучасного виробництва, удосконалювати роботу учнівських виробничих бригад та інші педагогічно обгрунтовані форми організації праці учнів²⁵.

Питання політехнізації навчання, трудового виховання і професійної орієнтації учнів у роки дев'ятої п'ятирічки були завжди в центрі уваги партійних органів республіки. Зокрема, 31 серпня 1974 р. воно було на порядку денному засідання Вінницького обкому партії, а 12 і 26 листопада того ж року — докладно і всебічно обговорювалося на бюро Ворошиловградського обкому партії. Пильна увага парторганізації республіки до профорієнтаційної роботи і політехнізації навчання — запорука успішного розв'язання цього важливого загальнодержавного завдання²⁶.

Система трудового навчання і виховання включає різноманітні форми технічної творчості й дослідницької роботи учнів. Число гуртків юних техніків і юних натуралістів постійно зростає. Так, з 1968 по 1973 рр. кількість учнів, які навчалися лише в технічних гуртках, в цілому по країні зросла з 2,2 млн. до 2,7 млн. Значного поширення набуло створення добровільних товариств школярів «Юний патріот», «Юний натураліст», «Юний технік» та ін.²⁷ Наголошуючи на посиленні виховної роботи з молоддю, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив: «Велику, змістовну роботу з молоддю веде багатотисячний загін наставників, які за покликом серця передають їй свій багатий життєвий досвід, професійну майстерність.

Благородна праця наставників заслуговує постійної підтримки і загальної поваги.

Вихованню молодих будівників комунізму необхідно підпорядковувати спільні зусилля сім'ї, школи, трудових колективів, усієї громадськості»²⁸.

Таким чином, нині загальноосвітній школі належить провідна роль не тільки у здійсненні загальної середньої освіти молоді, а й в підготовці її до життя, до виробничої праці в народному господарстві. У привітанні Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева учасникам зльоту випускників середніх шкіл Костромської області, які виявили бажання працювати в сільськогосподарському виробництві, на-

²³ Див.: «Радянська освіта», 9 січня 1971 р.

²⁴ Див.: «Радянська освіта», 17 березня 1973 р.

²⁵ «Радянська Україна», 25 червня 1972 р.

²⁶ Див.: М. Моторнюк. Виховання молодого покоління — справа партійна, К., 1974, стор. 127—145.

²⁷ Див.: В. Кожевников. Трудовое воспитание школьников.— «Партийная жизнь», 1974, № 16, стор. 47.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 63.

голошується: «Сьогодні сільському господарству потрібні не просто робочі руки, а спеціалісти високої кваліфікації, які володіють сучасною технікою, справжні майстри своєї справи»²⁹.

Для постановки профорієнтаційної роботи на справді наукову основу необхідна нерозривна єдність таких моментів: 1) виявлення потреб народного господарства у працівниках певних професій, визначення у зв'язку з науково-технічним прогресом перспектив спеціальностей, тобто вивчення економічної сторони питання; 2) знання вимог, що їх ставить кожна професія перед працівниками (стан здоров'я, врахування психофізіологічних особливостей людини тощо); 3) вивчення інтересів, нахилів та здібностей молодих людей, які вступають у самостійне життя, їх індивідуальних та вікових особливостей³⁰.

Аналіз профорієнтаційної роботи в школах республіки свідчить про те, що найкращі результати досягаються тоді, коли парторганізації і педколективи шкіл будують її на таких засадах: 1) розвиток професійного досвіду і професійної спрямованості (ознайомлення учнів з різними професіями і професійними учбовими закладами); 2) поради вчителів при професійному визначенні учнів (вивчення особистості юнака чи дівчини, керування мотивами вибору ними професій); 3) робота з тими, хто обрав професію (допомога під час вступу до професійного учбового закладу або на роботу).

Підготовка учнів до трудової діяльності — справа великого державного значення.

Про це, зокрема, свідчить постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1977 р. «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». Вона визначає новий етап у розвитку загальноосвітньої школи, вказує на необхідність рішучого повороту школи у справі поліпшення підготовки молоді до праці у сфері матеріального виробництва, обґрунтованого вибору професії³¹.

²⁹ «Радянська Україна», 9 липня 1976 р.

³⁰ С. М. Гошовський, А. В. Місуж. Вибір професії, К., 1972, стор. 10—11.

³¹ Див.: «Правда», 29 грудня 1977 р.

РОЗВИТОК ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТРУДЯЩИХ ПОРІДНЕНИХ ОБЛАСТЕЙ І МІСТ УРСР ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН СОЦІАЛІЗМУ

Є. Є. РОЙ (Київ)

Братерські взаємовідносини, що встановилися між трудящими СРСР й інших країн соціалістичної співдружності, переконливо свідчать про інтернаціоналізм радянського народу, його прагнення зміцнювати світову соціалістичну систему, розвивати далі всебічне співробітництво між її народами. «У відносинах з країнами соціалізму КПРС твердо додержується випробуваного правила: вести справи в душі справжньої рівноправності і заінтересованості в успіхах один одного, виробляти рішення, пам'ятаючи не тільки про національні, а й інтернаціональні інтереси, — підкреслював на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — Які б проблеми не виникали, їх.

за нашим переконанням, треба розв'язувати в дусі зміцнення дружби, єдності і співробітництва»¹.

Одним з яскравих виявів співробітництва братніх країн є зв'язки трудящих поріднених областей, округів, воеводств та міст. Історія їх виникнення бере початок з середини 50-х років, коли в європейських соціалістичних країнах розпочалося будівництво розвинутого соціалістичного суспільства і гостро постало питання про необхідність всебічного обміну його досвідом. Першими у 1956 р. угоду про економічне і культурне співробітництво уклали трудящі західних прикордонних областей Української РСР — Львівської і Волинської з Люблінським і Жешувським воеводствами (ПНР)². Наслідуючи їх приклад, почали встановлювати безпосередні контакти Закарпатська і Східно-Словацька (ЧССР), Саболч-Сатмарська (УНР) області і Сату-Марський повіт (СРР), Чернівецька і Сучавський, Івано-Франківська і Марамуреський повіт (СРР). У 1957 р. трудящі Київської області встановили зв'язки з населенням Краківського воеводства (ПНР), а через рік — з населенням Лейпцігського округу (НДР). Поступово в цей рух включалися й інші області України. У 1961 р. вже 10 областей Української РСР підтримували безпосередні контакти з 13 областями, округами, воеводствами та повітами братніх соціалістичних країн³.

Важливу роль у встановленні зв'язків населення нашої республіки з трудящими соціалістичних країн відіграли Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТДКЗ), а також обласні, міські та районні відділення відповідних товариств дружби, кількість яких з кожним роком зростала. Так, якщо у 1966 р. діяли 13 обласних, 26 міських і близько 30 районних відділень цих товариств, то у 1975 р., відповідно, — 36, 65 і 109⁴. Крім того, при УТДКЗ почали функціонувати на правах міських відділень відповідних товариств дружби секції друзів Кракова і Лейпціга (з 1966 р.), Братіслави (з 1969 р.). Члени та активісти товариств виступали ініціаторами розвитку ділового співробітництва між колективами поріднених підприємств і організацій, внаслідок чого лише протягом 1956—1966 рр. було встановлено зв'язки більш як із 150 кооперативами поріднених областей, округів, воеводств, повітів і міст країн соціалістичної співдружності.

Перші виробничі зв'язки між підприємствами Радянського Союзу і братніх країн виникли як результат дії післявоєнних угод про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, підписаних між цими державами. Була створена широка система рівноправних міждержавних договірних відносин, на основі якої зародилася і зміцніла така форма ділового співробітництва братніх країн, як постійні виробничі контакти між колективами підприємств однакового профілю. Виробнича допомога радянських спеціалістів стала важливим фактором передачі робітникам інших країн досвіду соціалістичних методів праці. Так, у 1960 р. між представниками колективів Магдебурзького заводу важкого машинобудування ім. Е. Тельмана і Краматорського машинобудівного заводу була досягнута домовленість про обмін передовим досвідом і про встановлення тісних контактів між членами бригад, які боролися за звання бригад соціалістичної і комуністичної праці⁵.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 8.

² ЦА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 138, арк. 45; «Польское обозрение», 1969, № 50, стор. 7.

³ М. В. Знаменская. Дружба миллионов, К., 1974, стор. 49.

⁴ Л. Ф. Лаврова. Интернационализм советского народа, К., 1975, стор. 95.

⁵ Н. К. Петрова. Международные производственные связи рабочего класса СССР 1959—1970 гг., М., 1975, стор. 120.

Партійні організації областей, округів, воєводств і повітів приділяли значну увагу обміну виробничим досвідом, а також досвідом роботи первинних парторганізацій. У 1963 р. делегація Лейпцігського округу, очолювана секретарем окружного бюро СЄПН Г. Бергером, побувала на київському заводі «Червоний екскаватор», де докладно ознайомилася з досвідом роботи партійного комітету та колективу підприємства. Гости зустрілися з робітниками та інженерно-технічними працівниками. Зокрема, керівник бригади комуністичної праці Герой Соціалістичної Праці Ю. М. Куцый розповів німецьким друзям про методи роботи своєї бригади. Секретар партійної організації лейпцігського заводу баштових кранів ім. С. М. Кірова М. Гльокнер від імені робітників цього підприємства запропонував встановити постійні дружні зв'язки між київськими і лейпцігськими машинобудівниками. Його пропозиція була прийнята⁶.

У середині 60-х років великого поширення набула така форма контактів і співробітництва між виробничими колективами поріднених областей, як обмін довідковими та інформаційними матеріалами, зразками продукції, листування між колективами і окремими робітниками, ознайомлення їх з новаторськими методами праці. Значну роль у цьому відігравали засоби масової інформації.

Багаторічна дружба єднає львівських автобусобудівників та їх колеги за професією з підприємства «Автосан» (Жешувське воєводство, ПНР). Почалася вона з обміну листами, в яких розповідалося про успіхи своїх виробничих колективів. Багатотиражки двох поріднених підприємств регулярно інформували читачів про успіхи зарубіжних колег, завдяки чому передовики і новатори виробництва мали змогу запозичувати все краще для своєї роботи. Але найбільшу користь давали особисті контакти. Так, на початку 60-х років після обміну делегаціями спеціалістів було внесено зміни в технологію виробництва на польському підприємстві, а львів'яни стали використовувати легку конструкцію елементів шасі «Автосана»⁷. У 1965 р. з ініціативи львівських автобусобудівників представники окремих бригад цих колективів підписали договори на соціалістичне змагання. Перший секретар Жешувського воєводського комітету ПОРП Кручек, який побував у 1966 р. на Львівському автобусному заводі, зазначав, що змагання між робітниками обох підприємств сприяє успішному виконанню виробничих планів⁸.

Завдяки використанню цілого комплексу різноманітних заходів інтернаціональні зв'язки трудящих Української РСР і братніх соціалістичних країн постійно розширювалися. Якщо в 1959 р. тільки 12 організацій і підприємств Львівської та Волинської областей підтримували ділове співробітництво з суміжними колективами Жешувського і Люблінського воєводств, то у 1963 р. — 37, 1966 р. — 81, а у 1969 р. — 258⁹.

Дружба і плідне співробітництво між окремими виробничими колективами сприяють зростанню продуктивності праці. З 1965 р., зокрема, ділові контакти підтримували бригади Р. Мігалья з шахти № 5 «Великомостиська» і Д. Красича з шахти № 9 «Великомостиська» з бригадами Я. Гартмана і Ш. Сіладі з шахти «Іштван». Використовуючи передові методи праці радянських гірників, угорські шахтарі довели добову норму видобутку вугілля до 1000 т.

Міцні зв'язки підтримують між собою колективи Роздольського гірничохімічного комбінату і сірчаного комбінату в м. Тарнобжезі (Же-

⁶ «Київська зоря», 2 червня 1963 р.

⁷ «Радянська Україна», 6 вересня 1962 р.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 138, арк. 195.

⁹ Н. Є. Інду т н а. У братерському єднанні, К., 1970, стор. 5.

шувське воеводство, ПНР). Роздольці неодноразово приймали у себе польських спеціалістів, передавали їм «секрети» процесу виробництва сірки. Про це з великою вдячністю згадували хіміки з польського комбінату. Зокрема, інженер А. Ксенжевич, відвідавши у 1966 р. радянських колег, підкреслював: «Головне те, що ми там узнали тонкощі виробництва, чого не знайдеш у спеціальних посібниках і технічній літературі. Радянські товариші ознайомили нас з передовими методами виробництва сірки». В свою чергу, наші спеціалісти цікавилися розробленим польськими колегами способом очищення промислових вод, методом одержання сірки, запропонованим професором Гжумкою¹⁰.

Широкий обмін передовим виробничим досвідом сприяє виконанню планів розвитку народного господарства, вихованню соціалістичного ставлення до праці. Ці контакти були важливі і з точки зору встановлення особистих дружніх зв'язків радянських передовиків виробництва з своїми колегами у братніх соціалістичних країнах. Прикладом успішного обміну передовим виробничим досвідом є зв'язки між порідненими підприємствами Донецької області і Познанського воеводства (ПНР), Київщини і Лейпцігського округу (НДР) та Краківського воеводства (ПНР), Ворошиловградської області і Пернікського округу (НРБ). Колективи багатьох заводів, шахт і установ цих областей змагалися між собою. Ворошиловградські металурги допомогли болгарським товаришам освоїти нове виробництво на заводі ім. Леніна (м. Пернік), який було спроектовано і побудовано з допомогою Радянського Союзу. Спільно з болгарськими спеціалістами вони виявили додаткові резерви зростання продуктивності праці за рахунок внесення змін у технологію виплавки сталі, внаслідок чого її добове виробництво зросло з 940 до 1000 т і значно зменшився брак¹¹.

Використовуючи досвід краківських друзів з швейної фабрики «Вістула», київські виробничники з фабрики ім. Смирнова-Ласточкина значно підвищили продуктивність праці і зекономили на дільниці розкרוєтканин близько 10 тис. крб.¹² Спеціалісти Гнідавського цукрового заводу (Волинська область), вивчивши досвід своїх колег з Люблінського воеводства, розробили нову схему повернення жомопресової води, використали для фільтрації соків синтетичну тканину. Економічний ефект від цих нововведень тільки на одному заводі становив 120 тис. крб.¹³

У встановленні і розвитку плідного співробітництва між трудящими Української РСР і соціалістичних країн велику роль відігравали і відіграють зв'язки КППС і братніх партій по лінії місцевих партійних органів. З 1964 р. систематично приймаються партійні документи про плани розвитку дружніх зв'язків областей і міст Української РСР з округами, областями, воеводствами, повітами і містами НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР, ЧССР.

Обласні і міські комітети Компартії України постійно дбали про те, щоб взаємне збагачення досвідом організаторської, політичної та ідеологічної роботи, набутим братніми партіями, мало систематичний, діловий характер, допомагало розв'язанню завдань будівництва соціалізму і комунізму.

Регулярно здійснюється обмін делегаціями, що дає можливість ширше ознайомитись із змінами, які відбуваються у процесах економіч-

¹⁰ Там же, стор. 192.

¹¹ «Правда», 22 липня 1966 р.; Н. К. Петрова. Назв. праця, стор. 77.

¹² Поточний архів Київської обласної Ради профспілок. Звіт про роботу відділу міжнародного туризму за 1974 р., арк. 8.

¹³ Поточний архів УРРПС. Звіт про роботу Волинської Ради профспілок по здійсненню зв'язків із зарубіжними містами за 1975 р., арк. 3.

ного і культурного будівництва, з партійним життям, налагодити особисті контакти партійних керівників. Так, у 1966 р. на Україні і за кордоном побували 57 партійних делегацій, в 1967 р. — вже 60¹⁴. Характерна особливість цих обмінів полягає в тому, що вони не є прерогативою тільки партійних органів. До складу делегацій входять представники виконкомів міських Рад народних депутатів, передовики і новатори виробництва, науковці. Вони встановлюють ділові контакти з представниками місцевих органів влади, колективами окремих підприємств та установ, що приносить взаємну користь. Так, у 1965 р. делегація партійних працівників і членів бригад комуністичної праці Київщини побувала у Краківському воеводстві, де ознайомилася з досвідом роботи партійних організацій по керівництву змаганням бригад за звання бригад соціалістичної праці¹⁵. Але найбільша увага при цьому зосереджується на вивченні і пропаганді актуальних питань марксистсько-ленінської теорії, на співробітничстві братніх комуністичних і робітничих партій, що зумовлюється зростанням ролі партії у справі формування в широких мас комуністичного світогляду і виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Підвищенню ефективності взаємних обмінів між порідненими об'єктами і містами сприяло включення до складу делегацій і спеціалізованих туристських груп Героїв Соціалістичної Праці, передовиків виробництва. Серед них були знатні люди республіки, у тому числі з Київщини — Герой Соціалістичної Праці О. С. Ануфрієва, Т. В. Биченок, А. А. Донченко, М. Р. Молодченко, Г. М. Сіра, В. Д. Турчак, І. І. Бушма, Н. І. Марченко та інші¹⁶. Так, Герой Соціалістичної Праці сталевар А. Луговський і сталевар В. Корзинкін провели у 1973 р. на Дунайварошському металургійному комбінаті разом із своїми угорськими колегами за професією швидкісні плавки дружби¹⁷. В свою чергу, група новаторів виробництва з міста-побратима Дунайвароша демонструвала у цехах Краматорського металургійного комбінату прогресивні методи праці¹⁸. Подібна практика обміну спеціалістами широко використовується на багатьох поріднених підприємствах, у тому числі на київському заводі «Червоний екскаватор». Кращі робітники цього підприємства протягом місяця працюють на робочих місцях своїх лейпцигських побратимів на заводі важкого машинобудування ім. С. М. Кірова, а німецькі робітники демонструють майстерність у цехах київського підприємства¹⁹.

У середині 60-х років партійні організації нашої країни нагромадили великий досвід політичного, ідейного і морального виховання трудящих. Постійно удосконалювалася система економічного навчання. Підвищилася роль господарських керівників, інженерно-технічних працівників і спеціалістів у вихованні радянських людей. Тому під час перебування на Україні члени партійних делегацій братніх країн з великим інтересом знайомилися з досвідом проведення ідеологічної роботи. Так, у 1966 р. група партійних працівників і спеціалістів промислових підприємств Шуменського округу (НРБ), перебуваючи на Херсонщині, знайомилася з досвідом роботи партійних організацій фабрик

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 144, арк. 14.

¹⁵ Там же, спр. 140, арк. 72.

¹⁶ Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків виконкому Київської міської Ради за 1973—1975 рр. Звіти про поїздки делегацій за кордон.

¹⁷ Міцніє братня співдружність, К., 1970, стор. 103; «Радянська Україна», 26 травня 1973 р.

¹⁸ Н. К. Петрова. Назв. праця, стор. 91.

¹⁹ Лейпциг — Киев, Лейпциг, 1976, стор. 37.

і заводів області в справі розвитку технічного прогресу, підвищення якості продукції та ефективності виробництва²⁰.

Обміну досвідом ідеологічної роботи значно сприяло проведення Волинським обкомом Компартії України, Брестським обкомом Компартії Білорусії і Люблінським воеводським комітетом ПОРП спільних науково-теоретичних конференцій, присвячених 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення Союзу РСР. В їх роботі взяли участь секретарі обласних і воеводських партійних комітетів, діячі науки і культури, представники громадських організацій, передовики виробництва, активісти Товариства радянсько-польської дружби та інші. Організація і проведення подібних конференцій стали важливим засобом утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення дружби між народами.

З особливим піднесенням в усіх поріднених областях, округах, воеводствах, повітах братніх країн відзначалися знаменні події в житті радянського народу і всього прогресивного людства — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 30-річчя перемоги над гітлерівським фашизмом. Так, до 100-річчя з дня народження вождя світового пролетаріату Лейпцігський окружний комітет СЄПН разом з профспілковими і молодіжними організаціями здійснив велику програму заходів. Широкою популярністю серед населення користувалися теоретичні конференції, які проводилися під гаслом «Вчитися у В. І. Леніна, боротися, як Ленін». Вони сприяли глибокому вивченню німецькими трудящими ленінської теоретичної спадщини. Твори В. І. Леніна вивчали в 4684 робітничих колективах округу, які об'єднують понад 120 тис. чол.²¹

У поріднені області соціалістичних країн постійно надсилалася велика кількість літератури та інформаційних матеріалів. Наприклад, у 1969 р. на прохання болгарських побратимів Будинок політичної освіти Сумського обкому Компартії України, обласна, міські і районні бібліотеки надіслали трудящим Врачанського округу (НРБ) 500 книг, плакати та альбоми для вивчаючих ленінську теоретичну спадщину. Трудящі Сілістринського округу (НРБ) одержали від своїх хмельницьких друзів 25 бібліотечок ленінських творів і радянської художньої літератури²².

Активну участь у налагодженні співробітництва між порідненими областями і містами брала молодь України. Хоча обміни молодіжними делегаціями практикувалися ще в середині 50-х років, початок регулярним контактам було покладено після прийняття секретаріатом ЦК ВЛКСМ 15 серпня 1963 р. постанови «Про участь комсомольських організацій у здійсненні дружніх зв'язків республік, країв, областей та міст Радянського Союзу з областями та містами соціалістичних країн»²³. Питання інтернаціонального виховання радянських юнаків та дівчат постійно перебували і в центрі уваги ЦК ЛКСМУ, який неодноразово приймав відповідні постанови і рішення²⁴.

У період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Одеський обком ЛКСМУ і Варненський окружний ДКСМ організували спільний похід молоді по місцях доставки ленінської газети «Искра» з Болгарії в Одесу. Після його закінчення болгарські і радянські юнаки та дівчата встановили на горі Вихрен пам'ятний обеліск з ба-

²⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 139, арк. 57.

²¹ Ф. Рудич. За наступальність і творчість в ідеологічній роботі, К., 1971, стор. 81.

²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 372, арк. 247.

²³ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 4, ч. II, спр. 2633, арк. 1—2.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 24, арк. 251.

рельєфом В. І. Леніна. Учасники походу вирішили створити музеї лєнінської «Іскры» в містах-побратимах Одесі і Варні²⁵.

Щороку на Україні широко відзначаються знаменні дати в житті народів соціалістичних країн. Якщо у 1965 р. в республіці було проведено близько 5 тис. культурно-масових заходів, то у 1972 р. тільки Полтавське обласне відділення Товариства радянсько-болгарської дружби разом з партійними і радянськими органами організувало 427 урочистих і тематичних вечорів та конференцій, 83 конкурси і вікторини, 837 лекцій, 683 бесіди, а у школах області — 220 зборів і лінійок піонерських дружин і загонів, присвячених різним подіям у житті болгарського народу²⁶.

Значне місце у співробітництві братніх партій по лінії місцевих парторганізацій відводилось обміну лекторами, який розпочався ще в середині 60-х років, але особливо активізувався наприкінці 60-х — на початку 70-х років. Тематика лекцій була різноманітною. Так, у 1968—1970 рр. тільки з Львівської області у Жешувське воєводство виїжджали 32 лектори, які прочитали лекції на теми: «Торжество лєнінської національної політики на Україні», «В. І. Ленін і Україна», «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Соціалістичні перетворення на Львівщині» та ін.²⁷ А всього протягом 1966—1973 рр. Львівська область і Жешувське воєводство обмінялися більш як 200 лекторами²⁸.

Важливими політичними заходами стали масові зустрічі і мітинги трудящих прикордонних районів. Так, у 1967 р. на мітингу дружби були присутні більше 10 тис. трудящих Старосамборського району. Свято закінчилося великим концертом і масовими спортивними змаганнями. Подібні спільні заходи були проведені трудящими й інших районів, у тому числі Мостиського району Львівської області і Перемишльського повіту Жешувського воєводства, Берегівського району Закарпатської області і Михаловецького округу Східно-Словацької області, Вашаршнаменського району Саболч-Сатмарської області (УНР)²⁹. А всього у 1967—1969 рр. було проведено 18 зустрічей на кордоні, у яких взяло участь близько 200 тис. чол.³⁰

Активну участь у цих заходах брали юнаки і дівчата поріднених областей. У 1975 р. на радянсько-угорському кордоні відбувся мітинг, яким завершився обласний зліт юних інтернаціоналістів. А на радянсько-чехословацькому кордоні у травні 1975 р. у рамках обласного піонерського зльоту «Салют, Перемого!» була проведена зустріч чехословацьких піонерів і членів ССМ з радянськими друзями. На ній були присутні близько 500 юнаків і дівчат з ЧССР і майже 700 юних делегатів з Радянського Союзу³¹.

Значне місце у загальному комплексі інтернаціональних зв'язків між трудящими поріднених областей України і соціалістичних країн відводиться науковим та культурним контактам. Рік у рік розширюється їх діапазон, що знайшло яскравий вияв у творчому співробітництві працівників вузів. У практику їх роботи міцно ввійшли такі форми співробітництва, як взаємний обмін вченими і спеціалістами для читання

²⁵ Там же, ф. 1, оп. 257, спр. 372, арк. 248.

²⁶ «УІЖ», 1973, № 12, стор. 118.

²⁷ На магістралях дружби і братерства, К., 1974, стор. 81.

²⁸ М. В. Знаменская. Назв. праця, стор. 147.

²⁹ «Правда України», 26 серпня 1967 р.; «Львовская правда», 22 серпня 1967 р.; «Лєнінська молодь», 11 жовтня 1967 р.

³⁰ «Львовская правда», 13 вересня 1967 р.

³¹ Поточний архів КМО УРСР. Звіт про роботу КМО УРСР за 1975 р., арк. 8—9.

лекцій, направлення студентів для проходження виробничо-ознайомчої практики, проведення наукових конференцій, видання спільних наукових збірників, обмін методичною і науковою літературою.

Останніми роками намітилося зростання обміну вченими. Якщо у 1956 р. в зарубіжні вузи для читання лекцій було направлено 33 вчених і спеціалістів³², то у 1975 р. — вже 191³³. Перебуваючи за кордоном, вони тільки протягом 1965—1970 рр. прочитали близько 3 тис. лекцій. Велику користь для студентів дає виробничо-ознайомча практика. З цією метою лише з 1965 по 1969 рр. за кордон виїжджали 346 груп, до складу яких входили 5680 чол.³⁴

Однією з дієвих форм розвитку дружніх зв'язків між трудящими поріднених областей і міст було проведення, починаючи з 1968 р., Днів і Тижнів дружби міст. Характерною особливістю цих комплексних заходів є обмін досягненнями не тільки в галузі культури, але й у розвитку інших галузей народного господарства. Цьому значною мірою сприяло включення до складу поїздів дружби, які прибувають на Дні міст-побратимів, спеціалістів, лекторів, представників творчої інтелігенції і учасників художньої самодіяльності, спортсменів. Під час Тижнів дружби відбуваються зустрічі представників громадськості поріднених міст, виступи артистів, спортсменів, демонструються кінофільми, експонуються виставки. З великим успіхом неодноразово виступали у Краківському воєводстві і Лейпцігському окрузі творчі колективи Київщини, а на Люблінщині — самодіяльні артисти Волинської області. Бажаним учасником V Придунайського фестивалю фольклорного мистецтва, який проходить у 1975 р. в Бач-Кішкунській області (УНР), був колектив художньої самодіяльності Кримської області³⁵. А у фестивалі мистецтв «Львівська золота осінь» систематично беруть участь творчі колективи Жешувського воєводства.

Давня дружба єднає митців України і братніх соціалістичних країн. Тільки протягом 1958—1966 рр. польські артисти дали в нашій республіці більше 100 вистав³⁶. У свою чергу, театральні колективи України неодноразово виступали на сценах поріднених областей і міст. Стало вже традицією, що театральні колективи укладають угоди про творче співробітництво. Така угода, зокрема, підписана між колективами Українського драматичного театру ім. І. Я. Франка і Краківського театру ім. Ю. Словацького. Вона передбачає обмін режисерами, акторами, творчим досвідом. У 1969 р. франківці вперше спільно з польськими майстрами сцени здійснили постановку в Києві п'єси О. Фредро «Помста», а у 1975 р. — п'єси В. Богуславського «Краків'яни і гуралі»³⁷. В свою чергу, режисер театру ім. І. Я. Франка заслужений діяч мистецтв УРСР В. Лизогуб поставив у театрі ім. Ю. Словацького п'єсу О. Корнійчука «Сторінка щоденника».

Важливе місце у культурному житті поріднених областей і міст братніх країн займають зв'язки спортсменів. Спортивні організації областей і міст України вже протягом майже двох десятиліть підтримують плідні контакти з спортивними комітетами поріднених областей, округів, воєводств, повітів та міст країн соціалістичної співдружності.

³² Архів МВССО УРСР. Звіт про роботу управління зовнішніх зв'язків за 1956 р., арк. 12.

³³ Там же. Доповідні записки, довідки, інформації з питань зовнішніх зв'язків вузів України 1970—1975 рр.

³⁴ На магістралях дружби і братерства, стор. 307.

³⁵ Поточний архів УРРПС. Звіт про роботу Кримської обласної Ради профспілок по зв'язкам із зарубіжними містами. 1975 р., арк. 102.

³⁶ Н. Е. Інду т на. Назв. праця, стор. 13.

³⁷ «Радянська Україна», 4 квітня 1969 р.; Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків Київського міськвиконкому за 1975 р.

Перші обміни спортивними делегаціями відбулися ще у 1956 р. З кожним роком їх кількість збільшувалася. Так, якщо у 1958 р. на Україні побувало 55 спортивних делегацій братніх країн, а за кордон було направлено 24³⁸, то у 1975 р. тільки у Київ для участі у турнірах команд поріднених міст приїжджала 21, а виїжджало, відповідно, 19 спортивних команд³⁹.

Таким чином, наведені вище приклади красномовно свідчать про активну участь трудящих Радянської України у розвитку всебічного співробітництва з областями, воеводствами, округами, повітами і містами країн соціалістичної співдружності, про великий інтерес зарубіжної громадськості до цієї форми міжнародних зв'язків. Нині населення 23 областей і 6 міст Української РСР підтримує тісні контакти майже з 40 областями, округами, воеводствами, повітами та містами соціалістичних країн⁴⁰. «Нам треба краще знати один одного, повніше і всебічніше вивчати нагромаджений нашими партіями і народами досвід, — зазначав у виступі на мітингу на Белградському заводі електронної промисловості 23 вересня 1971 р. Л. І. Брежнев. — Найбільш надійний засіб для цього — живі, безпосередні контакти між партійними і громадськими організаціями, між людьми. Тому ми вітали б розширення обміну делегаціями різного профілю і рівня, зміцнення зв'язків поріднених міст, місцевих партійних організацій»⁴¹.

Багаторічна практика переконливо показує, що така форма контактів, як поріднення областей і міст соціалістичних країн, сприяє обміну передовим досвідом і використанню всього цінного, що нагромаджено в партійному будівництві, ідейно-виховній роботі, керівництві народним господарством.

³⁸ «УІЖ», 1975, № 7, стор. 85.

³⁹ Поточний архів Київського міськвиконкому. Підраховано автором за звітами про поїздки спортсменів у міста-побратими Краків, Братіславу і Лейпціг у 1975 р.

⁴⁰ ЛКСМ України в цифрах і фактах, К., 1974, стор. 97.

⁴¹ Л. І. Брежнев, Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 394.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

З ІСТОРІЇ ПЕРЕРОСТАННЯ ПЛЕМІННИХ СОЮЗІВ У ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ (VII—X ст.)

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Ще й досі в історичній науці не вщухають суперечки навколо барвистої етногеографічної картини, що її подав автор «Повісті временних літ» у вступі до свого твору. Це пояснюється тим, що у згаданій картині чимало різних неясностей. Зокрема, Нестор нічого не сказав про те, як і коли з численних східнослов'янських племінних об'єднань утворились окремі давньоруські землі, що, в свою чергу, стали терито-

ріальними компонентами Київської держави. Спробуємо висвітлити це питання на матеріалі історичної географії Волині та Галичини домонгольського періоду.

Визначаючи мету своєї знаменитої праці «Руська земля» і утворення території Давньоруської держави», видатний радянський вчений А. М. Насонов писав: «Предмет нашого дослідження — утворення давньоруської державної території. Нам доведеться не лише прослідкувати, як зростала і формувалася давньоруська державна територія, а й пояснити цей процес, розкрити його в загальному ході суспільного розвитку»¹. Книжка А. М. Насонова зробила значний внесок у вивчення історичної географії Давньої Русі, але, зрозуміло, вона не могла вичерпати проблему. За чверть століття після її виходу в світ історична наука збагатилася свідченнями нововідкритих джерел, насамперед археологічних, удосконалилась методика дослідження. Як одне з найважливіших завдань на порядок денний висунулося студювання конкретних явищ, пов'язаних з утворенням територій окремих давньоруських земель. Значним кроком у цьому напрямку була підготовка і публікація науковцями Інституту історії СРСР АН СРСР збірника «Давньоруські князівства X—XIII ст.» (М., 1975), в якому вміщено історико-географічні нариси про Київську, Чернігівську, Переяславську, Новгородську, Полоцьку і Смоленську землі. Чекає ще на дослідження у такому самому аспекті й ряд інших давньоруських земель, зокрема Волинська та Галицька.

На сучасному етапі вивчення історії Київської Русі дедалі важче обходитися без історико-географічних студій. Адже питання про зародження і розвиток держави невіддільне від проблеми формування її території. «В порівнянні з старою родовою організацією держава,— підкреслював Ф. Енгельс,— відзначається, по-перше, розділенням підданих держави за територіальними поділами»². Тому динаміка боротьби нових соціальних і політичних явищ, що супроводжували феодалізацію східнослов'янського суспільства, із старою родовою організацією має бути досліджена, крім усього іншого, і в територіальному аспекті.

У вступі до «Повісті временних літ» представлено широке полотно розселення слов'янських племен у Східній Європі. Історики встановили, що то були племінні об'єднання, союзи племен, утворення яких слід датувати не пізніше як VI ст. н. е.³ Саме як племінні союзи слід розглядати й згадані в «Повісті» східнослов'янські етнічні групи, які жили на території майбутніх Волинської та Галицької земель.

Давньоруський літописець початку XII ст. розглядає відомі йому племінні об'єднання у великому хронологічному діапазоні, починаючи принаймні з першої половини VII ст. н. е. Але з його розповіді важко з'ясувати не те що точні дати, а навіть століття, коли існувала більшість перелічених ним союзів племен. Тим часом дуже важливо визначити хронологічні рамки існування великих племінних об'єднань, оскільки ці об'єднання стали згодом зародками земель і князівств, і час утворення значних союзів племен був, очевидно, і часом появи давньоруської народності⁴.

¹ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства, М., 1951, стор. 5.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 164.

³ Л. В. Черепнин. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в.— Вопросы формирования русской народности и нации, М.—Л., 1958, стор. 20.

⁴ Б. А. Рыбаков. Древние русы.— «Советская археология», 1953, т. XVII, стор. 25.

В етногеографічному вступі до «Повісті временних літ» першими серед західноруських племінних союзів названо бужан і волинян⁵. Далі розповідається про дулібів (ПВЛ, I, стор. 14). Ще далі — про хорватів, уличів і тиверців (ПВЛ, I, стор. 14). З усіх цих племен дуліби, бужани і волиняни жили на території пізньої Волині, а уличі, тиверці і хорвати — Галичини.

Чи не найбільше інформації початкова частина згаданого літопису зберегла про дулібів*. Якщо інші племінні союзи автор «Повісті» лише згадує, з лаконічною вказівкою на місце їхнього мешкання, то дулібів зображає в конкретно-історичних обставинах: «В си же времена быша и обри (авари. — М. К.), иже ходиша на Ираклия царя и малс его не яша. Си же обри воеваху на словенех, и примучиша дулебы, сущая словены» (ПВЛ, I, стор. 14). У процитованому уривку йдеться про нашествя кочового народу тюркського походження, аварів, на Візантію в 626 р., за царювання імператора Іраклія (610—641 рр.). Таким чином, маємо дату з історії дулібського племінного союзу, який, отже, існував уже принаймні на межі першої та другої чверті VII ст.

Давньоруський літописець окреслює, хоча й у загальних рисах, ареал розселення дулібських племен: «Дулеби живяху по Бугу» (ПВЛ, I, стор. 14). Утретє і востаннє дуліби згадуються в «Повісті временних літ» під 907 р.: «Иде Олег на Греки, Игоря оставив Кieve, поя же множество варяг, и словен, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци» (ПВЛ, I, стор. 23). Тут дулібське племінне об'єднання назване серед союзників київського князя.

Деякі вчені висловлювали сумніви з приводу того, чи належали згадані Нестором дуліби до східних слов'ян. Вони пов'язували це повідомлення літописця з чеськими або панонськими дулібами⁶, посиляючись на те, що дуліби, про яких йшлося в «Повісті временних літ», повинні були жити в безпосередній близькості від Аварського каганату, який начебто знаходився далеко від Східної Європи⁷. Але проти цієї гіпотези говорить, по-перше, те, що давньоруський літописець вмістив дулібів у переліку не західних, а саме східних слов'ян; по-друге ж, — Нестор наводить східнослов'янське, давньоруське прислів'я пов'язане з розгромом Аварського каганату Карлом Великим наприкінці VIII ст.: «И есть притча в Руси и до сего дне: погибоша аки обре» (ПВЛ, I, стор. 14)⁸. Межі аварської держави вивчені ще недостатньо, не виключено, що в часи її розквіту вони сягали Східної Європи.

Лаконічність вказівки «Повісті» на місцезнаходження дулібів («живяху по Бугу») спричинилася до суперечок у науці навколо ареалу їхнього розселення. Відомий знавець давньоруської історичної географії М. П. Барсов вважав, що дуліби займали територію у верхів'ях Західного і Південного Бугу, доходючи на північному сході до Прип'яті, на заході — до Вісли і на південному заході — до Дністра. При цьому вчений вдало використав топонімічні аргументи⁹. Дещо інакше визна-

⁵ Повесть временных лет, ч. I. Текст и перевод (далі посилання подаватимуться в тексті: ПВЛ, I.—М. К.), М.—Л., 1950, стор. 13.

* Етимологія цього етноніма неясна.

⁶ Ф. Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе.— «Журнал Министерства народного просвещения», новая серия, 1908, февраль, стор. 394; G. Labuda. Pierwsze państwo Słowiańskie. Poznań, 1949, стор. 183—184.

⁷ В. Д. Корольюк. Авары (обры) и дулебы русской летописи.— Археографический ежегодник за 1962 г., М., 1963, стор. 30.

⁸ Див.: А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени, Пг., 1919, стор. 20.

⁹ Н. П. Барсов. Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885, стор. 102

чив первинну територію дулібів О. М. Андріяшев, на думку якого вони розселилися на волинських відлогах Карпат. При цьому дослідник допускає можливість міграції їх племінного об'єднання на північ у ході зіткнення з іншими східнослов'янськими союзами¹⁰.

Визначення місць мешкання дулібів ускладнюється ще й тим, що згідно з авторитетним свідченням Нестора, їх змінили на Бuzі інші племена. Він пише: «Бужане, зане седоша по Бугу, послеже же вельняне» (ПВЛ, I, стор. 13), а потім додає: «Дулеби, живяху по Бугу, где ныне вельняне» (ПВЛ, I, стор. 14). Тверський літопис уточнює першу цитату словом «прозвашася», звідки виходить: «Бужани, названі так тому, що сиділи по Бугу, а потім вони стали називатися волинянами»¹¹. З цього начебто випливає, що бужани змінили дулібів на Бuzі. Тому в історичній науці поширилася думка про те, що дуліби були найстарішим західноруським племенем на території пізньої Волині¹².

Проте іноземні джерела IX—X ст. дають підстави вважати, що насправді дуліби, бужани і волиняни жили в один і той же час. Так, арабський географ Масуді у книжці «Промивальні золота» (940-і роки) описує слов'янські племена і серед них — «валіана» і «дулаба», в яких неважко впізнати волинян і дулібів. Масуді запевняє, що в минулі часи племені «валіана» підкорялись інші слов'яни¹³. Ці дані підтверджує арабський мандрівник X ст. ібн-Якуб відомостями про плем'я «влінбаба»¹⁴. Видатний радянський історик Б. Д. Греков вважав волинянсько-дулібський союз племен (який він датує VI—VII ст.) однією з політичних організацій у вигляді окремих, поки що німецьких держав, які, однак, допомогли дальшому формуванню феодального ладу»¹⁵.

Ще більш раннє джерело, записки так зв. Баварського географа (писав між 866 і 890 р.), містить відомості одночасно і про «busani» і про «velunzani», тобто про бужан і волинян¹⁶. Отже, виявляється, що всі три племінні об'єднання існували синхронно, принаймні у IX—X ст.

Гіпно, ці об'єднання були різними за територією і кількістю населення. «Серед літописних «племен», — пише Б. О. Рибаків, — були і невеликі союзи..., були і величезні союзи, що виникли за кілька століть до літописця. До останніх можна віднести... волинян»¹⁷, а до перших, гадаємо, — бужан.

Історико-географічна невизначеність відомостей «Повісті временних літ» про три згадані в ній східнослов'янські племінні союзи змусила А. М. Насонова зробити песимістичний висновок, що розмістити у межах Побужжя дулібів, бужан і волинян навряд чи можливо¹⁸.

Слід зазначити, що свідчення археологічних джерел багато в чому узгоджуються з лінгвістичними даними, які використовував ще М. П. Барсов. У сучасній археологічній науці утвердилася думка, що на пів-

¹⁰ А. М. Андріяшев. Очерк истории Вольнской земли до конца XIV ст., К., 1887, стор. 27.

¹¹ Д. С. Лихачев. Комментарий.— Повесть временных лет, ч. II, Приложение, М.—Л., 1950, стор. 222.

¹² Див., напр.: П. И. Шафарик. Славянские древности, т. II, кн. 1, М., 1848, стор. 192; С. М. Середонин. Историческая география, Пг., 1916, стор. 134; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 223.

¹³ А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870, стор. 135—136.

¹⁴ А. Куник и В. Розен. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I.— Записки Академии наук, т. 32, Приложение, СПб., 1879, стор. 46.

¹⁵ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 444.

¹⁶ П. И. Шафарик. Славянские древности, т. II, Приложение, № 19, М., 1848, стор. 70.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Древние русы, стор. 26.

¹⁸ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории. Древнерусского государства, стор. 131.

ночі дулібська територія була обмежена Прип'яттю, на півдні — верхів'ями Дністра, на сході — Горинню, на заході — Західним Бугом і Сяном¹⁹. Робилася спроба значно розширити зазначені межі. Автор цієї спроби В. В. Седов виходив із припущення, нібито дулібам належали поселення з керамікою корчакського або житомирського типу, що, як відомо, поширена не лише на Волнні, а й у Подніпров'ї. Дані ж літопису про те, що дуліби жили там, де потім мешкали волиняни, вчений тлумачить, як неповні. «До літописного часу, — пише він, — пам'ять про дулібів збереглася лише в місцях розселення волинян, так само, як назва великого етнічного об'єднання східних слов'ян — кривичі — збереглася лише в Смоленській землі»²⁰. На наш погляд, цій гіпотезі бракує серйозних доказів; та й у разі її прийняття земля дулібів пролягла б там, де, згідно із свідченнями багатьох джерел, жили інші племінні союзи, зокрема поляни.

Думка ряду вчених, які, буквально спираючись на дані «Повісті временних літ», твердять, начебто дулібський союз племен розпався у VII—VIII ст. і на його місці послідовно виникли племінні об'єднання бужан і волинян²¹, суперечить свідченням самої ж «Повісті» про те, що 907 р. дуліби разом з іншими племінними об'єднаннями брали участь у поході Олега на Візантію. Більше того, В. Д. Королюк слушно, як нам здається, вважає, що дулібський союз племен існував ще й у 80-х роках X ст. і що саме проти нього був спрямований відомий похід Володимиром Святославичем на захід у 981 р.²²

Значно менше відомо науці про племінне об'єднання бужан. Літопис згадує його лише один раз (ПВЛ, I, стор. 13); з цього повідомлення можна зробити висновок, що бужани «сиділи по Бугу», на місці дулібів. Можливо, бужани входили до складу великого союзу дулібів або волинян. Пропонувалася й інша версія: дулібське племінне об'єднання частково залишило Побужжя, і на його території оселилися бужани. Ця версія ґрунтувалася на тому факті, що союзи племен та їх групи не були стабільними, всередині них ішов процес «бродіння», визрівання нових соціально-економічних організмів та інтересів²³.

Літописець виводить назву бужан від Бугу (певно, Західного), річки, по якій вони розселялися. Проте це пояснення відкидають такі авторитети історико-географічної науки, як М. П. Барсов, С. М. Середонін, М. М. Тихомиров²⁴. Вони вважають, що етнонім «бужани» утворився від головного центру їхнього племінного союзу — міста Бузька, розташованого при впадінні р. Полтви до Західного Бугу. Уперше Бузьк згадується в літопису дуже пізно, як для такого давнього міста, — аж під 1097 р. (ПВЛ, I, стор. 176). На жаль, археологічно Бузьке городище вивчене ще недостатньо для того, щоб дати відповідь на питання, коли було засноване згадане місто.

¹⁹ В. Д. Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тис. н. е. на території західноукраїнських земель. — Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 33; Населення Прикарпаття і Волнні за доби розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час, К., 1976, стор. 128.

²⁰ В. В. Седов. О юго-западной группе восточнославянских племен. — Историко-археологический сборник, М., 1962, стор. 202. Можливо, автор був під впливом загальної вказівки Б. Д. Грекова про те, що дуліби посідали величезну площу (Б. Д. Греков. Киевская Русь, стор. 443).

²¹ Див., напр.: В. В. Ауліх. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель напередодні виникнення Київської держави. — Торжество історичної справедливості, стор. 40.

²² В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв., М., 1964, стор. 97—98.

²³ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства, стор. 131.

²⁴ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 322—323.

Якщо етнонім «бужани» справді походить від міста Бузька, то давньоруський літописець, сам того не підозрюючи, зафіксував напевно важливе явище: утворення племінного союзу навколо міського центру, тобто територіального об'єднання (землі). Людина свого часу, Нестор, певно, не бачив різниці між старим, племінним у своїй основі, союзом дулібів і дещо пізнішим за часом виникненням комплексом бужан, який був уже не тільки племінним, а й значною мірою територіальним.

Активізація процесів феодалізації східнослов'янського суспільства у VIII—IX ст. сприяла посиленню ролі міст як осередків князівської влади та адміністративних центрів. У зв'язку з цим не можна обминути повідомлення згадуваного вже Баварського географа про те, що у бужан існувало 231 місто²⁵. Отже, у другій половині IX ст., коли створювалося це джерело, бузький племінний союз уже набрав сили.

Що ж то були за міста, яких так багато налічувалось у невеликому, певно, союзі бужан? Ймовірно, що вони являли собою укріплені центри окремих племен (і, можливо, навіть значних родів), з яких склалися бузьке та й інші східнослов'янські об'єднання²⁶. Реліктами цих міст є численні городища в колишніх землях не лише бужан, а й інших племінних союзів на західноруських землях²⁷.

Піднесення ролі міст як центрів феодальної концентрації сприяло поступовому розкладові племінних об'єднань і переходові до територіальних. Це явище й супроводжувалося виникненням назв племінних союзів від головних міських центрів, навколо яких згадані союзи згуртовувались, про що, зокрема, свідчать письмові джерела.

Археологи, розглядаючи матеріальну культуру бужан, волинян і дулібів як єдине ціле, не виділяють окремо їхні пам'ятки²⁸. Тому сьогодні неможливо відповісти на питання, в якому саме районі Побужжя знаходився бузький племінний союз. Заслугує на увагу дотепне припущення С. М. Середоніна, що бужани, посівши район горішнього Західного Бугу, помалу почали повзти униз цієї рікою до р. Гучви, в напрямі майбутніх міст Червеня і Володимира.

Так само, як і бузький, волинський союз племен виник на території Побужжя і, очевидно, подібно до нього, дістав назву від свого головного міста — Волиня. Волиняни зникають із сторінок літопису раніше, ніж дуліби — у датованій частині «Повісті временних літ» вони, як і бужани, зовсім не згадуються. Можливо, волинське об'єднання племен розпалось і його поглинуло дулібське. На таке припущення наводять слова ібн-Якуба (X ст.) про те, що слов'янські племена (тобто, союзи племен), серед яких названо й плем'я «влінбаба» — волиняни, — роз'єднались і в кожному племені почав правити свій цар²⁹.

Тим часом волиняни являли собою могутній племінний союз і не лише в невизначено минулі часи, про які пишуть арабські автори, а ще у другій половині IX ст. Баварський географ твердить, що волиняни мали 70 міст³⁰, до яких, ймовірно, належало й місто Волинь, розташоване при впадінні р. Гучви до Західного Бугу. В літопису воно згаду-

²⁵ П. И. Шафарик. Славянские древности, т. II, Приложение, № 19, стор. 70.

²⁶ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образovanje территории Древнерусского государства, стор. 131.

²⁷ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час, стор. 148.

²⁸ В. В. Ауліх. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель, стор. 42.

²⁹ А. Куник и В. Розен. Назв. праця, стор. 46.

³⁰ П. И. Шафарик. Славянские древности, т. II, Приложение, № 19, стор. 70.

ється вперше під 1018 р. (ПВЛ, I, стор. 96), однак, як це не раз відзначалось у науковій літературі, то був час, коли місто вже сходило з історичної арени. Археологічні дослідження останніх років показали, що воно було засноване в VII ст.³¹

Природно, постає питання: коли у волинян, та й в інших східних слов'ян західного відгалуження, виникали міста як укріплені адміністративні центри? Поки що найстарішим городищем на території не лише західних областей УРСР, а й узагалі в республіці, є городище, виявлене у с. Зимне, поблизу Володимира-Волинського. Це — залишок східнослов'янського міста, заснованого в VI ст. н. е.³² Слід сподіватися, що серед нанесених на археологічні карти численних східнослов'янських городищ при дальшому їх вивченні знайдуться й інші пам'ятки, синхронні Зимнівській.

Як і у випадку з бужанами, визначити територію волинян, бодай приблизно, важко. Суто теоретично вчені дійшли висновку, що волиняни розселялися по обидва боки горішньої течії Західного Бугу та у верхів'ях Прип'яті.

Як уже зазначалося, поки що археологам не пощастило виділити серед західної групи східних слов'ян VI—IX ст. окремі комплекси матеріальної культури дулібів, бужан і волинян. На наш погляд, взагалі неможливо провести чітку межу між названими племінними союзами, тому що давні племена та їх об'єднання не мали строго окреслених територій, жили черезсмужно³³. На землях, зайнятих, в основному, дулібами, могли жити окремі племена бужан та волинян, і навпаки. У процесі утворення територіальних об'єднань — давньоруських земель — досить приблизні племінні межі ламалися, нові об'єднання ставали більш компактними.

Напевне, давньоруський літописець початку XII ст., який звик до наявності територіальних об'єднань — земель і князівств, — навіть не уявляв собі інших. Він не зрозумів, як могли на тій самій території жити одночасно дуліби, бужани і волиняни, а тому й вишикував їх у хронологічній послідовності.

Чи не найбільшою загадкою серед етнічних ребусів «Повісті временних літ» є східнослов'янський союз хорватів. Почнемо з того, що Нестор зовсім не згадує хорватів у своїх перших переліках східнослов'янських племен, неначе забувши про них. Це дало підставу окремим ученим необгрунтовано вважати пізніші згадки про них у вступі до літопису за інтерполяції, що базуються на фактах сутички дружин Володимира Святославича з хорватським об'єднанням наприкінці X ст.

У «Повісті временних літ» взагалі не зазначено території розселення хорватів: «И живяху в мире поляне, и древяне, и север, и радимици, вятичи и хрвате» (ПВЛ, I, стор. 14). Під 907 р. хорвати, поряд з дулібами та іншим племінним союзом західного відгалуження східних слов'ян — тиверцями, — названі серед союзних Олегові племен під час його походу на Візантію (ПВЛ, I, стор. 23). Нарешті, під 992 р. літопис утретє і востаннє згадує хорватів: «Иде Володимир на Хорваты. Пришедшу бо ему с войны хорватская, и се печенези придоша» (ПВЛ, I, стор. 84).

В. Д. Королюк вважає, що в 981 р. Володимир ходив на хорватів і дулібів (ПВЛ, I, стор. 58)³⁴, з ним не погоджується В. Т. Пашуто³⁵,

³¹ Mały słownik kultury dawnych słowian, Warszawa, 1972, стор. 413.

³² В. В. Ауліх. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині, К., 1972, стор. 28—29, 122—123; та ін.

³³ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности, Л., 1970, стор. 3.

³⁴ В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв., стор. 87.

³⁵ В. Т. Пашуто. Внешняя политика Древней Руси, М., 1968, стор. 33.

проте обидва вони сходяться на тому, що головним містом у землі хорватів був Перемишль. Невизначені згадки Константина Багрянородного (середина X ст.) про хорватів (поблизу гір, поряд з уграми)³⁶ дають певні підстави визначати місце мешкання хорватського племінного об'єднання у Прикарпатті. Не один учений пробував конкретизувати відомості «Повісті временних літ» про хорватів, проте особливого успіху не мав.

На думку П. І. Шафарика, хорвати жили у Східній Галичині і Закарпатті³⁷. Заслугує на увагу спроба М. П. Барсова окреслити територію хорватів за допомогою топоніміки у Прикарпатті (з обох боків Карпатських гір). На півночі, вважає вчений, землі хорватів доходили до Західного Бугу і Прип'яті³⁸. Дещо іншої думки дотримувався О. О. Шахматов, який «поселив» хорватів у Галичині, в басейні Дністра. Він думав, що в першій половині IX ст. хорвати утворювали «самостійну державу» (очевидно, союз племен), про що начебто повідомляє персидський географ першої чверті X ст. ібн-Даст³⁹. О. О. Шахматов мав сумніви щодо того, чи взагалі згадані Нестором хорвати належали до східних слов'ян, і був схильний думати, що вони являли собою уламок великої хорватської держави, яка займала колись басейни Дністра і горішньої Вісли⁴⁰.

Неясним залишається й саме походження етноніма «хорват». Стара наївна етимологія (від «Хърбы», «Хрипы», «Горбы» = «Горы»), яку запропонував П. І. Шафарик і підтримували М. П. Барсов та інші вчені, не поділяється сучасними лінгвістами. Так само заперечують вони проти виведення цього слова від топоніма «Карпати» (як це робили Ф. Браун і О. Л. Погодін). М. Фасмер вважає, хоча й без особливої впевненості, що згаданий етнонім походить від давньоіранського «*haugvata*» (сторож худоби)⁴¹.

Для конкретизування наукових уявлень про хорватів час звернутися за допомогою до археології. У даному випадку свідчення цієї науки були б особливо цінними, якби не значна однорідність матеріальної культури східнослов'янських племен напередодні утворення Давньоруської держави, що утруднює їх ефективне розмежування. Не слід забувати й про тенденцію окремих археологів підставляти «безпритульні» археологічні культури під відомі з письмових джерел назви племен і племінних союзів. Про це досить відверто написав Є. І. Тимофеев. «У Верхньому Подністров'ї, — зазначав він, — М. П. Барсов та багато інших дослідників розміщують хорватів. *Якщо це так, то їм належали безкурганні могильники*»⁴² (тут і далі курсив наш. — М. К.).

М. Ю. Смішко, навпаки, пов'язує хорватів з носіями культури *карпатських курганів* і, відповідно до поширення цієї культури, відводить їм місце у Східному Прикарпатті⁴³. Автори новітньої праці з археології Прикарпаття і Волині обмежуються загальним зауваженням про те, що «на обох схилах Східних Карпат більшість дослідників розміщує

³⁶ Const. Porph. De administr. Imp., cap. 13, 30, 31.

³⁷ П. І. Шафарик. Славянские древности, т. II, кн. 1, стор. 167.

³⁸ М. П. Барсов. Назв. праця, стор. 95.

³⁹ Д. А. Хвольсон. Известия о хозарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар ибн-Даста, СПб., 1869, стор. 142. Щоправда, сам Хвольсон не наполягав на тому, що ібн-Даст згадує Хорватію, а не іншу слов'янську землю (Моравію, зокрема).

⁴⁰ А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени, стор. 33.

⁴¹ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. IV, М., 1973, стор. 262.

⁴² Е. И. Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв.—«Советская археология», 1961, № 3, стор. 69.

⁴³ М. Ю. Смішко. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я.—Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. 1, К., 1953, стор. 149—150.

загадкове плем'я хорватів»⁴⁴, не окреслюючи точніше ареалу їхнього розселення. Нарешті, С. І. Пеняк нещодавно написав, що одним з основних районів мешкання хорватів було Закарпаття⁴⁵.

Як бачимо, сучасний стан дослідженості пам'яток матеріальної культури, бодай гіпотетично пов'язуваних з хорватами, не дає археологам змоги більш-менш впевнено визначити їх територію. Залишається, однак, фактом, що хорватське племінне об'єднання існувало принаймні до кінця X ст., коли могло розпастися внаслідок удару, завданого йому військом Володимира Святославича. Перспективним уявляється дослідження згодом хорватських міст, насамперед Перемишля, з метою встановлення часу їхньої появи. Досі у Перемишлі не знайдено слов'янських пам'яток, які можна було б датувати періодом раніше другої половини X ст.

У нас немає сумнівів у тому, що східні хорвати жили на частині території майбутньої Галицької землі і були східнослов'янським племінним союзом. Про це недвозначно свідчить той факт, що Нестор згадує їх у колі інших східних слов'ян. У названому регіоні мешкали ще два племінних союзи, про які науці відомо дещо більше, ніж про хорватів, — тиверці та уличі. В етногеографічному вступі до «Повісті временних літ» літописець змальовує їх у динаміці, фіксуючи їхні міграції, хронологічні рамки яких, хоч би приблизно, можна визначити.

«Повість временних літ» у різних редакціях по-різному окреслює межі розселення згаданих племінних об'єднань. У найбільш авторитетній північній версії (Лаврентіївському списку) читаємо: «А уличи и тиверци сядяху бо по Днестру и присядяху к Дунаеву. Бе множество их; сядяху бо по Днестру оли (до самого.— М. К.) моря, и суть гради их и до сего дне» (ПВЛ, I, стор. 14). У південній редакції (Іпатіївський список) землі уличів і тиверців визначені інакше: «А улутичи, тиверци сядяху по Бугу и по Днепру, и присядяху к Дунаеву, и бе множество их, сядяху бо по Бугу и по Днепру, и присядяху к Дунаеву...» і т. д.⁴⁶

Академік О. О. Шахматов, мабуть, звернув увагу на те, що обидві версії зафіксували різні періоди в житті тиверців і уличів. Він реконструював це місце «Повісті» так: «А уличи и тиверци сядяху по Днестру и присядяху к Дунаеву. И бе множество их: сядяху бо преже по Бугу и по Днепру оли до моря, и суть гради их и до сего дне»⁴⁷. Реконструкція Шахматова дістає підтвердження й у джерелах.

Тиверці, крім того, ще тричі згадані вже в датованій частині літопису. Під 885 р. автор «Повісті временних літ» зазначає: «И бе обладая Олег поляны, и деревляны, и северяны, и радимичи, а с уличи и тиверци имяше рать» (ПВЛ, I, стор. 20—21). Це — остання згадка про тиверців і уличів разом. Далі уличі зникають з «Повісті» (але не з давньоруських літописів узагалі!), а тиверці виступають поряд з іншими, зокрема західноруськими, племенами. Під 907 р. Нестор розповідає про похід Олега на греків; у довгому переліку представників різних племінних об'єднань у війську київського князя згадані «и хорваты, и дулебы, и тиверци, еже суть толковины» * (ПВЛ, I, стор. 23). У «Повісті» зазначається також, що тиверці брали участь і в поході Ігоря

⁴⁴ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час, стор. 130.

⁴⁵ Е. А. Балагурі та С. І. Пеняк. Закарпаття — земля слов'янська, Ужгород, 1976, стор. 138—142.

⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 7.

⁴⁷ А. А. Шахматов. Повесть временных лет, Пг., 1916, стор. 12.

* Сучасні автори сходяться на тому, що термін «толковины» у даному випадку означає «союзники» (від «толока»).

проти Візантії у 944 р. (ПВЛ, I, стор. 33). Після цього давньоруські літописці більше не згадують про них.

Починаючи з П. І. Шафарика, прийнято відносити до тиверців згадку Баварського географа про могутній народ «attorozi», що мав 148 міст⁴⁸. Ці дані певною мірою узгоджуються з наявністю великої кількості городищ VIII—X ст., зафіксованих археологами у Подніпров'ї.

Етимологія етноніма «тиверці» досить ясна (від давньогрецької назви Дністра — Тірас). Натомість менш переконливою здається етимологія, запропонована О. І. Соболевським, — від гіпотетичної річки Тивр, назва якої могла б походити від давньоіндійського «tivrās» (швидкий, різкий)⁴⁹.

Географічна розпливчастість свідчень письмових джерел про тиверців залишає широкий простір для різного роду наукових гіпотез щодо місць їхнього розселення. М. П. Барсов, наприклад, писав, що тиверці жили поблизу Києва, у Подніпров'ї, досягаючи на сході середньої течії Південного Бугу, де розташоване містечко Тиврів, а на заході посідали середню течію Дністра, аж до області хорватів⁵⁰. С. М. Середонін вважав уличів і тиверців «одним племенем» і думав, що тиверці, як частина великого племінного союзу уличів, розміщувалися між гирлами Дністра і Дунаю. Зокрема, з тиверцями він пов'язував бунтівливу «вольницю» XII ст. — берладників⁵¹. Автори цих і ряду інших гіпотез недостатньо враховують ту обставину, що згідно із свідченнями літопису тиверці разом з уличами переселилися з межиріччя Південного Бугу і Дніпра у межиріччя Дністра і Дунаю.

Дещо прояснюють ситуацію дані археології. Польові дослідження дали можливість встановити, що після переселення з Подніпров'я тиверці займали велику територію у межиріччі Дністра і Пруту, на території сучасних Молдавії та Буковини⁵². Зокрема, у 54 пунктах Північної Буковини виявлено поселення тиверців VIII—X ст. Так, поблизу с. Ломачинців Сокирянського району Чернівецької області у 1968 р. було знайдено рештки дерев'яної фортеці VIII ст.⁵³, яка, можливо, і є залишком одного з тих 148 міст тиверців, що про них, за П. І. Шафариком, міг писати Баварський географ.

Ще складніше визначити межі території уличів. Згідно з «Повістю временних літ» вони разом з тиверцями мешкали у межиріччі Дністра і Дунаю. Як зазначалося, у 885 р. київський князь Олег воював з тиверцями і уличами, певне, у Подніпров'ї, де обидва племінні союзи жили поруч або, принаймні, недалеко один від одного.

Крім того, про уличів існують надзвичайно важливі свідчення Новгородського літопису, які не увійшли до «Повісті» і беруть початок від Найдавнішого літописного ізводу 1037 р.⁵⁴ Так, під 854 р. у Новгородському літопису читаємо, що Аскольд і Дір «беста княжаща в Києве, и владеюща Полями (племенами полян. — М. К.); и беша ратнии с Древляны и с Уличи»⁵⁵. У цьому літописному тексті уличі названі поруч з

⁴⁸ П. И. Шафарик. Славянские древности, т. II, Приложение, № 19, стор. 70.

⁴⁹ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. IV, стор. 55.

⁵⁰ Н. П. Барсов. Назв. праця, стор. 96.

⁵¹ С. М. Середонин. Историческая география, стор. 126—131.

⁵² Г. Б. Федоров. Тиверцы.— «Вестник древней истории», 1952, № 2; В. В. Аулік. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель напередодні виникнення Київської держави, стор. 41—42.

⁵³ Б. О. Тимошук. Північна Буковина — земля слов'янська, Ужгород, 1969, стор. 57, 59.

⁵⁴ А. Н. Насонов. История русского летописания, М., 1969, стор. 44—45 та ін.

⁵⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі посилення подаватимуться в тексті: НПЛ.— М. К.), М., 1950, стор. 106.

древлянами, отже, значно північніше території, на якій вміщує їх «Повість временних літ». Під 922 р. те саме джерело знову згадує улличів разом з древлянами, які в той час спільно боролися проти іншого київського князя — Ігоря: «Игорь же сядяше в Києве княжа, и воюя на Древляны и на Угличе. И бе у него воевода, именовъ Свенделд; и при-мучи Угличе, възложи на ня дань, и вдасть Свеньделду. И не вдадя-шеться един град, именов Пересечен; и седе около его три лета, и едва взя. И беша сядяше Углице по Днепру вьниз, и посем придоша межи Бъг и Днестр, и седоша тамо» (НПЛ, стор. 109). Звідси можна зробити висновок, що після втрати Пересічина улличі відійшли на південь. Сталося це незабаром після 940 р., під яким у Найдавнішому літопису зроблено такий запис: «В се лето яшася Уличи по дань Игорю, и Пересечен взят бысть» (НПЛ, стор. 110).

У процитованих відомостях з «Повісті временних літ» і Найдавнішого літописного ізводу немає повної історико-географічної ясності. Справді, спочатку повідомляється, що улличі жили по сусідству з древлянами (854 р.), далі — з тиверцями (885 р.), після чого — знову з древлянами (922 р.), і аж по тому переселились у Пониззя (як свідчить Нестор, — разом з тиверцями). Тому нам здається недосить умотивованою думка про те, що «улличі зробилися сусідами тиверців не за власною волею, а внаслідок поразки, зазнаної у боротьбі з Києвом»⁵⁶, йдеться про події 922 і 940 рр.

Взагалі, непросто пояснити наведені свідчення літописів з погляду історичної географії. Гадаємо, що і в цьому випадку (так само, як і у випадку з дулібами, волинянами та бужанами) може бути таке пояснення: попервах улличі, тиверці і древляни жили у Подніпров'ї, на великій території і черезсмужно. Можливо, племінний союз тиверців протягом певного часу підкорявся союзові улличів чи входив до нього. На таку думку наводить та обставина, що тиверці не згадані у конфлікті Ігоря з древлянами та улличами в 922 р. Тим часом з «Повісті временних літ» відомо, що тиверці разом з улличами залишили Подніпров'я і пішли у межиріччя Дністра і Дунаю. Можливо, племінне об'єднання улличів розпалося внаслідок поразки, завданої йому Ігорем. У 944 р. тиверці входили до складу війська київського князя, що йшло у похід на Візантію, проте улличів там не було.

Племінний союз улличів був, мабуть, великим і могутнім. Він міг протистояти самому київському князю. Баварський географ налічує аж 318 міст улличів⁵⁷ — більше, ніж у будь-якого іншого з відомих йому східнослов'янських об'єднань. Масуді так характеризує улличів: «Руси складаються з численних народів, що розділяються на розрізнені племена. Між ними є плем'я лудана, найчисленніше серед них»⁵⁸. Деякі вчені схиляються до думки, що ці «лудана» і є улличі, а Б. О. Рибаків зставляє відомості арабського географа про численність улличів з літописними: «бе множество их»⁵⁹.

Б. О. Рибаків присвятив улличам спеціальну розвідку. Він зазначає, що близькі за часом до літописних улличів археологічні пам'ятки є у Дніпровській луці; зокрема, в 1930 р. поблизу с. Воскресенського під час будівництва Дніпрогесу виявлено комплекс військового спорядження, найвірогідніше — VIII ст. н. е. Там і розміщує Б. О. Рибаків улличів, виводячи їхню племінну назву від слова «лука» — вигин Дніпра⁶⁰

⁵⁶ Б. А. Рыбаков. Уличи.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. XXXV, М., 1950, стор. 3.

⁵⁷ П. И. Шафарик. Славянские древности, т. II, Приложение, № 19, стор. 70.

⁵⁸ А. Я. Гаркави. Назв. праця, стор. 130.

⁵⁹ Б. А. Быбаков. Уличи, стор. 14.

⁶⁰ Там же, стор. 11, 14.

(спочатку вони називались «улучі», що знайшло відбиття у «Повісті временних літ»). Ця етимологія здається достовірнішою за поширену в старій історико-географічній літературі: «угличі» від «угла» — вигину Чорноморського узбережжя між Дністром і Дунаєм, або від річки Угли (Орелі), лівої притоки Дніпра*.

Безумовно, однак, що археологічні пам'ятки уличів ще більшою мірою, ніж тиверців, чекають на своїх дослідників. Адже і в останніх працях археологів питання про матеріальні релікти і територію уличів, по суті, не порушується.

Б. О. Рибаків вважає, що ядро уличької території знаходилося не біля моря, а північніше, на Дніпрі. У зв'язку з цим він відхиляє думку М. І. Надеждіна про те, що головне їхнє місто — Пересіччя — було між Дністром і Прутом, за 26 км від м. Оргеєва, де й зараз існує поселення Пересіччя⁶¹. Адже на місці цього, сучасного Пересіччя археологи Г. Б. Федоров і Р. Л. Розенфельд взагалі не знайшли залишків давньоруського міста. Натомість Б. О. Рибаків розміщує літописний Пересіччя між Трипільям і Києвом, на березі Дніпра чи недалеко від нього⁶². Подібне припущення висловлювали й інші вчені, починаючи з М. М. Карамзіна, але без достатнього вмотивування⁶³. Певною мірою гіпотезу Б. О. Рибаків підтверджує наявність гідроніма Уличчя (права притока р. Знобівки у басейні Дніпра).

Разом з тим, поселення Пересіччя між Дністром і Прутом навряд чи з'явилося випадково. Географічні назви цього регіону свідчать про наявність у ньому уличів, що відповідає літописним даним про їхнє переселення у межиріччя Дністра і Дунаю. Такими назвами є Залуччя на Пруті, поблизу Хотина; Суличчя неподалік від Ботушан; річок Уличчя (права притока Ужа, басейн Дунаю) і Уличанка (ліва притока Клодниць, басейн Дністра)⁶⁴. На лівій притоці Дунаю — Яломиці — є села Презичені і Пресичина, що дуже нагадують літописний Пересіччя⁶⁵. Напевне, уличі на місцях нового розселення називали свої міста і села у пам'ять колишніх, насамперед Пересіччя, — так само, як це робили в XI—XII ст. переселенці з Південної Русі у Північну. (Назвемо для прикладу хоча б річку Трубіж і місто Переяслав у Володимиро-Суздальській землі).

Літописці згадують уличів, головним чином, у зв'язку з їх конфліктами з київським князем — представником центральної влади. З «Повісті временних літ» відомо, що і тиверці також воювали з Олегом, а хорвати — з Володимиром. Коментуючи висловлювання Ф. Енгельса про те, що держава відрізняється від старої родової організації насамперед розділенням її підданих за територіальною ознакою, В. І. Ленін відзначив: «Нам цей поділ здається «природним», але він коштував довгої боротьби з старою організацією за колінами або за родами»⁶⁶.

Давньоруські джерела донесли до нас лише окремі епізоди цієї боротьби, починаючи з середини IX ст., тобто часу, коли почала формуватися відносно єдина Київська держава. Ф. Енгельс писав з цього приводу: «Старі родові об'єднання, що виникли і трималися в силу

* Огляд думок з цього питання див.: Н. П. Барсов. Назв. праця, стор. 96—98.

⁶¹ Н. И. Надеждин. О положении города Пересечна.— Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1, Одесса, 1838.

⁶² Б. А. Рыбаков. Уличи, стор. 6—7.

⁶³ В. В. Мавродин. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности, М., 1971, стор. 88.

⁶⁴ Українсько-російський словник географічних назв Української РСР, К., 1964, стор. 176.

⁶⁵ Н. П. Барсов. Назв. праця, стор. 99.

⁶⁶ В. И. Ленин. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 8.

кровних уз, зробились... недостатніми здебільшого тому, що їх передумова, зв'язок членів роду з певною територією, давно перестала існувати»⁶⁷.

Великий знавець давньоруської історичної географії А. М. Насонов відзначав, що Київська держава зростала навколо окремих центрів, які були колись звичайними племінними осередками. Так поступово складалася державна територія⁶⁸. Вище вже говорилося про те, як часто племінні об'єднання змінювалися племінно-територіальними, що тяжіли до одного або кількох феодалських міст. Далішим кроком у напрямку утворення суто територіальних комплексів — земель — було остаточне зживання племінного поділу. Тут доречно згадати важливу думку В. І. Леніна про те, що в середньовіччі на зміну родовим зв'язкам приходять територіальні⁶⁹. Давньоруські літописи, насамперед «Повість временних літ», дають можливість у загальних рисах прослідкувати, як це відбувалося.

З літописних сторінок послідовно, одна за одною, зникають назви племінних союзів, що, очевидно, відбиває об'єктивний процес відмирання цих об'єднань. Волиняни і бужани вже не згадуються в датованій частині літопису (з середини IX ст.), дуліби названі там востаннє у 907 р., уличі — в 940 р., тиверці — в 944 р., хорвати — у 992 р. Таким чином, X ст. було епохою перемоги центральної князівської влади над сепаратизмом старих племінних об'єднань і, водночас, періодом оформлення територій окремих давньоруських земель.

Зовні цей процес позначився в тому, що спочатку племінні назви замінюються у джерелах назвами їхніх головних центрів. Спрямований проти дулібів і хорватів похід Володимира Святославича 981 р.⁷⁰ у літопису описаний так: «Иде Володимер к ляхом и зая грады их, Перемышль, Червен и ины грады» (ПВЛ, I, стор. 58). Тут дулібська земля виступає під назвою головного її міста — Червена, а хорватська — Перемишля. А під 1018 р. літописець вживає термін «Червенські міста», що остаточно заступив колишню назву племінного об'єднання: того року Болеслав Хоробрий «городы Червеньскыя зая себе» (ПВЛ, I, стор. 97). Те ж саме бачимо під 1031 р. (ПВЛ, I, стор. 101). Під 1030 р. в літопису записано: «Ярослав Белзы (одне з головних міст волинян. — М. К.) взял» (ПВЛ, I, стор. 132).

Далі, в ході прискорення процесу феодалізації Давньої Русі, усталення її зовнішніх кордонів і рубежів окремих земель, племінні найменування і назви земель за містами замінюються назвами окремих земель — суто територіальних об'єднань, князівств, що інтенсивно розвивалися. Зокрема, в досліджуваному нами регіоні під 1077 р. літопис згадує Волинь («Всеволод же иде противу брату Изяславу на Волинь» — ПВЛ, I, стор. 132), а під 1152 р. — Галичину (київський князь Изяслав вигукує: «Любо голову сложаю, любо налізу Галичскую землю»)⁷¹.

Таким є історико-географічний аспект тривалого процесу переходу від племінних союзів до територіальних об'єднань-земель, досліджений на матеріалі західного регіону розселення східних слов'ян.

⁶⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 164.

⁶⁸ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства, стор. 25.

⁶⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 143.

⁷⁰ Див.: В. Д. Корольок. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв., стор. 87.

⁷¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 312.

Зашипки

Л. П. ВОВК (Київ)

**ПІДГОТОВКА
БІБЛІОТЕЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Комуністична партія завжди приділяла і приділяє багато уваги підготовці кадрів для різних галузей народного господарства. При цьому вона керується настановами В. І. Леніна про те, що «без керівництва спеціалістів різних галузей знання,

техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий»¹. Особливо гостро стояло це питання після визволення території Української РСР від фашистських загарбників і в перші повоєнні роки.

Німецько-фашистські загарбники заподіяли народному господарству нашої країни, в тому числі й Українській РСР, величезної шкоди. Значних руйнувань зазнали й заклади культури, зокрема бібліотеки. Кадри бібліотечних працівників за роки війни зменшилися, погіршився їх якісний склад. Так, у 1946 р. з 1365 працівників районних і міських бібліотек вищу освіту мали 70 чол., середню — 826, початкову — 469 чол.; із стажем бібліотечної роботи до 1 року було 450 чол., до 3 років — 596, до 5 — 151, і понад 5 років — 168 чол.². Негативно позначилася на роботі бібліотек також плінність кадрів, що на той час набула значних розмірів.

Такий стан з кадрами на початку відбудовного періоду пояснювався тим, що багато бібліотечних працівників загинуло в боротьбі проти фашистів, частина з них залишилася в лавах Радянської Армії або перейшла на партійну, господарську та іншу роботу. Крім того, як вказувалося на травневому (1946 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, окремі партійні органи на місцях допускали формальний підхід до бібліотечної справи, недостатньо вивчали ділові якості працівників бібліотек³. Травневий Пленум Центрального Комітету КП(б)У зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми партії, а також Комітет у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів УРСР поліпшити керівництво добором, розстановкою, вихованням і закріпленням на постійній роботі культосвітніх працівників, заборонив знімати і перемішувати керівників обласних, міських культосвітзакладів та старших інспекторів культосвітроботи без відома обкомів і райкомів партії.

Особлива увага, зокрема, зверталася на сільські культосвітні кадри. З метою зміцнення культосвітзакладів на селі, Центральний Комі-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 168.

² Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 26, спр. 356, арк. 62.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів, т. II, К., 1961, стор. 104.

тет КП(б)У зобов'язав ЦК ЛКСМУ послати протягом 1946 р. у села республіки 2 тис. кращих комсомольських активістів, які б вели культурно-масову роботу серед населення⁴.

У 1948 р. Комітет у справах культурно-освітніх закладів організував за вказівкою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР при культосвітніх технікумах і Харківському бібліотечному інституті відділи заочного навчання, були також створені короткотермінові курси, на яких підвищували свою кваліфікацію та ідейно-політичний рівень сільські бібліотекарі. Крім того, для працівників бібліотек щомісяця проводилися районні семінари⁵.

Багато уваги питанням підготовки і виховання культурно-освітніх працівників приділив XVI з'їзд КП(б)У, який відбувся в січні 1949 р. У резолюції з'їзду зокрема вказувалося, що дальше поліпшення роботи науково-дослідних інститутів, вузів, технікумів, шкіл і культурно-освітніх закладів вимагає посилення уваги до питання добору й правильної розстановки кадрів, підвищення їх ділової кваліфікації та ідейно-теоретичного рівня⁶. Виконуючи рішення партії та уряду, партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації провели значну роботу щодо виховання фахівців бібліотечної справи. Їх підготовка здійснювалася різними формами. Основною формою підготовки кваліфікованих кадрів були технікуми політосвіти.

План набору учнів у технікуми щорічно виконувався, а в деяких з них навіть і перевиконувався. Проте в процесі навчання траплялися відсіви учнів. Однією з причин труднощів була незадовільна навчально-матеріальна база технікумів. У більшості з них не вистачало меблів, не було спеціально обладнаних кабінетів, наочних посібників, підручників. А деякі навіть не мали своїх приміщень. Заняття тут відбувалися у дві, три зміни. Половина технікумів не мала своїх гуртожитків⁷. Все це негативно впливало на навчально-виховний процес. Однак, незважаючи на великі труднощі, учні протягом навчання в технікумах (3 роки) здобували середню спеціальну освіту, набували значного досвіду в організації бібліотечної роботи. Вони ґрунтовно вивчали спеціальні дисципліни: бібліотекознавство, бібліографію тощо. Важливе місце відводилося також вивченню історії Комуністичної партії, історії СРСР, російської, української й зарубіжної літератури.

Базою підготовки культурно-освітніх працівників був київський технікум, який за перші роки післявоєнної п'ятирічки випустив 800 бібліотечних працівників. Всі 16 технікумів Української РСР щорічно випускали в середньому понад тисячу фахівців. Протягом 1945—1950 рр. благородну професію культармійця набули 5618 чол., з яких 2272 чол. були направлені на роботу в західні області УРСР⁸.

Бібліотечні кадри вищої кваліфікації готував єдиний на той час на Україні Харківський державний бібліотечний інститут (з січня 1944 р. по 1947 р. функціонував у республіці тільки бібліотечний факультет Харківського педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди), а з 1947 р. у ньому працювало три факультети: бібліотекознавства, бібліографії, дитячих і юнацьких бібліотек. У перший рік його діяльності на денному відділенні навчалася 315 чол., на заочному — 308. У 1950 р. інститут випустив 205 чол.⁹.

⁴ Там же, стор. 108—110.

⁵ «Культурно-освітня робота», 1947, № 3, стор. 26.

⁶ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2, К., 1977, стор. 264.

⁷ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 28, спр. 4, арк. 247.

⁸ Там же, оп. 14, спр. 1, арк. 14.

⁹ Там же, арк. 41.

Технікуми та інститут не могли забезпечити бібліотеки кваліфікованими кадрами. Тому в усіх областях і районах республіки широко розгорнулася робота по підвищенню кваліфікації бібліотечних працівників без відриву від виробництва. З цією метою в 1948 р. при всіх 16 технікумах і Харківському бібліотечному інституті були створені відділи заочного навчання, де вчилася в 1948/49 навчальному році 1085 учнів і студентів, а в 1951/52 навчальному році — 3063 чол.¹⁰ Комітет у справах культурно-освітніх закладів УРСР та його органи на місцях постійно дбали про удосконалення і поліпшення цієї форми навчання, всіляко заохочували тих, хто вступав на заочні відділи, зокрема, Комітет видавав їм навчальні програми, методичні розробки з фахових і загальноосвітніх дисциплін, а також цикли лекцій спеціальних предметів, з яких не вистачало підручників.

У серпні—грудні 1949 р. було проведено громадський огляд культосвітзакладів, під час якого найкращі результати показали Кам'янець-Подільська, Львівська, Станіславська, Чернігівська обласні та інші бібліотеки¹¹.

Згідно з наказом по Комітету від 20 липня 1948 р. «Про поліпшення складу бібліотечних працівників» було запроваджено обов'язкову щорічну атестацію. Внаслідок цього частину працівників, які випадково потрапили на бібліотечну роботу, не мали спеціальної освіти і не працювали над підвищенням свого політичного й фахового рівня, комісії звільняли з роботи або переводили на нижчі посади, зобов'язуючи їх вчитися. За результатами атестаційних комісій на посади бібліотекарів було затверджено 3150 чол. і 148 чол. переведено на нижчі посади¹². Це сприяло поліпшенню роботи бібліотек.

Атестаційні комісії зобов'язали вчитися в спеціальних навчальних закладах 1232 бібліотечних працівників. Так, на стаціонарні відділи Харківського бібліотечного інституту вступило 429, а на бібліотечні відділи технікумів — 1152 чол.¹³ На заочні відділи було зараховано значну частину бібліотечних працівників, які не мали спеціальної підготовки.

Велику допомогу студентам-заочникам у придбанні літератури надавали районні й обласні бібліотеки. Київська обласна бібліотека проводила для студентів-заочників заняття за спеціально розробленим планом, в який входили лекції з бібліотечної справи, огляд фахової літератури, практичні заняття тощо. У 1945—1950 рр. всі культосвітні заклади Української РСР підготували понад 6 тис. клубних і бібліотечних працівників, що дало змогу майже повністю забезпечити бібліотеки міст кваліфікованими працівниками¹⁴. Проте проблема кадрів на селі ще не була вирішена. Підготовка й перепідготовка працівників сільських бібліотек здійснювалися на шестимісячних, короткотермінових курсах, постійно діючих семінарах. У деяких бібліотеках були створені місячні, тримісячні і шестимісячні курси підготовки бібліотечних працівників, на які залучалася молодь з освітою 7—10 класів. Викладали на курсах кращі фахівці бібліотечної справи, вчителі, працівники партійних і радянських органів, спеціалісти різних галузей науки і культури. По закінченню курсів учні складали кваліфікаційний мінімум з усіх предметів. Основною формою підвищення кваліфікації бібліотечних працівників були постійно діючі семінари, що в 1946—1947 рр. працювали при всіх обласних відділах культурно-освітньої роботи. Тільки про-

¹⁰ Там же, оп. 29, спр. 1, арк. 105.

¹¹ Там же, оп. 30, спр. 4, арк. 14.

¹² Там же, арк. 14—15.

¹³ Там же, арк. 14.

¹⁴ «Культурно-освітня робота», 1950, № 11, стор. 40.

тягом 1946 р. було проведено 1927 занять, у яких брали участь 30 865 культосвітніх працівників¹⁵. Ці семінари працювали за примірними навчальними планами, що систематично розробляв і видавав їх великим тиражем Комітет у справах культурно-освітніх закладів УРСР. Крім того, до кожного такого плану додавалися список рекомендованої літератури та методичне пояснення, що сприяло при підготовці лекції, проведених практичних занять. На основі цих планів обласні і районні відділи культурно-освітньої роботи під безпосереднім керівництвом райкомів партії розробили свої конкретні плани кожного семінарського заняття. В усіх областях для кожного району були визначені єдині дні проведення семінарів.

У більшості районів республіки постійно діючі семінари працювали добре. Наприклад, в усіх 44 районах Полтавської області протягом 1948 р. семінарські заняття відбувалися систематично і на високому ідейному рівні. З лекціями і доповідями перед культурно-освітніми працівниками виступали секретарі і працівники райкомів та обкому партії, представники мистецьких закладів і творчої інтелігенції, Герої Соціалістичної Праці, передовики виробництва. З метою узагальнення кращого досвіду роботи культурно-освітніх закладів практикувалося проведення показових занять районних семінарів.

Змістовно й організовано проводилися дводенні семінари культурно-освітніх працівників у Дворічанському, Богодухівському, Зачепилівському та інших районах Харківської області. Готуючись до семінарів, працівники райкому партії виїжджали в села, вивчали там досвід роботи завідуючих бібліотеками, добирали доповідачів із спеціальних та політичних питань, враховуючи при цьому місцеві умови і запити бібліотечних працівників¹⁶.

Добре також працювали постійно діючі семінари сільських культосвітніх закладів у більшості районів Київської, Вінницької, Чернігівської, Хмельницької, Закарпатської та інших областей. Зокрема, в Закарпатській області поза планами постійно діючих семінарів проводилися заняття у ряді кращих бібліотек. Так, при Берегівській, Тячівській, Виноградівській і Перечинській окружних бібліотеках для сільських бібліотекарів у 1948—1949 рр. було організовано 100-годинне навчання за спеціальною програмою¹⁷.

Важливу роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня ділової кваліфікації бібліотечних працівників республіки відіграв щомісячний журнал «Культурно-освітня робота» (орган Комітету в справах культурно-освітніх закладів УРСР, що виходив в 1947—1954 рр.). Журнал систематично друкував інструктивно-методичні статті, поради, консультації з науково-освітньої пропаганди, узагальнював і поширював кращий досвід, найбільш вдалі форми і методи роботи бібліотек усіх типів, викривав хиби і недоліки в їх роботі.

Завдяки копіткій роботі партійних і радянських органів якісний склад культурно-освітніх працівників на Україні в період першої післявоєнної п'ятирічки значно поліпшився. Збільшилася кількість працівників з вищою і середньою спеціальною освітою, зменшилася плінність бібліотечних кадрів.

¹⁵ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 2, арк. 9.

¹⁶ «Культурно-освітня робота», 1951, № 10, стор. 5.

¹⁷ «Культурно-освітня робота», 1949, № 1, стор. 63.

С. В. КУШИНЬСЬКА (Київ)

**УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В МІЖНАРОДНОМУ РУСІ
ПРОТИ ПОСИЛЕННЯ
ФАШИСТСЬКОЇ РЕАКЦІЇ
В НІМЕЧЧИНІ**

Керований Комуністичною партією, вірний заповітам В. І. Леніна, радянський народ завжди надавав і надає велику моральну підтримку та матеріальну допомогу пролетаріату зарубіжних країн у його боротьбі за соціальне і національне визволення, палко підтримує революційні виступи трудящих у країнах капіталу.

«Радянська Росія,— писав В. І. Ленін у привітанні IV Всесвітньому конгресові Комінтерну,— вважає найбільшою гордістю допомагати робітникам усього світу в їх важкій боротьбі за повалення капіталізму»¹.

Особливо посилювався рух інтернаціональної солідарності трудящих Радянського Союзу із зарубіжним пролетаріатом у 30-х роках, що було зумовлено, насамперед, приходом до влади фашистів у Німеччині, дальшою фашизацією капіталістичного світу та значним посиленням внаслідок цього антифашистської боротьби трудящих мас.

У той час, коли радянський народ успішно будував соціалізм, у капіталістичних країнах відбувалося дальше загострення економічних, соціальних і політичних суперечностей, викликаних кризою в період 1929—1933 рр.

Безробіття, голод та злидні панували там, де монополістична буржуазія здійснювала широкий наступ на права трудящих. Збільшувався робочий день, зростали штрафи, скорочувалась заробітна плата, заборонялись демонстрації і збори трудящих, діяльність компартій, посилювались арешти активістів. Якщо в 1929 р. загальне число жертв білого терору становило 368 тис.², то в 1934 р. воно нараховувало 3 468 364 чол.³, кількість політв'язнів на 1 січня 1929 р.— 47 тис.⁴, на 1 січня 1935 р. 1 042 463 політв'язнів⁵ знемагали у в'язницях.

Прихід до влади фашистів у Німеччині супроводжувався посиленням терору в країні, з допомогою якого вони хотіли знищити революційний дух німецького пролетаріату та його авангард — Комуністичну партію. Заборона Компартії та інших масових організацій трудящих, закриття комуністичних і демократичних газет, створення системи концентраційних таборів — такими були наслідки діяльності фашистського уряду в перші місяці приходу до влади. Вже до червня 1933 р. було розгромлено 17 із 22 комітетів КПН. За статистичними даними МОДРу, в Німеччині протягом двох з половиною років перебування при владі націонал-соціалістів було вбито понад 4200, заарештовано 317 800, поранено та піддано нестерпним катуванням 218 600 антифашистів⁶. До серпня 1934 р. було вбито понад 1000 комсомольських активістів⁷.

3 березня 1933 р. було заарештовано вождя німецьких комуністів Е. Тельмана, через шість днів — керівника західноєвропейського бюро

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 265.

² А. І. Аврус. МОПР в боротьбі против террора и фашизма. 1922—1939, Саратов, 1976, стор. 155.

³ 25 лет МОПР СССР, Кишинев, 1947, стор. 6.

⁴ А. І. Аврус. Назв. праця, стор. 155.

⁵ Е. Д. Стасова. За единый фронт солидарности и помощи (Доклад на IV Пленуме ЦК МОПР СССР), М., 1935, стор. 17.

⁶ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны, М., 1975, стор. 126; В. Г. Топорков. Документы Советской секции МОПР о помощи жертвам фашизма и реакции (1933—1935 годы).— «Советские архивы», 1976, № 4, стор. 78.

⁷ ПА ЦК при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1166, арк. 15.

ВККІ, видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху Г. Димитрова.

До трудящих усіх країн, до братерських організацій і секцій МОДРу, до всіх антифашистських, профспілкових та інших масових організацій, до всієї громадськості звернулася німецька «Червона допомога» (МОДР Німеччини) із закликом — виявити свою інтернаціональну солідарність. «Ми закликаємо Вас всюди — в першій ліпшій формі підносити свій протест. Борітеся разом з нами за визволення всіх політв'язнів, за визволення тт. Тельмана, Торглера і Димитрова, за свободу пролетарських організацій, преси і зібрань»⁸.

У зв'язку з розгулом фашистського терору в Німеччині Комінтерн закликав трудящі маси світу надати допомогу та підтримку німецькому пролетаріату в його боротьбі проти фашизму⁹⁻¹⁰.

Широкою хвилею протесту проти фашистського терору відгукнулись народні маси на заклик Комінтерну, німецької «Червоної допомоги» та інших міжнародних і національних організацій трудящих. Влітку 1933 р. з ініціативи МОДРу було проведено Тиждень солідарності з жертвами німецького фашизму. Народні маси вимагали звільнення з тюрем ув'язнених антифашистів.

У багатьох країнах в той час відбулись мітинги та демонстрації протесту, організовувались збори коштів у фонд допомоги політв'язням німецьких тюрем та їх сім'ям.

Яскравим прикладом інтернаціональної солідарності з жертвами німецького фашизму були кампанії проти Лейпцігського процесу та за звільнення з ув'язнення Е. Тельмана.

Радянські люди показували приклад активної участі в масовому русі за звільнення Димитрова, Попова і Танева, заарештованих нацистами у зв'язку з сфабрикованим звинуваченням у підпалі рейхстагу, який гітлерівці здійснили з провокаційною метою 27 лютого 1933 р. Фашисти розраховували використати пожежу, як привід для знищення залишків демократії — придушення революційного робітничого руху, розгрому Комуністичної партії та інших демократичних сил.

Проти фашистської провокації піднесли голос протесту всі прогресивні міжнародні і національні масові організації трудящих — Комінтерн, Профінтерн, МОДР, Міжробдоп, Міжнародний комітет допомоги жертвам гітлерівського терору (МКД) та ін. В квітні 1933 р. комітет створив Міжнародну слідчу комісію (МСК), яка займалась виявом причин та обставин підпалу рейхстагу. До її складу ввійшли відомі юристи з різних країн.

До трудящих усього світу з відозвою звернувся XIII пленум Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу¹¹: «У Лейпцігу фашистські палії рейхстагу судять комуністів, у невинності яких певен цілий світ.

Робітники, трудящі цілого світу, солдати! Тільки ви своєю боротьбою можете оборонити жертви фашистського терору, тільки ви можете спинити руку катів, занесену над вашими братами.

Поспішайте їм на допомогу!»¹².

17 грудня 1933 р. в «Юманіте» було опубліковано відозву 12 організацій на чолі з Всесвітнім комітетом проти війни і фашизму «Не

⁸ «Червоний клич», 1933, № 13, стор. 10; «Интернациональный маяк», 1933, № 9, стор. 8.

⁹⁻¹⁰ Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным конгрессом, М., 1935, стор. 40—41.

¹¹ XIII пленум Виконкому Комінтерну відбувся в листопаді—грудні 1933 р.

¹² «Комуніст», 5 січня 1934 р.

відступайте від вашого обов'язку» із закликом провести 19 грудня Міжнародний день захисту Димитрова та його товаришів¹³.

Мільйони людей різних професій та політичних поглядів взяли в цей день участь у кампанії протесту проти сил реакції і фашизму. «Г. Димитров став живим символом міжнародного згуртування антифашистських сил»¹⁴.

Трудящі Радянського Союзу відгукнулися на цей заклик могутніми демонстраціями та мітингами протесту. Жителі Москви, Ленінграда, Мінська, Харкова, Києва, Чернігівщини, Вінниччини¹⁵⁻¹⁶, а також інших населених пунктів України разом з пролетаріатом капіталістичних країн висловлювали своє обурення з приводу Лейпцігського процесу, вимагали звільнення Димитрова, Попова, Танева.

«Руки геть від відданих борців робітничого класу. Димитров, Попов, Танев повинні жити. Не допустити кривавого злочину осатанілих дикунів... Підсилюмо допомогу родинам мужніх борців!», — закликали Одеська обласна організація МОДРУ¹⁷, Дніпропетровська¹⁸ та ін.

Преса та радіо широко інформували громадян Країни Рад про хід Лейпцігського процесу. Лише в газетах «Комуніст» і «Вісті» було надруковано близько 400 статей і заміток з цього приводу¹⁹. Були випущені спеціальні брошури «Георгій Димитров» і «Лейпцігський процес»²⁰.

Прогресивне людство всього світу ні на хвилину не припинило руху солідарності з ув'язненими комуністами. Діяльність народних мас під керівництвом Комінтерну та інших міжнародних і національних масових організацій трудящих, мужня боротьба Г. Димитрова під час суду, «який своєю поведінкою перетворив Лейпцігський процес в суд над фашизмом»²¹, — сприяли звільненню Г. Димитрова та його товаришів з фашистських застінків.

Робота МСК в Лондоні, величезна кількість опублікованих у пресі документів, зібраних потім в «Коричневих книгах»²², викривали справжніх злочинців — тодішнього голову рейхстагу Герінга, міністра пропаганди Геббельса та їх прибічників²³.

Це була значна перемога міжнародного пролетаріату над фашистськими елементами нацистської Німеччини. «Виправдувальний вирок, — говорилося в зверненні Міжнародного комітету допомоги жертвам гіт-

¹³ Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму, 1933—1945, К., 1970, стор. 112—113.

¹⁴ Б. Пономарєв. Идейное наследие Г. Димитрова и современность. — «Коммунист», 1972, № 9, стор. 20.

¹⁵⁻¹⁶ В. В. Кравченко. Солідарність трудящих Радянської України з Г. Димитровим під час Лейпцігського процесу. — «УІЖ», 1972, № 6, стор. 79.

¹⁷ «Мопривець Одешини» (орган Одеського обкому МОДР), 1933, № 4.

¹⁸ «Червоний клич», 1934, № 6, стор. 8.

¹⁹ Г. Н. Чернявський, П. С. Сохань. Советская печать о Болгарии (ноябрь 1917—сентябрь 1944 гг.). Историческая библиография, София, 1970, стор. 221—263.

²⁰ В. В. Кравченко. Назв. праця, стор. 78.

²¹ М. Суслєв. Выдающийся деятель мирового коммунистического движения. — «Коммунист», 1972, № 9, стор. 14.

²² Першу «Коричневу книгу» про пожежу в рейхстазі і гітлерівський терор (редакція Романа Роллана) видав Міжнародний комітет допомоги жертвам фашизму і серпня 1933 р. в Парижі. В квітні 1934 р. було надруковано її продовження — «Другу Коричневу книгу».

²³ Детальніше про не див.: Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму, 1933—1945, К., 1970; И. П. Рахманова. Из истории международного антифашистского движения в связи с Лейпцигским процессом. — «Вопросы истории», 1957, № 5, стор. 113—131; М. Семков, П. Радеєнкова. Победитель в поединке с фашизмом на Лейпцигском процессе. — Георгий Димитров — выдающийся деятель коммунистического движения, М., 1972, стор. 132—178; Г. Димитров. Лейпцигский процесс, М., 1939; В борьбе за единый фронт против фашизма и войны, М., 1939.

лерівського фашизму,— це перший успіх антифашистів усіх країн, єдиного фронту боротьби за правду і на захист справедливості»²⁴.

Але й після того, як фашистський суд змушений був визнати Дмитрова та його товаришів непричетними до підпаду рейхстагу, їх тримали кілька місяців під постійною загрозою смерті в ув'язненні. Ганебний вчинок з свого боку зробив і тодішній болгарський уряд, який в лютому 1934 р. повідомив через свого посла в Берліні Поменова рідним Дмитрова та Танева, що «болгарський уряд не вважає більше Дмитрова, Попова і Танева болгарськими підданими»²⁵.

Нова хвиля протесту проти фашистської сваволі прокотилася по планеті. Народні маси вимагали звільнення виправданих комуністів. Вагомий був внесок у цю боротьбу громадян Країни Рад. Вони проводили збори, мітинги протесту, брали шефство над ув'язненими болгарськими товаришами, збирали кошти для подання їм допомоги. Про це повідомляли центральні та республіканські газети, журнали, радіо. Так, в лютому 1934 р. на мітингу гірників шахти № 26 в Нікополі Г. Дмитров був одностайно обраний почесним забійником, а шахті присвоєно його ім'я. Г. Дмитрову було надіслано через МОДР почесний профспілковий квиток та шахтарську спецівку. За прикладом цього почину на шахтах та підприємствах Нікополя було проведено недільник. Із зароблених грошей 5 тис. було передано політ'язням Німеччини²⁶.

Слід зазначити, що в той час трудящі Радянської України здійснювали шефство над політ'язнями 26 тюрем Німеччини²⁷. 15 лютого 1934 р. уряд Радянського Союзу надав Г. Дмитрову, Попову і Таневу громадянство СРСР²⁸.

16 лютого, а потім повторно 21 лютого радянське повпредство в Берліні звернулося з вербальною нотою в МЗС Німеччини з проханням «вжити заходів для негайного звільнення радянських громадян Дмитрова, Попова, Танева з-під арешту для їх від'їзду в СРСР»²⁹.

Радянський посол в Берліні зажадав від німецького уряду, щоб Дмитров, Попов і Танев, як громадяни СРСР, мали змогу найближчим часом покинути Німеччину і переїхати до Радянського Союзу.

Нарешті, 27 лютого 1934 р., о 7 годині ранку таємно, без повідомлень навіть радянському посольству в Німеччині, «щоб не було демонстрацій на їх честь... Дмитров з товаришами були відправлені на аероплані Д-12-17 в Москву»³⁰.

Того ж дня, близько 6-ї години вечора Дмитров, Попов і Танев прибули до Москви. Звістка про це блискавично облетіла всю країну. В аеропорту відбувся багатолюдний мітинг³¹. Радянські люди радісно вітали мужніх антифашистів.

²⁴ Лейпцигський процес и международната солидарност в борбата против фашизма 1933—1934. Документи и материалы, София, 1958, стор. 25.

²⁵ Див. добірку документів, підготовлених до друку Історико-дипломатичним управлінням МЗС СРСР — Сила пролетарського інтернаціоналізму.— «Международная жизнь», 1969, № 5, стор. 78.

²⁶ «Правда», 24 лютого 1934 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 150—152.

²⁸ Сила пролетарського інтернаціоналізму. Документи.— «Международная жизнь», 1969, № 5, стор. 78.

²⁹ Там же, стор. 79, 81.

³⁰ Там же, стор. 82.

³¹ «Правда», 28 лютого 1934 р.; «Известия», 28 лютого 1934 р.; Веселин Хаджииколев. Георгий Дмитров и советская общественность (1934—1945), М., 1975, стор. 47.

28 лютого 1934 р. про їх прибуття в СРСР розповідалось по радіо, в газетах. Зустріч Г. Димитрова та його товаришів на радянській землі, на їх другій батьківщині, зафіксована радянськими кінодокументалістами. Було випущено позачерговий журнал кінохроніки, що вже з 1 березня демонструвався на кіноекранах Радянського Союзу, зокрема, Ленінграда, Харкова та ін.

Мітинги та збори відбулися по всій країні. «Дійова армія світової пролетарської революції посилилась трьома вирваними з неволі борцями — Димитровим, Поповим і Таневим,— писали трудівники України в центральний орган ВУЦВК газету «Вісті»,— пролетарська і колгоспна громадськість Радянської України шле їм палкий привіт»³².

На мітингу робітників Київського паровозо-вагоноремонтного заводу виступаючи робітники від імені всього колективу заводу підкреслили, що звільнення трьох болгарських комуністів є велика перемога всесвітнього пролетаріату³³.

Трудівники України, як і всього Радянського Союзу, сердечно вітали Димитрова, Попова і Танева, запрошували відвідати міста і села, заводи, фабрики, колгоспи і радгоспи. Такі мітинги відбулись на заводах Харкова «Серп і молот», ХПЗ, ХТЗ, ХЕМЗі, шахтах Донбасу, на Дніпропетровщині, в колгоспах і радгоспах Херсонської, Одеської та інших областей. Трудящі Харкова у запрошенні Г. Димитрова до себе на відпочинок писали, «що його життя є кращим прикладом для пролетарів усього світу»³⁴.

Прибуття Димитрова, Попова і Танева до Москви викликало велике трудове піднесення. Трудящі республіки брали на честь звільнених болгарських комуністів підвищені зобов'язання перевиконувати встановлені плани. Так було, зокрема, на заводах Харківщини, Дніпропетровщини, Херсонщини. Робітники Київського заводу «Ленінська кузня», Харківського турбогенераторного, шахтарі Донецька ухвалили відправити зароблені гроші під час неділяки у фонд обороноздатності країни, що стала тепер також батьківщиною болгарських товаришів. Будівники Краммашбуду, охоплені величезною радістю з нагоди звільнення та прийняття в радянське громадянство Димитрова, Попова і Танева, зобов'язалися посилити боротьбу за дострокове завершення будівельних робіт.

Робітники одного з цехів Харківського електромеханічного заводу відзначили приїзд Г. Димитрова і його товаришів випуском надпланової продукції на 30 тис. крб.³⁵ Робітники ковальського цеху ХТЗ прийняли рішення всім вступити до членів МОДРу, щоб активною участю в роботі цієї організації і надалі допомагати жертвам фашизму. Робітники інструментального цеху цього ж заводу обрали Г. Димитрова почесним головою цехового осередку МОДРу. Колектив одного з цехів Харківського електромеханічного заводу організував господарсько-радянську бригаду ім. Димитрова, Попова і Танева³⁶; кращим бригадам заводів і шахт Дніпропетровщини та Донбасу було присвоєно ім'я Г. Димитрова. Його обирали почесним депутатом багатьох міських і сільських Рад країни.

Звідусіль надходили листи на адресу мужніх комуністів. Незважаючи на величезне перенавантаження, напружену роботу в Комінтерні, Г. Димитров підтримував активне листування з трудящими респуб-

³² «Вісті», 1 березня 1934 р.

³³ Там же.

³⁴ «Комуніст», 28 лютого 1934 р.; «Труд», 1 березня 1934 р.; «Вісті», 1 березня 1934 р.; «Коллективіст», 8, 21 березня 1934 р.; «Известия», 1 березня 1934 р.

³⁵ «Вісті», 1 березня 1934 р.

³⁶ Там же.

ліки, знаходив час відповідати на листи, що надходили на його ім'я. Так, коли в 1935 р. Дніпропетровську обласну організацію МОДР за хорошу роботу по інтернаціональному вихованню трудящих та активну допомогу зарубіжним революційним борцям було нагороджено премією ім. К. Цеткін, Г. Димитров над слав трудящим Дніпропетровщини листа, в якому поздоровив їх з почесною нагородою. Відповідаючи на привітання, надіслане йому від імені Пленуму ЦК МОДР України, він сердечно подякував трудящих Радянської України за привітання та висловив упевненість в тому, що «МОДР України виправдає ті сподівання, які покладають на неї сотні тисяч борців у капіталістичних країнах»³⁷.

Ще в день прибуття до Москви в інтерв'ю кореспондентам радянської та іноземної преси Г. Димитров висловив глибоку вдячність трудящим всього світу, які брали активну участь у їх звільненні: «Наше перше слово — це наша безмірна подяка міжнародному пролетаріатові, найширшим верствам трудящих усіх країн, чесній інтелігенції, які борючись за наше визволення. І в першу чергу ми висловлюємо, природно, нашу вдячність робітникам і селянам Радянської держави, нашої держави. Можу заявити з цілковитою впевненістю, що якби не кампанія по мобілізації міжнародної громадської думки проти німецького фашизму, то ми не могли б бути сьогодні на волі і перебувати в Москві»³⁸.

Одночасно з кампанією солідарності за визволення Димитрова, Попова і Танева прогресивна громадськість світу, в авангарді з трудящими Радянського Союзу вела наполегливу боротьбу за звільнення вождя КПН — Ернста Тельмана і всіх німецьких антифашистів, які знемагали в тюрмах та концентраційних таборах. «Врятування Ернста Тельмана, — писав Г. Димитров після Лейпцігського процесу, — справа честі інтернаціонального пролетаріату, обов'язок кожної чесної, мислячої людини в усьому світі»³⁹.

Комінтерн, комуністичні партії та інші масові організації трудящих надавали боротьбі за звільнення Е. Тельмана першорядного значення. В 1934—1936 рр. боротьба за визволення Е. Тельмана стала однією з найбільших кампаній міжнародної солідарності, сприяла виникненню народного фронту.

У квітні 1934 р. була опублікована відозва ЦК Міжробдопу, в якій говорилось: «Гітлерівський уряд заявляє, що пролетарська солідарність — химера. Але гітлерівський уряд змушений був схилитись перед пролетарською солідарністю і... звільнити Димитрова, Танева, Попова.

Г. Димитров і його болгарські товариші — на волі. Ернст Тельман, мужній вождь антифашистського фронту і багато тисяч робітників усе ще перебувають в ув'язненні, їм весь час загрожує смерть. Їх звільнення — насущне, невідкладне завдання пролетарської солідарності»⁴⁰.

У травні 1934 р. було організовано Міжнародний комітет боротьби за визволення Е. Тельмана. Г. Димитрова обрано головою цього комітету.

8 липня 1934 р. була підписана постанова Президії ВККІ, що націлювала комуністичні партії на організацію та проведення міжнародної

³⁷ М. В. Бельська. Пролетарська солідарність робітників України з трудящими зарубіжних країн (1933—1937 рр.). — «УІЖ», 1965, № 10, стор. 61; «Комуніст», 3 грудня 1934 р.

³⁸ Димитров. Лейпцигський процес, М., 1939, стор. 250—251.

³⁹ «Правда», 4 березня 1934 р.; Георгій Димитров — видаючийся діяч комуністичного руху, М., 1972, стор. 314.

⁴⁰ Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму (1933—1945), стор. 118.

кампанії за звільнення Е. Тельмана та інших антифашистів з тюремних застінків⁴¹.

Діяльність Комінтерну та інших масових організацій, видатних діячів міжнародного комуністичного руху сприяла розширенню боротьби за звільнення Е. Тельмана.

Трудящі Радянської України, як і всього Радянського Союзу, взяли активну участь у цій боротьбі.

В червні 1934 р. ЦК МОДР УРСР підписав спеціальну постанову про необхідність посилення моральної та матеріальної допомоги зарубіжним борцям революції шляхом планомірної виховної роботи серед трудящих міста та села⁴².

На адресу ЦК МОДР СРСР та ЦК МОДР УРСР, Виконкому КІМ безперервно надходили резолюції протесту та листи від робітників і службовців підприємств та установ, від колгоспників, від усіх громадян нашої великої соціалістичної Батьківщини, в яких вони рішуче засуджували свавілля фашистів у Німеччині і писали, що хочуть допомогти німецьким товаришам у їх боротьбі проти фашизму⁴³.

«Вітаючи т. Димитрова, справжнього героя класової боротьби, мужнього більшовика, вітаючи тт. Попова і Танева, вірних соратників Г. Димитрова в цій боротьбі, ми не повинні забувати,— писали трудівники України,— що у фашистських застінках Німеччини томиться т. Тельман, героїчний вождь німецького пролетаріату, томляться сотні, тисячі, десятки тисяч революційних робітників»⁴⁴.

Усюди проходили багатолюдні мітинги та демонстрації. Так, робітники Донбасу одноставно заявили, що всі вони з обуренням протестують проти мерзотного фашистського терору і вимагають негайного звільнення Е. Тельмана⁴⁵.

«Наш пролетарський обов'язок,— говорили виступаючі Червонопрапорного заводу,— так, як боролися за звільнення Димитрова, не втомно боротися за звільнення Тельмана». Такі ж мітинги протесту відбулися на заводі ім. Артема, 1-й взуттєвій фабриці м. Києва⁴⁶, 1-й взуттєвій фабриці м. Полтави, колгоспі «Серп і молот»⁴⁷, що на Полтавщині, та багато інших. Як відзначає дослідник В. В. Іваненко, лише в Бобровицькому районі Чернігівської області мітинги та збори відбулися в 28 колгоспах⁴⁸.

Широкого розмаху кампанія солідарності набрала під час VI Міжнародного дня Міжробдому (3 червня 1934 р.), в міжнародні тельманівські дні (21 липня 1934 і 1935 рр.) та в день 50-річчя з дня народження Е. Тельмана. Це надавало сил вождю німецьких комуністів у його боротьбі проти фашистів, про що Ернст Тельман писав у листах до своєї дружини⁴⁹.

З метою пропаганди революційної боротьби міжнародного пролетаріату проти фашизму та пожвавлення інтернаціональної роботи на

⁴¹ Матеріали Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Новые документы Коминтерна.—«Коммунист», 1969, № 5, стор. 29—30.

⁴² Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-2530 оп. 1, спр. 27, арк. 151.

⁴³ ПІА 11П при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1166, арк. 31.

⁴⁴ «Вісті», 1 березня 1931 р.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ «Пролетарська правда», 9 серпня 1935 р.

⁴⁷ «Червоний клич», 1935, № 7, стор. 12.

⁴⁸ В. В. Іваненко. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Украины с антифашистской борьбой зарубежного пролетариата в 30-е годы.— Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. Вып. 1, Днепропетровск, 1974, стор. 41.

⁴⁹ Е. Тельман. Письма из тюрьмы родным и близким. 1933—1937 гг., М., 1968, стор. 100.

місцях по наданню допомоги ув'язненим антифашистам друкувались листівки, звернення, листи. Так, Дніпропетровський обком МОДРу надрукував звернення: «Врятуємо Ернста Тельмана!», Мелітопольський міськком КП(б)У та міськком МОДР випустили аналогічне звернення⁵⁰. Подібні листівки широко поширювались серед трудівників республіки та сприяли ще більшому піднесенню класової солідарності.

Виникнув ряд найрізноманітніших форм допомоги жертвам фашизму. Це — і засів інтернаціональних гектарів, і інтернаціональні суботники, і ударні та стахановські бригади, зарахування почесними членами бригад Е. Тельмана, Г. Димитрова та інших.

Так, з ініціативи ударного модрівського цеху заводу «Мотор», що на Кам'янщині, було утворено фонд ім. Тельмана в 2000 крб.⁵¹. Ряду бригад на одеському заводі «Січневого повстання» та харківському заводі «Серп і молот» було присвоєно ім'я Е. Тельмана одночасно із зарахуванням його почесним робітником⁵². У колгоспі «П'ятирічка» Скадовського району (нині Херсонської області) теж була утворена ударна бригада імені Тельмана⁵³.

Слід зазначити, що в усій цій різноманітній роботі насамперед знаходимо відображення великого бажання народних мас виявити на ділі інтернаціональну солідарність — надати моральну та матеріальну допомогу вождю німецьких комуністів Ернсту Тельману та всім мужнім борцям, які знемагали у тюрмах та концентраційних таборах фашистської Німеччини.

І хоча не вдалося добитися звільнення мужнього революціонера, голову КПН Ернста Тельмана, все ж ця кампанія міжнародної інтернаціональної солідарності зірвала плани фашистів здійснити процес над ним без суду та слідства, була внеском для підготовки умов виникнення антифашистського народного фронту.

В Інституті історії партії при ЦК Компартії України і понині зберігається фото Е. Тельмана 30-х років з його автографом для редакції «Комсомольця України»⁵⁴.

Отже, трудящі Радянської України брали активну участь у міжнародних кампаніях проти Лейпцігського процесу та за звільнення Е. Тельмана, надаючи моральну та матеріальну допомогу мужнім антифашистам.

Це — яскраве свідчення того, що «інтереси радянського народу збігаються з інтересами трудящих мас в усіх країнах світу»⁵⁵, що «пролетарський інтернаціоналізм — найважливіший, перевірений життям принцип діяльності комуністів...»⁵⁶.

⁵⁰ В. В. Іваненко. Назв. праця, стор. 41.

⁵¹ «Червоний клич», 1933, № 4, стор. 12.

⁵² «Мошківськ Одещини», 1933, № 4; М. В. Бельська. Пролетарська солідарність робітників України з трудящими зарубіжних країн (1933–1937 рр.).— «ЛІЖ», 1965, № 10, стор. 61.

⁵³ «Інтернаціональний маяк», 1933, № 10, стор. 11.

⁵⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 12, спр. 705, арк. 1.

⁵⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. II, К., 1971, стор. 115.

⁵⁶ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 22.

3 історії міжслов'янських зв'язків

П. М. СЛУЖЕНКО (Київ)
**РУХ СОЛІДАРНОСТІ
 ПРОГРЕСИВНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ
 КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇН
 З НАРОДАМИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
 В ПЕРІОД МЮНХЕНСЬКОЇ КРИЗИ**

Чехословацька буржуазна республіка, що виникла в 1918 р. у результаті викликаного Великим Жовтнем піднесення національно-визвольної і революційної боротьби чехів і словаків, опинилася в 1938 р. перед прямою загрозою агресії

з боку нацистської Німеччини. Заохочуваний урядами Англії, Франції і США, Гітлер відкрито проводив експансіоністський курс, про що, зокрема, свідчать демілітаризація Рейнської зони (1936 р.) і приєднання Австрії до фашистської Німеччини.

Переслідуючи свої класові цілі, чехословацька буржуазія слухняно йшла у фарватері політики західних держав і не вживала рішучих заходів щодо зміцнення обороноздатності країни. Єдиною виразницею національних інтересів чехів і словаків була Комуністична партія Чехословащини, яка згуртувала навколо себе широкі верстви трудящих. У розробленій нею програмі по захисту ЧСР враховувалися як внутрішні, так і зовнішні фактори. При цьому вирішальною силою, здатною стати на перешкоді гітлерівській агресії, було прагнення чехів і словаків захистити незалежність своєї батьківщини. Щодо зовнішніх факторів, то тут головна роль відводилася СРСР, який висловлював свою готовність виконати союзницькі зобов'язання згідно з радянсько-чехословацьким договором про взаємодопомогу від 16 травня 1935 р. Крім того, у боротьбі з агресором чільне місце належало руху солідарності з Чехословащиною, що охопив у травні — вересні 1938 р. багато країн світу.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених мюнхенській кризі, питання про міжнародну солідарність з народами ЧСР у вказаний період висвітлене недостатньо. Його торкалися в своїх монографіях радянські історики І. А. Петерс, А. Ф. Кізченко, а також чехословацький дослідник В. Крал¹. У той же час ця проблема є дуже актуальною і має велике значення, оскільки, по-перше, рух солідарності з Чехословащиною вписав одну з яскравих сторінок в історію пролетарського інтернаціоналізму; по-друге, вивчення цього питання допомагає спростувати твердження реакційних авторів про нібито «безвихідне становище» ЧСР в період мюнхенської кризи, показати класову суть чехословацької буржуазії, яка відмовилася від допомоги СРСР і підтримки міжнародного руху солідарності.

Розгортанню міжнародного руху солідарності з Чехословащиною сприяла насамперед миролюбна зовнішня політика Радянського Союзу, його невтомні пошуки можливостей для створення системи колективної безпеки в Європі. Зокрема, 17 березня 1938 р. за дорученням ЦК ВКП(б) народний комісар закордонних справ М. М. Литвинов виступив з офіційною заявою, в якій підкреслювалося, що Радянський уряд візьме найактивнішу участь у колективних діях, спрямованих на усу-

¹ І. А. Петерс. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. К., 1971; А. Ф. Кизченко. Чехословакия, СССР и движение международной солидарности с чешским и словацким народами в сентябре 1938 года, Братислава, 1973; В. Крал. Spojenectvi ceskoslovensko-sovietske v evropske politice 1935—1939, Praha. 1970.

нення загрози нової світової війни². Крім того, під час засідання сесії Ради Ліги націй (Женева, травень 1938 р.) М. М. Литвинов звернувся до міністрів закордонних справ Франції та Англії з пропозицією організувати зустріч представників радянського, французького і чехословацького генштабів для вироблення конкретного плану військових дій на випадок агресії з боку фашистської Німеччини проти Чехословаччини³.

Радянський Союз неодноразово заявляв про свою готовність виконати союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини згідно з договором 1935 р. Так, 16 серпня 1938 р. посол СРСР у Лондоні І. М. Майський ще раз заявив чехословацькому представникові про те, що в разі нападу гітлерівців на ЧСР Радянський Союз виступить на захист цієї країни. Аналогічну заяву він зробив також 17 серпня лорду Галіфаксу (міністр закордонних справ Англії)⁴.

В період мюнхенської кризи мільйони людей Країни Рад висловлювали свою палку солідарність з чехами і словаками в їх боротьбі з внутрішньою і зовнішньою реакцією. В тисячах резолюцій, листів і заяв, прийнятих під час зборів і мітингів, вони підтримували заходи нашої держави, спрямовані на допомогу ЧСР. Навіть у найкритичніші вересневі дні 1938 р. за дорученням ЦК партії М. М. Литвинов на Генеральній Асамблеї Ліги націй ще раз закликав вжити рішучих заходів проти агресора⁵.

Тверда і принципова позиція СРСР, солідарність радянського народу з чехословацькими трудящими вже знайшли своє відображення в радянській історичній літературі. Питання ж про солідарність прогресивної громадськості капіталістичних країн з народами ЧСР у період мюнхенської кризи висвітлене недостатньо, що і є метою даного повідомлення.

Рух солідарності трудящих і прогресивної громадськості капіталістичних країн з чехами і словаками в 1938 р. проявлявся в найрізноманітніших формах, зокрема, у величезній кількості листів і петицій, що надходили на адресу чехословацьких правлячих кіл, збиранні коштів у фонд оборони республіки, запису добровольців, організації мітингів, депутатів в дипломатичні представництва ЧСР в інших країнах тощо.

Гнівню таврували ганьбою свої уряди трудящі Англії і Франції. У перших лавах борців на захист Чехословаччини там виступали комуністи. Так, 10 травня 1938 р. Компартія Великобританії закликала всіх трудящих країни виступити на захист Чехословацької республіки⁶. «Хай знають всі,— говорилось в її зверненні,— що коли чеський народ буде змушений вдатися до зброї, щоб захистити свою незалежність, британські сини праці будуть готові, приєднавшись до інтернаціональних бригад, стати поруч з чеським народом, як це вони зробили в іспанській народній армії»⁷.

Рух солідарності з чехами і словаками охопив не тільки найширші кола англійських трудящих, а й різні політичні партії і громадські організації країни. Зокрема, лідер лейбористів Дальтон на мітингу в м. Глазго заявив: «Щоб запобігти війні, англійський уряд повинен з

² Див.: «Известия», 18 березня 1938 р.

³ Див.: Новые документы из истории Мюнхена. М., 1958, стор. 41—42.

⁴ Див.: СССР в борьбе против фашистской агрессии. 1933—1945, М., 1976, стор. 63; В. Я. Сиполс. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность. 1933—1939, М., 1974, стор. 230.

⁵ Див.: «Известия», 22 вересня 1938 р.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 60, арк. 156.

⁷ Harry Pollit. Czechoslovakia and Britain. London, 1938, стор. 14.

усією ясністю заявити Гітлеру, що в разі нападу Німеччини на Чехословаччину Англія виступить на боці Чехословаччини»⁸.

Численні профспілкові об'єднання робітників різних спеціальностей Великобританії вимагали від свого уряду захистити ЧСР. Так, свою солідарність з чехами і словаками висловлювали національна рада профспілки робітників авіаційних підприємств⁹, лондонська і бірмінгемська профспілки машинобудівників, профрада Манчестера, шотландська профспілка транспортних робітників, виконком профспілки електриків¹⁰ та ін.

Особливо широкого розмаху рух солідарності з Чехословаччиною набрав у вересні 1938 р. Зокрема, 9 вересня Національна рада праці Великобританії опублікувала заяву, в якій висунула вимогу, щоб «...англійський уряд попередив німецький уряд про те, що Англія разом з Францією і СРСР вчинять опір будь-якій спробі нападу на Чехословаччину»¹¹. Аналогічні заяви опублікували також Компартія Великобританії¹², лондонська організація товариства «Міжнародного об'єднання за мир»¹³, національний комітет англійської кооперативної партії¹⁴, федерація шахтарів Південного Уельсу та багато інших організацій і профрад.

Активну діяльність на захист Чехословацької республіки розгорнула Компартія Франції. Так, на засіданні політбюро ФКП (9 вересня 1938 р.) з доповіддю про міжнародне становище виступив Жак Дюкло. «Гітлер ...не приховує свого наміру здійснити агресію проти Чехословаччини,— заявив він.— У сучасних умовах лише твердий і ясний виступ усіх демократичних держав із заявою, що вони будуть спільно протидіяти будь-якій агресії, може врятувати мир... Гітлер повинен знати, що Франція виконає всі свої міжнародні зобов'язання і що її дії будуть відповідати її заявам»¹⁵.

Кращі представники французької інтелігенції Ромен Роллан, професор Поль Ланжевен та інші звернулися від імені «Міжнародного комітету боротьби проти війни і фашизму» та «Міжнародного руху за мир» до прем'єр-міністрів Е. Даладьє (Франція) і Н. Чемберлена (Англія) з телеграмою такого змісту: «Будучи упевнені, що ...висловлюємо настрої всіх захисників миру, якому загрожує небезпека, ми просимо французький і англійський уряди негайно досягти угоди між демократичними державами, щоб з допомогою тісного союзу та енергійних заходів перешкодити Гітлеру вчинити замах на незалежність і цілісність Чехословаччини і тим самим на європейський мир»¹⁶.

Робітнича преса Франції опублікувала сотні резолюцій профспілкових організацій з протестами проти зради ЧСР. Зокрема, об'єднання трохспілок Паризького району від імені 1250 тис. своїх членів надіслало Е. Даладьє телеграму. В ній воно вимагало, щоб англійський уряд тротидівав Чемберлену, який нав'язував Франції вимогу Гітлера щодо розчленування Чехословаччини¹⁷. Французька федерація унтер-офіцерів запасу прийняла резолюцію солідарності з чехословацькими на-

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 61, арк. 68.

⁹ Там же, спр. 61, арк. 144.

¹⁰ Ендрю Ротштейн. Мюнхенський договір, М., 1959, стор. 323.

¹¹ «Правда», 10 вересня 1938 р.

¹² «Правда», 11 вересня 1938 р.

¹³ «Правда», 14 вересня 1938 р.

¹⁴ «Правда», 19 вересня 1938 р.

¹⁵ «Правда», 10 вересня 1938 р.

¹⁶ «Правда», 12 вересня 1938 р.

¹⁷ Див.: «Правда», 20 вересня 1938 р.

родами й висловила гнів і обурення проти Мюнхенської угоди¹⁸. Об'єднання залізничників Франції від імені 400 тис. своїх членів надіслало своїм судетським колегам листа з пропозицією спільними зусиллями дати відсіч Гітлеру¹⁹. 22 вересня Об'єднання французької комуністичної молоді надіслало телеграму юнакам і дівчатам Чехословаччини, в якій висловлювало свою солідарність з ними²⁰. Національне об'єднання колишніх учасників першої імперіалістичної війни від імені 3 млн. своїх членів надіслало до Чехословаччини листа, в якому висловлювало солідарність з чехами і словаками. Таким чином, мільйони чесних французів з різних верств суспільства виступали на захист чехословацьких народів.

Рух солідарності з Чехословаччиною активно проходив у Югославії. В його авангарді йшли комуністи. У листівках і зверненнях, що нелегально розповсюджувалися серед населення, вони роз'яснювали складність міжнародної обстановки, рішуче вимагали союзу Югославії з тими державами, які виступали проти гітлерівської агресії. «Чехословаччині загрожує небезпека,— зазначалося у зверненні «Комітету боротьби за мир і свободу» белградських студентів.—...Посягання на незалежність миролюбної Чехословаччини було б початком наступу фашистських держав на незалежність всіх малих народів. Загроза Чехословаччині означає водночас загрозу миру. Ми повинні взяти участь у врятуванні Чехословаччини»²¹. На мітингу, що відбувся у Белградському університеті, один з виступаючих заявив: «Якщо виникне потреба, з цього університету підуть перші батальйони добровольців захищати демократичну Чехословаччину»²². До посольства Чехословаччини та її військових відомств у Белграді надійшло близько 100 тис. заяв від югославських громадян, які висловлювали бажання вступити до чехословацької армії²³. 24 вересня посол ЧСР повідомляв МЗС ЧСР: «У багатьох містах країни відбуваються маніфестації на підтримку нас. З'являються тисячі добровольців, які бажають нелегально пробратися в Румунію, а звідти — до нас. Вони вимагають, щоб румуни не заперечували проти їхнього пересування»²⁴.

Активну кампанію на підтримку чехів і словаків розгорнула Румунська комуністична партія. Зокрема, в липні 1938 р. ЦК РКП направив Компартії Чехословаччини телеграму, в якій повідомляв, що ЦК «...мобілізує народні маси Румунії на захист народів Чехословаччини від гітлерівського нападу»²⁵. Велику роботу по мобілізації трудящих на підтримку ЧСР провели такі керовані РКП масові організації країни, як «Друзі Чехословаччини», «Демократичний студентський фронт», «Демократичний союз», «Румунський комітет Всесвітнього об'єднання за мир», «Фронт землеробів» та ін.²⁶

19 вересня 1938 р. 18 румунських письменників і журналістів надіслали президенту ЧСР Е. Бенешу телеграму, в якій висловлювали со-

¹⁸ Див.: «Правда», 24 вересня 1938 р.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 61, арк. 211.

²⁰ Див.: «Правда», 24 вересня 1938 р.

²¹ «Правда», 27 вересня 1938 р.

²² В. К. Волков. Германо-югославские отношения и развал Малой Антанты. 1933—1938, М., 1966, стор. 249.

²³ «Правда», 30 вересня 1938 р.

²⁴ А. Ф. Кизченко. Чехословакия, СССР и движение международной солидарности с чешским и словацким народами в сентябре 1938 года, Братислава, 1973, стор. 92.

²⁵ Ион Бабиц. Боевая антифашистская солидарность (1933—1939), Бухарест, 1974, стор. 194.

²⁶ Там же, стор. 195.

лідарність і симпатії до чехословацького народу²⁷. Чехословацьке посольство в Бухаресті повідомляло МЗС ЧСР, що громадськість і преса Румунії повністю виступають на боці Чехословаччини²⁸.

Хвиля протестів проти дій Гітлера та його пособників щодо ЧСР охопила Болгарію. Зокрема, у зв'язку з від'їздом на батьківщину чехословацьких громадян, які проживали в Болгарії (вони мобілізувалися до армії), на софійському залізничному вокзалі відбувся багатотисячний мітинг²⁹. В Софії перед будинком чехословацького посольства пройшла демонстрація, учасники якої вигукували гасла: «Хай живе Чехословаччина!», «Хай живе слов'янська солідарність!»³⁰.

З особливим ентузіазмом висловлював свою солідарність з ЧСР іспанський народ, який першим вступив у боротьбу проти фашизму. ЦК КПІ за підписом Д. Ібаррурі надіслав трудящим Чехословаччини звернення, в якому запевнив у своїй братерській солідарності з ними³¹. 27 вересня всі газети Іспанії опублікували привітання об'єднаного союзу молоді країни до чехословацьких юнаків і дівчат. «З невимовним хвилюванням, — зазначалося, зокрема, в ньому, — іспанська молодь вітає мужній опір Чехословаччини фашистським загарбникам!... «Вони не пройдуть!» — заявили ми два роки тому. І вони не пройшли! Вперед, молодь Чехословаччини, за незалежність, за демократію і свободу!» «Руки геть, фашистські загарбники!»³².

4 травня 1938 р. у Прагу прибула делегація Швейцарії на чолі з головою соціал-демократичної партії країни Опрехтом. На багатотисячному мітингу, який відбувся в Судетській області, глава делегації запевнив присутніх, що «...швейцарські робітники подадуть чехословацьким народам братерську допомогу в боротьбі проти підступів німецького фашизму»³³.

У самій Швейцарії відбувся ряд виступів на захист ЧСР. Так, у вересні 1938 р. соціалістична партія і об'єднання профспілок країни організували в Цюріху збори. На них були присутні понад 8 тис. чол. Учасники зборів прийняли резолюцію солідарності з Чехословаччиною, вимагали від швейцарського уряду вжити рішучих заходів проти нацистської агентури в країні й усунення з її армії офіцерів-фашистів³⁴.

За долю чехів і словаків турбувалися також народи Скандинавії і Прибалтики. Зокрема, 28 вересня 1938 р. 50 видатних письменників Швеції надіслали телеграму чехословацькому об'єднанню письменників, в якій висловлювали почуття глибокої симпатії і солідарності³⁵.

Конгрес об'єднання робітників транспорту Норвегії звернувся із закликом до всіх профспілкових об'єднань країни, а також міжнародного об'єднання робітників транспорту взяти на себе ініціативу щодо організації виступів проти агресорів. На конгресі підкреслювалося, що об'єднання норвезьких робітників-транспортників готове взяти участь в будь-яких діях, спрямованих проти фашистів³⁶.

До представницької місії Чехословаччини в Литві надходили численні прохання литовців дозволити їм вступити добровольцями в чехословацьку армію³⁷.

²⁷ Іон Бабиш. Назв. праця, стор. 198.

²⁸ V. Kgal. Назв. праця, стор. 403.

²⁹ «Правда», 30 вересня 1938 р.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 64, арк. 99—100.

³¹ «Правда», 27 вересня 1938 р.

³² «Правда», 28 вересня 1938 р.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 39, арк. 82.

³⁴ «Правда», 28 березня 1938 р.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 64, арк. 94.

³⁶ «Правда», 30 вересня 1938 р.

³⁷ Там же.

Травнева криза в Чехословаччині вплинула на населення Австрії. Незважаючи на жорстокий терор, австрійці не приховували своїх симпатій до чехів і словаків. Про це, зокрема, свідчить висловлювання одного з високопоставлених нацистів. «В разі війни з Чехословаччиною,— заявив він Гітлеру,— Німеччина повинна враховувати можливість партизанської війни в Австрії»³⁸.

Під час військових маневрів, які вермахт проводив поблизу чехословацьких кордонів, підпільне антифашистське об'єднання солдатів берлінського гарнізону випустило листівку-звернення такого змісту: «Ми, молоді німецькі солдати, не хочемо війни і не хочемо нападати на молодь інших народів і держав. Ми попереджаємо фашистських ватажків, що війна призведе до краху фашизму. В ім'я Німеччини, не фашистської, а справжньої народної Німеччини, ми вимагаємо миру. Руки геть від демократичної Чехословаччини!»³⁹.

Рух солідарності з чехословацькими народами охопив також Південну і Північну Америки. Так, 12 вересня 1938 р. у Мексичі відбувся міжнародний антивоєнний конгрес. На ньому з промовою виступив президент цієї країни Карденас. Він закликав учасників конгресу до об'єднаних дій проти паліїв війни. В Мехіко з нагоди відкриття міжнародного антивоєнного конгресу був організований масовий мітинг, в якому взяло участь понад 50 тис. чол.⁴⁰

На захист Чехословаччини виступила прогресивна громадськість у Сполучених Штатах Америки. Зокрема, 13 вересня 1938 р. «Американська ліга миру і демократії» надіслала урядові США послання, в якому вимагала, щоб він разом з урядами інших демократичних країн приборкав німецьких фашистів і не допустив окупації Чехословаччини⁴¹. Водночас у найбільших містах США відбулися багатотисячні мітинги солідарності з чехословацькими народами. Зокрема, на масовому мітингу в Чікаго були присутні 65 тис. чол. У прийнятій його учасниками резолюції гостро засуджувалась політика уряду Н. Чемберлена й висувалася вимога рішучої підтримки Чехословаччини⁴².

«Комітети захисту Чехословаччини» міст Буффало і Нью-Йорка надіслали президентові Ф. Рузвельту листа, в якому говорилося: «Ми звертаємося до Вас від імені американського народу із закликом врятувати Чехословаччину від жахів війни. Рішуча позиція, з якою уряд США виступив би проти країн-агресорів, могла б допомогти в значній мірі справі боротьби з фашизмом і сприяла б збереженню загального миру»⁴³.

Спроби нацистської Німеччини захопити Чехословаччину викликали глибоке обурення громадськості Канади. Пленум «Комітету словацької ліги» в Канаді у прийнятій резолюції висловив протест проти спроб Гітлера розчленувати ЧСР. Президент канадського товариства «Друзів Ліги націй» сенатор Карнік Вільсон надіслав листа прем'єр-міністру Канади У. Кінгу, в якому вимагав, щоб уряд країни разом з урядами інших демократичних держав рішуче протидіяли окупації гітлерівцями Чехословаччини. Аналогічні вимоги висувала також канадська «Ліга миру і демократії»⁴⁴.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 43, арк. 198.

³⁹ «Правда», 20 вересня 1938 р.

⁴⁰ «Правда», 13 вересня 1938 р.

⁴¹ А. И. Недорезов. Национально-освободительное движение в Чехословакии, 1938—1945, М., 1961, стор. 49.

⁴² «Правда», 27 вересня 1938 р.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 63, арк. 117.

⁴⁴ «Правда», 26 вересня 1938 р.

Наприкінці вересня 1938 р. по всій Канаді відбулися масові мітинги солідарності з чехами і словаками. Зокрема, учасники мітингу у Ванкувері (5 тис. чол.) різко засудили політику Англії щодо ЧСР. «Канадське об'єднання молоді» звернулося до Кінга з вимогою, щоб Канада взяла участь у колективних діях проти країн-агресорів⁴⁵.

Доля Чехословаччини хвилювала також народи Китаю й Індії. Так, голова законодавчої палати Китаю Сунь Фо висловив гарячі симпатії до чехів і словаків і заявив, що китайський народ схвалює будь-який опір ЧСР проти агресії німецького фашизму⁴⁶.

В дні мюнхенської кризи визначний політичний діяч Індії Джавахарлал Неру писав: «Усім серцем симпатизуємо Чехословаччині в її боротьбі за свободу, розуміємо світове значення цієї боротьби і важливі наслідки, що випливають з неї. Хочемо допомогти їй в боротьбі наскільки вистачить сил, бо цим самим ми допоможемо свободі і демократії в усьому світі»⁴⁷.

28 вересня 1938 р. голова Всеіндійського конгресу Субхі Чандра Бос надіслав Е. Бенешу телеграму. В ній, зокрема, зазначалось, що Всеіндійський конгрес висловлює глибокі симпатії мужнім чехословацьким народам, які рішуче стали на захист своєї незалежності⁴⁸.

Таким чином, рух солідарності з Чехословаччиною, що проходив у травні — вересні 1938 р. в усьому світі, вписав одну з яскравих сторінок в історію пролетарського інтернаціоналізму. Звичайно, сам по собі рух солідарності через свою роздрібненість не міг перешкодити розчленуванню ЧСР. Але тверда рішимість чеського і словацького народів захистити свою незалежність, готовність СРСР подати їм допомогу могли б врятувати Чехословаччину від окупації її фашистами. Однак чехословацька буржуазія не захотіла використати внутрішні сили республіки і зовнішню підтримку, а зрадила національні інтереси свого народу. «Мюнхен і розчленування Чехословацької республіки,— підкреслюється в документі, прийнятому на пленумі ЦК КПЧ в грудні 1970 р.,— показали, що правлячі кола чеської і тісно зв'язаної з нею словацької буржуазії зрадили заради своїх класових експлуаторських інтересів саме існування Чехословаччини як самостійної держави»⁴⁹. Капітуляція президента та уряду ЧСР перервала дальший розвиток руху солідарності з цією країною.

⁴⁵ «Правда», 30 вересня 1938 р.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Miloslav Krasa. Dzavaharlal Nehru a Āeskoslovensko v oddobi evropske krise r. 1938.— «Āeskoslovensky časopis historicky», 1966, Ā. 3, стор. 369—370.

⁴⁸ «Правда», 29 вересня 1938 р.

⁴⁹ Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ, М., 1971, стор. 4.

У. ХАКІМОВА (Самарканд)

**ПОЗИЦІЯ ПРАВЛЯЧИХ КІЛ БОЛГАРІЇ
У ПИТАННІ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ
ДИПЛОМАТИЧНИХ І ТОРГОВЕЛЬНИХ
ВІДНОСИН З СРСР**

(перша половина 30-х років)

У своїй промові на XXV з'їзді нашої партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв сказав: «Разом з розквітом кожної соціалістичної нації, зміцненням суверенітету соціалістичних держав все тіснішими стають їх взаємозв'язки, виникає все більше еле-

ментів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як зако-

номірність»¹. Ці слова Л. І. Брежнєва в повній мірі стосуються й Народної Республіки Болгарії — однієї з братніх соціалістичних держав, тісно зв'язаної з Радянським Союзом давніми й міцними узами дружби.

Нелегким був шлях болгарського народу до співробітництва з братнім російським народом, з усіма народами Радянської держави. Тривалий час після перемоги Великого Жовтня через вороже ставлення болгарської буржуазії до Країни Рад не були нормалізовані дипломатичні і торговельні відносини між Болгарією і Союзом РСР.

Питання про встановлення дипломатичних і торговельних зв'язків між СРСР і Болгарією висвітлені в загальних рисах у фундаментальних працях з історії Болгарії і Болгарської комуністичної партії², а також в працях радянських³ і болгарських істориків⁴.

Мета даного повідомлення — показати позицію правлячої верхівки Болгарії в питанні про встановлення дипломатичних і торговельних відносин з СРСР.

У той час, як в 1929—1933 рр. весь капіталістичний світ був охоплений небаченою за своїми масштабами економічною кризою, Радянський Союз досяг величезних успіхів у здійсненні широкої програми соціалістичного будівництва, налагодив активні міждержавні зв'язки з Англією, Францією, Німеччиною, Японією та іншими країнами. Антинародний же болгарський уряд уперто продовжував дотримуватися політики «невизнання» Країни Рад, хоч внутрішня і міжнародна обстановка висували на перший план питання про нормалізацію відносин з Радянським Союзом. Смертельно налякана розвитком революційного руху, буржуазія боялася, що навіть торговельні стосунки з СРСР призведуть до революційного руху в Болгарії. Реакційна болгарська преса, зокрема, газети «Слово», «Мир», «Знаме» та ін., звинувачувала СРСР в «експорті революції», а окремі представники правлячих кіл країни вели переговори із західними державами про створення на Балканах воєнно-політичного об'єднання, спрямованого своїм вістря проти Радянського Союзу. Так, виступаючи 27 травня 1932 р. у Народних зборах, член радикальної партії Болгарії Г. П. Генев заявив: «Болгарія відіграє роль тилу, бази в інтервенції проти СРСР в районі Чорного моря»⁵. А тому, продовжував він, враховуючи її стратегічне положення, вона повинна бути включена до антирадянського блоку.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 6.

² История Болгарии, т. 2, М., 1955; История Болгарской Коммунистической партии, М., 1960; История на България, т. 3, София, 1964.

³ Д. Б. Мельцер. Советско-болгарские отношения (1917—1935 гг.), Минск, 1975; його ж. Болгаро-советские экономические отношения.— «Вестник Белорусского университета». Серия 3 (история, философия, научный коммунизм, экономика, право), Минск, 1972, № 1; Г. Є. Тамбовцев. З історії боротьби болгарського народу за дружбу з Радянським Союзом (1931—1941 рр.).— «Вісник Львівського політехнічного інституту», Львів, 1968, № 24; В. И. Злыднев. Из истории установления советско-болгарских культурных связей (конец 20-х — начало 30-х годов).— «Советское славяноведение», М., 1965, № 1; Н. Иванов. Борьба болгарских коммунистов у парламенті за мир і дружбу з СРСР на початку 30-х років.— «УІЖ», 1968, № 1, та ін.

⁴ В. Хаджиниколов. Стопански отношения и връзки между България и Съветский Съюз до Девяти септември (1917—1944 гг.), София, 1956; його ж. Революционното въздействие на съветския пример върху нашата страна (1917—1934 гг.).— Социалистическата революция в България, София, 1965; Т. Данилов и И. Митев. Борбата на кооперация «Съгласие» за установяване на стопански връзки със Съветския Съюз и българо-съветска дружба.— «Народна кооперация», 1959, № 12; Н. Недев. Борьба БКП за дружбу с Советским Союзом в годы кризиса (1929—1934 гг.).— Болгарский народ в защиту Октябрьской революции. К 50-летию Октября, София, 1967, та ін.

⁵ Стенографски дневници на XXIII Обикновено народно събрание 2 редовна сесия (далі — Стенографски дневници на XXIII ОНС), кн. 3, София, 1934, стор. 2007.

Проте окремі політичні діячі, і насамперед представники ділових кіл країни, прагнули до нормалізації відносин з Країною Рад, налагодження з нею тісних економічних зв'язків. Про це, зокрема, свідчить стаття, надрукована в 1929 р. у газеті «Мир». «Минуло 10 років,— зазначалося в ній,— як ми живемо в обстановці миру. За цей час нам вдалося відновити наші відносини майже з усіма народами... Лише з одним народом — великим російським народом — наші відносини залишаються... не встановленими. Ніщо нас з Радянською Росією не розділяло і не могло розділяти. Наші шляхи не схрещувалися — вони йшли паралельно. Лише почуття вдячності і визнання ми відчували до великого російського народу... Чи не час знову відновити зв'язки, перервані 15 років тому?... Важко знайти кого-небудь, хто б серйозно вважав, що необхідна зміна ладу в Радянській Росії для того, щоб ми відновили з нею дипломатичні і торговельні відносини»⁶. А близька до урядових кіл газета «Зора» була змушена визнати, що «...скоро всі сусідні країни будуть мати постійні дипломатичні зв'язки з Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Лише наша єдина горда і самовпевнена Болгарія залишається майже в стані війни з Країною Рад»⁷.

Проти прихильників зближення Болгарії з СРСР виступила реакція. Зокрема, запеклий фашист А. Цанков заявив у Народних зборах: «...Моя точка зору і точка зору групи, яку я представляю, така: ми рішучі противники якого б то не було налагодження стосунків з Радянською Росією. Якщо це питання виходить з економічних міркувань, то у нас немає ніяких економічних інтересів з СРСР»⁸.

У результаті кризи економіка Болгарії продовжувала занепадати. У Пловдиві, Варні, Хасково, Софії та інших болгарських містах закрилися десятки підприємств, внаслідок чого тисячі трудящих залишилися без роботи⁹. Різко погіршився зовнішньоторговельний баланс країни. Це змушувало місцеву буржуазію та окремих політичних діячів настійливіше вимагати від уряду нормалізації зв'язків з СРСР з тим, щоб використати радянський ринок і вивести таким чином народне господарство Болгарії з критичного становища. «Болгарія,— заявив лідер національно-прогресивної партії Т. Константинов,— повинна підписати мирний договір з Радянським Союзом. Наш уряд має налагодити дипломатичні і торговельні відносини з СРСР. Такий союз важливий не тільки для болгарської держави, а й для всього болгарського народу. В минулому наш народ неодноразово звертався в години важких випробувань до Росії. З такою країною, як Радянська Росія, не можна не рахуватися»¹⁰.

За нормалізацію стосунків з Країною Рад виступали також великі землевласники. Зокрема, на сторінках їх друкованого органу газети «Земледельско знаме» регулярно друкувалися статті, в яких наголошувалося на доцільності встановлення дипломатичних і торговельних відносин з СРСР. «Недооцінювати величезне значення і користь від торговельних і дипломатичних зв'язків з Росією,— підкреслювалося, зокрема, в ній,— злочин. Болгарський народ і в минулому був зв'язаний тісними узами з російським народом, перед яким ми дуже зобов'язані»¹¹. А журналіст Драган Пауков писав: «Досить фінансового гніту,

⁶ «Мир», 30 травня 1929 р.

⁷ «Зора», 18 березня 1934 р.

⁸ Стенографіски дневници на XXIII ОНС, III р. с., стор. 129.

⁹ Там же, стор. 135.

¹⁰ Там же, стор. 136.

¹¹ «Земледельско знаме», 18 лютого 1934 р.

покладемо край безпринципності нашої зовнішньої політики... Спираючись на міцну підтримку нашого визволителя —... російського народу побудуємо світле майбутнє нашої батьківщини»¹².

Радянський уряд, керуючись ленінськими принципами зовнішньої політики, неодноразово ставив питання про нормалізацію радянсько-болгарських відносин. Зокрема, в листі Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР наголошувалося на необхідності встановлення дипломатичних відносин, оскільки це «...сприятиме розвитку торговельних зв'язків і полегшить господарський обмін між обома країнами»¹³. Однак, коли в листопаді 1931 р. радянський представник (болгарин за національністю) прибув до Софії, щоб домовитися з новоствореним болгарським урядом про встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Болгарією, прем'єр-міністр Н. Мушанов заявив, що його уряд негативно ставиться до цього питання через зовнішньополітичні мотиви. «Переговори про встановлення нормальних відносин з СРСР,— наголосив він 2 березня 1932 р. під час зустрічі з делегацією Всеболгарського союзу торговців,— можливі лише тоді, коли Радянський уряд погодиться доручити представляти свої економічні інтереси посольству або консульству іншої країни»¹⁴.

Незважаючи на шалену антикомуністичну пропаганду, частина представників фінансового капіталу і тютюнових монополій Болгарії вважала, що умови для нормалізації відносин з Радянським Союзом визріли. Зокрема, газета «Варненська пошта» писала, що в економічних колах Варни все більше міцніє прагнення поставити вимогу перед своїм урядом про негайне налагодження торговельних зв'язків з Радянським Союзом¹⁵. Під тиском народних мас всі дрібнобуржуазні партії країни також підтримали ідею про встановлення дипломатичних і торговельних відносин між СРСР і Болгарією.

У цей час між Німеччиною, Румунією, Югославією і Туреччиною почалися переговори про укладення воєнно-політичного союзу (т. зв. Балканського пакту). Тому, боячись, що дальше зволікання з встановленням дипломатичних відносин з Країною Рад призведе до міжнародної ізоляції Болгарії, дехто з членів її уряду в жовтні 1933 р. спробував увійти в прямий контакт з радянськими офіційними особами. Зокрема, під час перебування в Анкарі з нагоди святкування 10-річчя Турецької республіки, болгарський міністр А. Бояджієв зустрівся з делегацією СРСР, очолюваною К. Є. Ворошиловим. Під час бесіди йшлося про встановлення радянсько-болгарських дипломатичних зв'язків. Цієї проблеми він торкнувся також у розмові з радянським торговельним представником у Константинополі¹⁶.

Питання про встановлення дипломатичних і торговельних відносин між СРСР і Болгарією обговорювалося на нарадах керівників різних політичних партій країни, а також двічі (в листопаді 1933 р. та березні 1934 р.) болгарською парламентською комісією з закордонних справ¹⁷. В інтерв'ю кореспонденту чехословацької газети «Народни Політика» голова болгарського парламенту Малинов заявив, що він не бачить ніяких перешкод для налагодження дипломатичних зв'язків з СРСР.

¹² «Мир», 4 березня 1932 р.

¹³ «Работническо дело», 18 березня 1932 р.

¹⁴ Архів зовнішньої політики СРСР (далі — АЗП СРСР), ф. 74, оп. 11, спр. 2 арк. 3.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 2, спр. 256, арк. 506.

¹⁶ «Ехо», 5 листопада 1933 р.

¹⁷ «Зора», 22 березня 1934 р.

«...Багато великих і малих держав уже визнали Радянський Союз,— відзначав він, — і нерозумно, якщо Болгарія не наслідує їх приклад»¹⁸.

Під час розгляду в Народних зборах (березень 1934 р.) проекту бюджету міністерства закордонних справ Болгарії проти нормалізації стосунків з СРСР висловилися всього декілька депутатів. Більшість же вимагала від уряду негайно підписати договір про встановлення дипломатичних зв'язків з Радянським Союзом¹⁹. «Сьогодні, коли Болгарія ізольована і спирається лише на Лігу Націй, ...— заявив, зокрема, депутат Т. Константинов,— я вважаю, що встановлення торговельних, політичних і дипломатичних відносин з Радянським Союзом є необхідним фактом для Болгарії, хоч обстановка в країні дуже складна... Болгаро-радянські зв'язки мають важливе значення в зовнішньополітичному курсі нашої країни»²⁰. Навіть такі реакціонери, як члени демократичного союзу Г. Васілев і радикальної партії Г. Генев висловилися за негайне встановлення дипломатичних і торговельних відносин з СРСР, оскільки це, заявили вони,— в інтересах народу і, насамперед селянства, становище якого в результаті економічної кризи різко погіршилося²¹.

Однак, незважаючи на тиск прогресивної громадськості, уряд «Народного блоку» вперто уникав нормалізації стосунків з Радянським Союзом. Прем'єр-міністр Н. Мушанов продовжував твердити про недоцільність налагодження болгаро-радянських зв'язків, використовуючи при цьому заявлені аргументи про небезпеку «комуністичної пропаганди», «втручання» Радянського уряду у внутрішні справи Болгарії та ін.²² Справжньою ж причиною відмови болгарського уряду налагодити відносини з СРСР був його панічний жах перед успіхами соціалістичної держави. Правлячі кола боялися, що з розвитком зв'язків з СРСР посилиться його вплив у Болгарії. Крім того, в своїй зовнішній політиці болгарський уряд все більше і більше схилився до співробітництва з нацистською Німеччиною. Про це, зокрема, свідчать його відмова підтримати пропозицію Радянського Союзу про організацію відсічі агресивним діям імперіалістичних держав, а також поведінка під час Лейпцигського процесу, коли Н. Мушанов та його пособники допомагали гітлерівцям судити вірного сина болгарського народу Георгія Димитрова.

У вересні 1933 р. в Софії відбувся т. зв. «конгрес інвалідів», на який з'їхалися білоемігранти з різних країн. На ньому були присутні й високопоставлені особи з «Народного блоку»²³. А в жовтні того ж року в болгарській столиці функціонувала антирадянська виставка, яку організували залишки білогвардійської контрреволюції, що знайшли собі притулок у Болгарії²⁴.

Класово обмежена реакційна політика правлячих кіл Болгарії не тільки не сприяла встановленню дипломатичних відносин між двома країнами, але й призвела до скорочення болгарсько-радянських тор-

¹⁸ АЗП СРСР, ф. 74, оп. 11, спр. 1, арк. 3; «Народна Політика». 3 травня 1932 р.

¹⁹ Стенографіски дневници на XXIII ОНС, III р. с., 65, зас. 30 березня 1934 р., кн. II, Софія, 1937, стор. 1341.

²⁰ Там же, III р. с., 64, зас. 29 березня 1934 р., кн. II, стор. 1307.

²¹ Стенографіски дневници на XXIII ОНС, III р. с., 65, 30 березня 1934 р., кн. II, Софія, 1937, стор. 1314—1315; 1323—1324;

²² Там же, III р. с., 65, стор. 1341.

²³ «Ехо», 3, 22 жовтня 1933 р.

²⁴ «Ехо», 7, 8 жовтня, 5 листопада 1933 р.

говельних зв'язків. Так, торговий обіг між СРСР і Болгарією зменшився в 3 рази, внаслідок чого пасивне сальдо зовнішньоторговельного балансу країни досягло суми 73 122 тис. левів. І це відбувалося в той час, коли торговельні організації СРСР пропонували Болгарії найвигідніші умови для нормального розвитку торгівлі, коли надзвичайно зріс міжнародний авторитет Країни Рад. Однак болгарська буржуазія боялася, що навіть налагодження торговельних стосунків з СРСР призведе до революційного вибуху в Болгарії, а тому вперто уникала нормалізації відносин з Радянським Союзом.

БКП через сектантську позицію ряду своїх керівників не змогла в той час згуртувати навколо себе всі прогресивні сили країни і була ізольована в своїй боротьбі з великою буржуазією. Проте вона з неослабною увагою стежила за дебатами, що точилися між прихильниками і ворогами налагодження стосунків з Союзом РСР. «Одним з питань, що сьогодні обговорюється найжвавіше,— писала газета «Ехо»,— є питання про встановлення дипломатичних і торговельних відносин між Болгарією і Радянським Союзом. І воно обговорюється не тільки пролетаріатом і трудящими масами, а й буржуазією»²⁵.

8 лютого 1934 р. в Афінах був підписаний договір про створення Балканського пакту. Болгарія постала перед загрозою ізоляції її на міжнародній арені. Правлячим колам країни стало ясно, що настав час нормалізувати стосунки з СРСР. 23 липня 1934 р. між Радянським Союзом і Болгарією були встановлені дипломатичні відносини.

Таким чином, життя завдало відчутного удару по політиці «невизнання» реакційним болгарським урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Налагодження зв'язків між двома країнами ще більше зміцнило дружні почуття болгарського народу до держави робітників і селян, заклало ще один камінь у фундамент болгаро-радянської дружби.

Якісно новий етап у відносинах між СРСР і НРБ настав після перемоги соціалістичної революції (вересень 1944 р.) в Болгарії і встановлення в ній народно-демократичної влади. Відтоді на протязі більш як 30 років невинно розвиваються дружба і співробітництво між двома народами, що є запорукою успіхів Болгарії в усіх галузях економіки і культури. «Ми, болгарські комуністи, болгарські трудящі, весь болгарський народ,— підкреслив на XI з'їзді Болгарської комуністичної партії (березень 1976 р.) Перший секретар ЦК БКП, Голова Державної ради НРБ товариш Тодор Живков,— не уявляємо собі іншого шляху будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, а потім і комунізму в Болгарії, крім того, по якому ми будемо йти пліч-о-пліч з нашими радянськими братами і сестрами в умовах найтіснішого всебічного співробітництва з партією Леніна, все більш повного, все більш органічного зближення Народної Республіки Болгарії з великим Союзом Радянських Соціалістичних Республік»²⁶.

²⁵ «Ехо», 5 листопада 1933 р.

²⁶ «Коммунист», 1976, № 13, стор. 97.

Л. Г. ЛЯШЕНКО (Київ)
**ДО ПИТАННЯ
 ПРО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
 КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ З
 ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ КРАЇНАМИ
 В ХІХ ст.**

На початку ХІХ ст. слов'янські народи перебували на різних стадіях національного відродження, що зумовлювалося неоднаковим рівнем розвитку виробничих відносин, визвольної боротьби, соціально-економічних, політичних і культурних пелетворень. Водночас утвердження національної самосвідомості в період формування буржуазних націй закономірно супроводжувалося зміцненням економічних, політичних і культурних зв'язків та дружби між народами, а отже, поживаленням інтересу одних слов'янських народів до історії, побуту і культури інших.

Перші на той час подорожі, зокрема, російських мандрівників до країн Балканського півострова дали поштовх до активізації спілкування передової громадськості Росії з іншими слов'янськими країнами¹⁻². Тоїздка у 1829 р. до Болгарії відомого археолога і етнографа В. Теплякова, на той час члена Одеського товариства історії і старожитностей з метою написати «про країни, які так мало ще відомі»³, була одним з перших наукових розшуків археологічних пам'яток старовини.

Вагомий внесок у справу культурного зближення народів Росії і південнослов'янських країн у ХІХ ст. вніс основоположник сербської літературної мови Вук С. Караджич (1787—1864 рр.). Праці його привернули увагу наукової громадськості як відкриття нового⁴. Свою діяльність Вук С. Караджич з гордістю називав «служінням слов'янству на оприщі сербської літератури»⁵, маючи на увазі й допомогу, яку він дав з боку вчених Росії. Видатний сербський славіст пишався плідними зорчими зв'язками з такими відомими слов'янознавцями Росії, як М. М. Бодяньський, І. І. Срезневський, М. І. Надеждін, О. О. Максимович, В. І. Григорович та багатьма іншими.

Визначний вклад у розвиток культурних зв'язків між Росією, Україною та південнослов'янськими країнами вніс своїми працями про Болгарію закарпатець Юрій Гуца-Венелін (1802—1839). З 1823 р. він жив працював у Росії. За дорученням Російської Академії наук Ю. Венелін побував у Болгарії, Молдавії та Валахії, написав праці з історії та фіології болгарського народу⁶. Про важливу роль його досліджень зворив великий російський революціонер-демократ В. Г. Бєлінський, який в своїй рецензії на одну з праць Ю. Венеліна відзначав її велику роль для взаємного ознайомлення з слов'янськими сусідами⁷.

Підтримка творчих зв'язків з багатьма науковцями-слов'янознавцями Росії підтверджує те, що Ю. Венелін користувався великою шаною не тільки серед болгарського народу, «... якого кожний болгарин коли не може і не повинен забувати»⁸, а й у колі прогресивних російських та українських учених.

¹⁻² В. Истрин. Русские путешественники по славянским землям.— «Журнал министерства народного просвещения», 1912, сентябрь, ч. ХLI, стор. 78—109; Д. Н. Базыш-Каменский. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию, М., 1810.

³ В. Тепляков. Письма из Болгарии. (Писаны во время кампании 1829 года), ... 1833, стор. 4—5.

⁴ І. К. Білодід. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків, К., 1965, стор. 14.

⁵ А. Степович. Очерки истории сербохорватской литературы, К., 1899, оп. 175.

⁶ Н. С. Державин. Племенные и культурные связи болгарского и русского народов, М.—Л., 1944, стор. 66.

⁷ В. Г. Бєлінский. Полное собрание сочинений, т. II, М., 1953, стор. 65.

⁸ М. Г. Попруженко. Участие Одессы в возрождении народа болгарского,

Пізніше, у 1840 р., один із слов'янознавців Росії — М. І. Надеждін побував у Болгарії, Сербії та Чорногорії. Планами його подорожі передбачалося вивчення історії, етнографії народів Балканського півострова. Звіт М. І. Надеждіна про перебування в південнослов'янських країнах є одним із свідчень зміцнення культурних зв'язків братніх слов'янських народів⁹.

Вивчення життя, історії, літератури, мови сусідніх слов'янських народів цікавило громадськість Росії. Тому не випадково в Московському*, Петербурзькому, Харківському, Казанському та Київському** університетах було створено кафедри слов'янознавства. За університетським статутом вони мали працювати з липня 1835 р. Для більш досконального вивчення історії, культури, життя та побуту народів слов'янських країн було вирішено відрядити туди чотирьох молодих науковців: від Московського університету — О. М. Бодяньського, Петербурзького — П. І. Прейса, Харківського — І. І. Срезневського і Казанського — В. І. Григоровича. Ці вчені, як зазначалося в документах вищого навчального начальства, мали особливий нахил до слов'янознавчих наук¹⁰.

Осип Максимович Бодяньський (1808—1877 рр.), зарахований у 1831 р. після закінчення Переяславської семінарії студентом історико-філологічного факультету Московського університету, у 23 роки був уже ґрунтовно підготовлений. 1834 р. він мав уже ступінь кандидата, а в 1837 р. успішно захистив магістерську дисертацію. Вибір наукової теми «Про народну поезію слов'янських племен» визначив його майбутній творчий шлях на ниві слов'янознавства. Згодом ця праця була перекладена сербською, італійською та чеською мовами¹¹. Коли перед вищим навчальним начальством постало питання про відрядження молодих науковців до слов'янських країн, вибір спинився саме на О. М. Бодяньському.

Інакше склалася доля Петра Івановича Прейса (1810—1846 рр.) — сина рано померлого музиканта. Через дуже скрутне матеріальне становище І. П. Прейс не міг мріяти про те, щоб здобути ступінь кандидата в Петербурзькому університеті, в якому він навчався. Влаштувавшись на роботу викладачем російської мови в одній з гімназій м. Дерпта, він успішно вивчав слов'янські мови. Завоювавши завдяки наполегливій праці і таланту великий авторитет серед дерптських вчених, І. П. Прейс з їх активною допомогою був висунутий кандидатом для поїздки до слов'янських країн від Петербурзького університету.

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812—1880 рр.), рано залишившись без батька, після закінчення у 1826 р. пансіону був зарахований до Харківського університету на філософський факультет, як один з найздібніших вихованців. Сімнадцятирічним юнаком він з великим успіхом закінчив університет, захистив кандидатську дисертацію¹². У 1831 р. І. І. Срезневський зробив свої перші спроби на ниві літературної діяльності. Палка зацікавленість його етнографією дала поштовх до видання

⁹ М. И. Надеждин. Отчет о путешествии, совершенном в 1840—41 годах по южнославянским землям. — «Записки Одесского общества истории и древностей», т. 1, 1840, стор. 519.

* В Московському університеті кафедра слов'яно-російської словесності була створена ще в 1811 р., але вона існувала недовго і була скасована як така, що не відповідала призначенню.

** В Київському університеті ця кафедра почала діяти тільки з 1842 р.

¹⁰ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 153, оп. 1, спр. 649, арк. 2, б/д.

¹¹ Н. П. Василенко. О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. К., 1904, стор. 115.

¹² В. И. Срезневский. Краткий очерк жизни и деятельности И. И. Срезневского. — «Памяти Измаила Ивановича Срезневского», Пг., 1916, кн. 1, стор. 5.

кількох книжок «Запорожской старины», які виходили з 1833 р. до 1838 р. і висвітлювали питання культури і побуту слов'янських народів. До поїздки за кордон молодий І. І. Срезневський мав, крім інших публікацій, вагому працю з історії України¹³, яку у 1883 р. було перевидано. В грудні 1837 р. ад'юнкт-професору Харківського університету І. І. Срезневському було запропоновано поїздку до слов'янських країн, як людині обдарованій, досвідченій у питаннях української етнографії та літератури¹⁴.

Віктор Іванович Григорович (1815—1876 рр.) ще з юнацьких років мав великий нахил до вивчення класичних мов і багато вільного часу присвячував цьому захопленню. В 16 років він був зарахований до словесного факультету Харківського університету, а через 3 роки закінчив повний курс наук. Спочатку в Дерпті він здобув ступінь кандидата, а потім у Казані захистив магістерську дисертацію. В 1842 р. вийшла його праця «Опыт изложения литературы словен в ее главнейших эпохах», яка, за висловом відомого славіста О. О. Котляревського, була «першим науковим твором у Росії про слов'янську літературу з точки зору слов'янської взаємності»¹⁵. Це остаточно визначило напрям творчої діяльності молодого вченого. Йому було запропоновано завідувати кафедрою історії і літератури слов'янських мов Казанського університету в той період, коли готувалася поїздка науковців по слов'янських країнах. «Це — не звичайний вчений, який присвячує себе професорському званню заради досягнення особистої мети,— говорив один з колег В. І. Григоровича при від'їзді останнього до слов'янських країн,— а людина пристрасна в науці, яка жертвує усім для неї»¹⁶.

Як бачимо, для подорожі по слов'янських країнах були визначені молоді науковці, які займалися дослідженням життя і побуту слов'янських народів. Складена професором Московського університету М. Т. Каченовським і затверджена міністерством народної освіти «Записка про подорож по закордонних слов'янських землях» зобов'язувала дослідників відвідати, по можливості, всі слов'янські країни, вивчити мови їх народів «в істинному їх вченому значенні», відвідати всі бібліотеки та архіви зазначених країн, ознайомитися з рукописами, вивчити стародавні пам'ятки історії¹⁷. В обов'язки кожного науковця входило і ведення щоденника. Незважаючи на те, що інструкцією передбачалася ця поїздка як групова, молоді вчені виїхати разом не змогли. Затримка їх від'їзду пояснювалася тим, що деякі з них (О. М. Бодяньський, П. І. Прейс) продовжували вдосконалювати знання слов'янських мов. Крім того, П. І. Прейсу було дозволено прикріпитися на один рік до Петербурзького університету з метою попрацювати під керівництвом видатного спеціаліста із славістики О. Х. Востокова¹⁸. В. І. Григорович, не погодившись з інструкцією, виробляв індивідуальний план закордонного відрядження, суть якого, на відміну від міністерського, полягала в тому, щоб не тільки навчатися, а й відкривати невідомі пам'ятки слов'янської старовини, застосовуючи для

¹³ Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования ее в Харьковскую губернию, Харьков, 1839.

¹⁴ В. И. Срезневский. Краткий очерк жизни..., стор. 11, 14.

¹⁵ А. А. Котляревский. Сочинения, К., т. II, стор. 396.

¹⁶ Памятник профессору В. И. Григоровичу, Одесса, 1894, стор. 22.

¹⁷ Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель, СПб., 1895, стор. 5.

¹⁸ И. И. Срезневский. На память об О. М. Бодянском, В. И. Григоровиче и П. И. Прейсе, первых преподавателях славянской филологии.— «Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук», т. XVIII, № 6, СПб., 1878, стор. 6.

цього свої знання історика, палеографа, лінгвіста¹⁹. Першорядне значення В. І. Григорович відводив вивченню слов'янської писемності, особливо початкової, «бажав ознайомитися з такими творами, які при всій своїй важливості не видані або за рідкістю не були придбані»²⁰. О. М. Бодяньський підтримував Григоровича, вважаючи, що потрібно «влитися в самий народ»²¹. І. І. Срезневський також дотримувався цієї точки зору.

Першим до слов'янських країн виїхав у 1838 р. О. М. Бодяньський. Його шлях пролягав з Києва через Варшаву і Бреслау спочатку до чеських земель, де він багато часу приділив вивченню стародавніх пам'яток, знайомству з новою літературою, а потім — до південно-слов'янських країн, які на той час перебували під чужоземним гнітом. Тут О. М. Бодяньський познайомився з історією пригноблених народів, досконально вивчив болгарську, сербську, словенську мови. Восени 1839 р. за кордон виїхали П. І. Прейс та І. І. Срезневський. Довгий час вони працювали разом у Празі, а потім об'їздили Істрію, Далмацію, Чорногорію, Сербію, Хорватію, вивчаючи в цих країнах пам'ятки писемності. Пізніше від усіх, у кінці 1845 р., за межі Росії виїхав В. І. Григорович. По дорозі він відвідав Харків, де зустрівся з І. І. Срезневським, який уже повернувся на батьківщину. «Я не міг не оцінити його, як захопленого трудівника науки, дуже начитаного і багато думаючого», — згадував про ту зустріч І. І. Срезневський²².

Мандруючи майже по всьому Балканському півострову, В. І. Григорович найбільше часу приділяв вивченню Болгарії, знайомлячись з бібліотеками її міст, вишукуючи «лапідарні і писемні пам'ятки» з тим, щоб можна було набути більше знань з писемності слов'янських народів. Він відвідав Афон, Софію, Філіппополь, Охрид, Казанлик, Шипку, Габрово, Тирново, Свіштово, Руцук і багато інших стародавніх болгарських міст, де відкрив пам'ятки, нікому доти невідомі. В. І. Григорович зібрав такі рідкісні рукописи, як «Законник Стефана Душана», «Історія Болгарського царства з найдавніших часів до кінця XV століття», уривки з п'яти південнослов'янських рукописів XV та XVII століть, збірник болгарських народних пісень 1845 р., послання та листи до різних осіб XVI ст. та ін.²³ Після відвідання Болгарії В. І. Григорович здійснив подорож до Валахії, Угорщини, Венеції, Далмації, Чорногорії, Славонії, а також до Моравії та Чехії. Перебуваючи в цих країнах, він дуже багато працював. Його попередні знахідки поповнилися новими матеріалами про стародавню історію народів Балканського півострова, легенди з різних місцевостей цього краю, культурну спадщину народів, які проживали на цій території. Рідкісні матеріали з історії південнослов'янських земель були ним використані під час написання наукової праці, яка вийшла у 1848 р.^{24–25} і була високо оцінена славістами того часу. Майже за трирічне перебування в слов'янських країнах В. І. Григоровичу вдалося зібрати рідкісні наукові матеріали, що мало велике значення для його дальшої наукової діяльності.

¹⁹ ООДА, ф. 153, оп. 1, спр. 649, арк. 4–5, б/д.

²⁰ В. І. Григорович. Донесение В. И. Григоровича об его путешествии по славянским землям. — «Известия отделения русского языка и словесности», СПб., 1915, т. 20, кн. II, стор. 76.

²¹ А. Кочубинский. Записка о путешествии по славянским землям, Одесса, 1874, стор. 16.

²² И. И. Срезневский. На память..., стор. 18.

²³ А. Викторов. Собрание рукописей В. И. Григоровича, М., 1879, стор. 24, 25, 38, 39, 44.

^{24–25} В. И. Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции, Казань, 1848; друге видання — М., 1877.

Молодих вчених, які побували в країнах Балканського півострова, цікавило все: мова і побут, культура і звичаї слов'ян. У російських слов'янознавців збагатилися знання минулого і тогочасного становища слов'янських народів, з представниками яких вони здружилися під час перебування в їх країнах. «Багато з них зупиняли нас запитанням, хто ми,— писав в одному із своїх листів І. І. Срезневський,— і, дізнавшись, що ми росіяни, були дуже доброзичливі»²⁶.

Поїздки слов'янознавців Росії до південнослов'янських країн мали певні позитивні наслідки. Вивчення слов'янських історичних пам'яток велося в кількох напрямках: історичному, лінгвістичному, літературному. Це допомогло систематизувати нові відкриття з наукової точки зору, по-новому оцінити значення знайдених матеріалів і водночас дало молодим ученим змогу відкрити нові галузі науки, які до того часу ніким не викладалися. Так, О. М. Бодянський, повернувшись у 1842 р. до Московського університету із закордонного відрядження і зайнявши в ньому кафедру слов'янознавства, почав викладати болгарську, сербську, словенську мови, а згодом приступив до читання політичної історії слов'янських народів, історії їх літератури, загальнопорівняльної граматики слов'янських мов. У жовтні 1842 р. лекції з слов'янознавства в Харківському університеті розпочав читати І. І. Срезневський. Новизна викладання предмету, красномовність, уміння залучити студентів до наукової діяльності — все це вигідно відрізняло молодого професора від інших викладачів.

П. І. Прейс розпочав читати лекції в Петербурзькому університеті лише у березні 1843 р. Тяжка хвороба, яка була невідступною ще в дні закордонного відрядження, не давала змоги працювати на повну силу. В травні 1846 р. він передчасно помер, залишивши цінні дослідницькі матеріали і не здійснивши всіх своїх наукових задумів.

В. І. Григорович, повернувшись до Казанського університету навесні 1847 р., почав читати курс стародавньої історії і літератури слов'янських народів. Крім цього, він викладав етнографію і курс мов болгарського, сербського, хорватського, лужицького і чеського народів, а також протягом двох років — слов'янську палеографію. У 1864 р. він переїхав до Одеси, де з 1865 р. викладав у Новоросійському університеті. Молоді славісти, які повернулися з-за кордону до Росії, на своєму викладацькому шляху зустріли величезні труднощі. Славістика, яка розвивалася як нова наука не тільки в Росії, а й за її межами досить повільно, не мала в своєму розпорядженні жодного посібника. Тому весь тягар підготовчої науково-викладацької роботи повинен був нести сам викладач-славіст. Але, незважаючи на те, що багато часу витрачалося на підготовчу роботу до лекцій, згадані слов'янознавці активно друкували свої праці на сторінках наукових журналів. Воістину гігантську роботу здійснив О. М. Бодянський. Працюючи в Товаристві історії і старожитностей, він видав протягом 31 року 112 книг²⁷. Серед його праць, надрукованих у «Чтениях» та «Временнике», зустрічаємо багато присвячених слов'янській тематиці²⁸. Але найвищої оцінки заслуговує його фундаментальна праця «О времени происхождения славянских письмен», у якій він уперше познакомив читачів з джерелами цього дослідження²⁹.

²⁶ Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель, стор. 228.

²⁷ И. И. Срезневский. На память..., стор. 39.

²⁸ Н. А. Кондрашов. Осип Максимович Бодянский, М., 1956, стор. 53—87.

²⁹ И. И. Срезневский. На память..., стор. 45.

В. І. Григорович також плідно працював над слов'янською тематикою після повернення з-за кордону. Так, було опубліковано ряд його нових книг. Це, зокрема, «Памятники XV века» (1850 р.), «Чтение о древней письменности славян» (1852 р.), «Записка о древнейших памятниках церковно-славянских» (1852 р.)³⁰. Праці В. І. Григоровича виходили не тільки в Одесі, а й у Казані. Багато його публікацій вміщено також у «Записках Новороссийского университета».

Як уже зазначалося, кафедру слов'янознавства у Київському університеті передбачалося створити ще у 1835 р., але роботу вона розпочала тільки 1842 р.³¹ У 1845 р. філософський факультет порушив клопотання перед радою університету про наукове відрядження за кордон магістра кафедри грецької словесності * Кіндрата Страшкевича строком на три роки для вивчення слов'янських мов і з метою призначення його в майбутньому завідуючим новоствореною кафедрою. Представники філософського факультету мали вагомі підстави для рекомендації саме цієї кандидатури, поскільки К. Страшкевич, викладаючи протягом п'ятиріччя в університеті класичні мови, вважався особливо допитливим дослідником і здібним до вивчення філологічних наук. Однак на клопотання ради університету перед попечителем київського навчального округу відповіді не було одержано.

Кафедра слов'янознавства Київського університету була запропонована лише у 1847 р. В. Яроцькому, який захистив на той час магістерську дисертацію³². В. Яроцький — людина віддана науці, — сумлінно поставився до покладених на нього обов'язків. Багато уваги він приділяв малорозробленій тематичі предмету, який викладав. Грунтовних публікацій з цього питання майже не було, і тому йому доводилося збирати матеріали частинками, вкладаючи в цю справу велику працелюбність і наполегливість. Через п'ять років В. Яроцького було відзначено як педагога, який «викладає свій предмет з відмінним завзяттям і повним успіхом»³³.

Пізніше, у 1860 р., коли з призначенням видатного громадського діяча М. І. Пирогова попечителем київського навчального округу набагато збільшилася кількість наукових відряджень молодих спеціалістів за кордон, не залишився осторонь цього і В. Яроцький. Він прагнув «одержати можливість ближче і життєвіше ознайомитися з багатьма слов'янськими мовами», із закордонними славістами-лінгвістами, а також з найновішою слов'янською літературою³⁴.

Кафедри слов'янознавства були відкриті також у Ніжинському ліцеї³⁵ та Київській духовній академії³⁶. Ніжинський ліцей здавна славився високим рівнем викладання. Тут у різні часи навчалися М. В. Гоголь, Є. П. Гребінка, Л. І. Глібов та багато інших діячів культури. З заснуванням тут слов'янознавчої кафедри серед викладачів і студентів виявилось чимало бажаючих ознайомитися з історією та культурою сусідніх слов'янських народів. Серед них був і професор Ніжинського ліцею Іван Лашнюков. Успішно закінчивши Ніжинський ліцей, він був зарахований на історико-філологічний факультет Київського універси-

³⁰ Там же, стор. 25.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 10, спр. 220-а, 1844, арк. 2.

* Кафедра грецької словесності на той час входила до складу філософського факультету Київського університету.

³² Київський державний міський архів (далі — КДМА), ф. 16, оп. 291, спр. 85, 1852, арк. 9.

³³ Там же, арк. 1.

³⁴ Там же, оп. 299, спр. 183, 1860, арк. 1—2.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 27, спр. 117, 1861, арк. 1—2.

³⁶ Там же, ф. 711, оп. 2, спр. 134, 1869, арк. 10.

тету, де почав вивчати російську історію. У жовтні 1854 р. І. Лашнюков захистив магістерську дисертацію про історичне значення Володимира Мономаха³⁷.

Виявляючи великий інтерес до вивчення історії слов'янських народів, молодий професор Ніжинського ліцею І. Лашнюков бажав відвідати, зокрема, Сербію «для вивчення сучасної історії і побуту сербського народу»,— як він зазначав у своєму проханні до вищого учбового начальства. У червні 1861 р. він виїхав до слов'янських країн³⁸. Про цю корисну поїздку свідчить його науковий звіт³⁹.

У Київській духовній академії слов'янознавчу кафедру було створено лише у 1869 р., але спеціаліста, який би досконально знав цей предмет, довго знайти не могли. Рада академії звернулася з цього приводу до відомого філолога-славіста П. О. Лавровського — талановитого учня І. І. Срезневського — з проханням рекомендувати на цю посаду гідну кандидатуру. Духовне начальство виділило для цієї мети студента III курсу Київської академії Василя Малініна. Воно вважало, що для «спеціального теоретичного вивчення слов'янських мов під керівництвом вчених спеціалістів» духівнику не обійтись без університетської освіти, а тому у жовтні 1873 р. В. Малінін був переведений з Київської академії до Петербурзького університету строком на 2 роки. Пізніше його передбачалося відрядити до навчальних закладів сусідніх країн з метою «практичного вивчення слов'янських мов»⁴⁰.

Ознайомившись з попередніми поїздками славістів з Росії, В. Малінін був обізнаний із завданнями, які було йому доручено. Інструкцією передбачалося насамперед ознайомитися з живою мовою слов'янських народів, зокрема, сербів, з особливістю та різноманітністю їх діалектів. Передбачалося відвідати такі центри слов'янської культури, як Прага, Загреб, Белград, Краків, і саме в учбовий час, щоб мати можливість відвідати в університетах та ліцеях лекції, близькі тематично до слов'янознавчих наук. Знайомство з визначними філологами-славістами та їх методикою викладання також накреслювалося як необхідний фактор успішного наукового відрядження. Зокрема, в Берлінській бібліотеці рекомендувалося знайти рукописи та книги Вука Караджича. Особливо наголошувалося на ретельному вивченні слов'янських рукописів, які передбачалося шукати не тільки в наукових бібліотеках, а й у приватних осіб⁴¹. Такі вимоги були поставлені перед В. Малініним, який побував у слов'янських країнах з науковою метою.

Результати наполегливої праці вчених з Росії, які відвідали сусідні країни, свідчать про ту користь, яку вони внесли в загальну справу культурного зближення слов'янських народів. Добру згадку про плідне перебування в слов'янських країнах залишили й інші представники передової думки Росії, яким довелося бути там до 70-х років XIX століття, тобто під час першого етапу розвитку наукового слов'янознавства в нашій країні⁴², коли воно перебувало ще в стадії свого становлення і початкового утвердження. Новий етап розвитку культурних зв'язків народів Росії і південнослов'янських країн пов'язаний з дальшим їх розширенням і зміцненням.

³⁷ КДМА, ф. 16, оп. 292, спр. 202, 1854, арк. 16, 26.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 27, спр. 117, 1861, арк. 1, 2, 11, 14.

³⁹ Отчет о занятиях профессора лицея князя Безбородко И. Лашнюкова во время заграничного его путешествия с ученой целью. Пежин, 1861.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 711, оп. 6, спр. 20, 1880, арк. 3—4.

⁴¹ Там же, арк. 5—6.

⁴² Л. П. Лаптева. Основные линии развития научного славяноведения в России в XIX—начале XX в.— «Вестник Московского университета». История, 1977, № 2, стор. 54.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

З ІСТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПАМ'ЯТНИКІВ БОРЦЯМ ЗА ВЛАДУ РАД

Минають роки і десятиріччя, але радянський народ не забуває подвигів борців за владу Рад, свято шанує і зберігає все, що пов'язане з їх іменами. У постанові ЦК КППС від 31 січня 1977 року «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», зокрема, вказується на необхідність «всенародно вшанувати світлу пам'ять борців, які полягли за справу Жовтня»¹.

Однією з найважливіших форм увічнення подвигів героїв є пам'ятники революційної і бойової слави, спорудження яких почалося з перших місяців існування нашої країни згідно з розробленим В. І. Леніним планом монументальної пропаганди. 13 квітня 1918 р. Володимир Ілліч підписав декрет Ради Народних Комісарів «Про пам'ятники Республіки», в якому йшлося про зняття пам'ятників, споруджених царям та їх слугам, а також про створення проектів пам'ятників, які мають ознаменувати великі дні Російської соціалістичної революції².

Монументальне увічнення пам'яті героїв, які прославилися в революційних битвах, знайшло, зокрема, значне поширення на Україні. Так, у 1923 р. у с. Кам'янському (нині — Дніпродзержинськ) було споруджено пам'ятник на честь перемоги Великого Жовтня «Прометей», а ще раніше, в 1921 р. у м. Ромнах — пам'ятник героям революції³.

Після Жовтневої революції та в роки громадянської війни у містах і селах республіки почали споруджувати пам'ятники борцям революції (переважно з дерева і гіпсу). Так, 1 травня 1919 р. у Катеринославі (нині — Дніпропетровськ) було урочисто відкрито обеліск на честь героїв революції, а через три дні в місто увірвалися білогвардійці і знищили його⁴. В архівах, на жаль, майже не збереглися документи про встановлення перших пам'ятників борцям за владу Рад. Єдиним свідченням про їх спорудження є спогади творців цих монументів та поодинокі газетні повідомлення.

Після закінчення громадянської війни Комуністична партія і Радянський уряд багато уваги приділили заходам по увічненню пам'яті борців за владу Рад (док. № 2, 3).

Впорядковувалися могили полеглих героїв, встановлювалися на них обеліски і пам'ятники (док. № 10, 14, 17), споруджувалися монументи і меморіальні дошки на місцях боїв з білогвардійцями і військами інтервентів (док. № 4, 5, 8). За час від закінчення громадянської і до початку Великої Вітчизняної воєн у нашій країні було споруджено десятки пам'ятників героям революції та громадянської війни (док. № 6,

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КППС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 31.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 658.

³ Історія українського мистецтва. В 6-ти томах, т. 5, К., 1967, стор. 38.

⁴ За ленінським планом. Монументальна пропаганда на Україні в перші роки Радянської влади 1918—1922. Документи. Матеріали. Спогади. К., 1969, стор. 84—85.

12, 15, 16, 17, 20), видатним діячам партії й уряду (док. № 1, 7, 9, 13, 19), ушанованим воєначальникам (док. № 6, 11, 15, 16).

У роки Великої Вітчизняної війни гітлерівці зруйнували на території Української РСР багато пам'яток революційної слави, зокрема, С. М. Кірову в Кіровограді, Артему (Ф. А. Сергєєву) в Артемівську, М. О. Щорсу в Житомирі, 61 комунару в Миколаєві та ін.

Після розгрому фашистських загарбників трудящі УРСР приступили до відбудови зруйнованих пам'яток революційної слави (док. № 7, 8, 20). Одночасно споруджувалися нові монументи (док. № 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21). Особливо багато їх було відкрито в переддень 40-річчя, 50-річчя та 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Документи, що публікуються, розповідають не тільки про встановлення чи відбудову пам'яток у тому або іншому місці, але й містять цікаві відомості про історію їх створення, про героїв, на честь яких вони були споруджені. Більшість документів публікується вперше. Частина їх текстів, що лише частково торкаються розглядуваної теми, опущено і позначено крапками.

*В. М. Волковинський (Київ),
Є. П. Шаталіна (Київ)*

№ 1

**3 телеграми завкому Рубежанського хімічного заводу «Красное Знамя»
ВУЦВКу про відкриття пам'ятника В. В. Воровському**

30 липня 1923 р.

Харків. ВУЦВК

Копія: Редакції [газети] «Коммунист»

29 липня робітниками [і] службовцями на чолі [із] завкомом заводу «Красное Знамя» урочисто [в] багатолюдній присутності робітників [та] селян району відкрито пам'ятник товаришу Воровському...

Завком

*ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 976, арк.
112. Рукопис на телеграфному бланку.*

№ 2

**Циркуляр ВУЦВК до всіх окружних виконкомів Рад депутатів трудящих УСРР
про порядок спорудження на території республіки пам'яток героїв революції**

8 червня 1926 р.

На підставі пропозиції ЦВК СРСР від 2 квітня 1926 р. і постанови Президії ВУЦВК від 13 травня 1926 р. цим пропонується надалі всі постанови місцевих органів влади та різних організацій про будівництво пам'яток діячам революції й іншим особам надсилати на затвердження до ВУЦВК й починати будівництво лише після одержання повідомлення про затвердження такої постанови ВУЦВК.

Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

[підпис]

Секретар Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

[підпис]

*ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1002,
арк. 137. Оригінал.*

№ 3

**3 циркуляра ВУЦВК до всіх окрвиконкомів УСРР
про увічнення пам'яті героїв громадянської війни**

15 березня 1929 р.

...Надаючи справі увічнення пам'яті героїв [громадянської війни] величезного значення, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету пропонує:

...Відзначити [їх] через спорудження пам'ятників, меморіальних дошок з відповідними написами (назва частин, імена видатних учасників, зміст і дата події), а також поставити огорожу у таких місцях:

- а) братські могили, що зв'язані з громадянською війною;
- б) місця масових рішучих боїв і загибелі червоних бійців (Перекоп, Сиваш, Донбас, Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Херсон і інші [місця] на території УСРР;
- в) місця переправ десантів і частин...;
- г) заводи, фабрики, міста, села тощо, що їхні пролетарі й селяни брали масову героїчну участь у збройній обороні Радянської країни;
- д) місця формування штабів Червоної гвардії, робітничих загонів, загонів селянської бідноти, червоних партизанів тощо;
- е) місця, що відзначаються особливими звірствами білих (Трипілля тощо);
- ж) села і райони міст, що були спалені; мости, вокзали, що були зруйновані;
- з) місця розстрілів, шибениць і інші місця, [пов'язані] з історією громадянської війни на Україні.

Широко підтримати ініціативу громадських організацій та окремих груп робітників і селян, які бажають виявляти зазначені історичні місця громадянської війни.

Прийняти до різних революційних свят, ювілеїв тощо вшанування пам'яті загиблих бійців...

*Т. в. о. Голови Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету* [підпис]
*Заст. секретаря Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету* [підпис]

*ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 5, спр. 73, арк.
190—191. Оригінал.*

№ 4

3 повідомлення Київського окрвиконкому ВУЦВКу про спорудження в місті пам'ятників і відкриття меморіальних дошок у місцях, пов'язаних з боротьбою за Радянську владу

11 жовтня 1929 р.

Заходи щодо відзначення пам'яті героїв, які загинули під час громадянської війни на Київщині, впроваджуються давно. В самому м. Києві ім'ям героїв революції... названо близько 40 вулиць та майданів. Біля «Арсеналу» (осередок боїв 1917—1918 року) споруджено пам'ятник. На будинках, де відбувалися історичні події, прибито меморіальні дошки, на могилах окремих борців за революцію поставлено відзнаки тощо...

Член президії та секретар ОВК [підпис]
Зав. протокольною частиною [підпис]

*ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 5, спр. 73, арк.
214. Оригінал.*

№ 5

3 повідомлення Старобільського окрвиконкому ВУЦВКу про встановлення пам'ятників у населених пунктах округу та на могилах червоногвардійців, полеглих у боротьбі за владу Рад

7 квітня 1930 р.

...В Курячівській сільраді Старобільського району на центральному майдані с. Курячівки зроблено пам'ятник на відзначення організації 1-го червоногвардійського загону, який відтіль ще в грудні 1917 р. вирушив до міста Старобільська для встановлення Радянської влади.

В Біловодську збудовано залізобетонний пам'ятник на братській могилі, де схоронено 30 чол. повстанців проти білогвардійців у грудні 1918 р.

У м. Старобільську в міському парку збудовано пам'ятник на братській могилі. Всі пам'ятники на братських могилах доручено охороняти відповідним Радам, і на них покладено обов'язки тримати їх в належному стані.

Секретар ОВК [підпис]
Керуючий справами [підпис]

*ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 5, спр. 73, арк.
215. Оригінал.*

№ 6

З листа Ровенського обкому КП(б)У і облвиконкому Раді Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У про необхідність спорудження у м. Ровно пам'ятника герою громадянської війни О. Дундичу

5 жовтня 1945 р.

У м. Ровно [в] 1920 р. у нерівній бою з ворогами загинув і похоронений у міському саду герой громадянської війни, син сербського народу... Олеко Дундич. Два рази тіло Олеко Дундича викидалось з могили: у 1927 році — польськими князями Любомирськими, а в 1941 році — німецькими фашистами, і два рази радянський народ любовно переносив останки героя Дундича знову на старе місце — у міський сад.

Надаючи великої політичної ваги і виховного значення увічненню пам'яті народного героя Югославії Олеко Дундича, Ровенський облвиконком та обком КП(б)У просять РНК УРСР та ЦК КП(б)У відпустити кошти в сумі 450 тис. крб. на збудування в м. Ровно пам'ятника Олеко Дундичу та дати розпорядження Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР подати проект скульптури пам'ятника.

До [Великої] Вітчизняної війни Раднаркомом УРСР було вирішено розпочати будівництво в м. Ровно пам'ятника Олеко Дундичу, але будівництво не було здійснено у зв'язку з війною проти німецько-фашистських загарбників... *

Голова виконкому обласної
Ради депутатів трудящих
Секретар обкому КП(б)У

[підпис]
[підпис]

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2750, арк.
185. Оригінал.

№ 7

З листа Артемівської міськради депутатів трудящих Раді Міністрів СРСР про бажання жителів міста спорудити пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву) замість зруйнованого в роки Великої Вітчизняної війни гітлерівськими окупантами

10 липня 1950 р.

Заступнику Голови Ради Міністрів
СРСР тов. Ворошилову К. Є.

24 липня 1950 р. виповнюється 29 років з дня передчасної загибелі видатного діяча, вірного сина більшовицької партії товариша Артема (Сергєєва Федора Андрійовича).

Для увічнення його пам'яті в 1924 р. нашому місту (колиш. Бахмут) присвоєно ім'я і названо містом Артемівськ. В центрі міста в 1924 р. був споруджений грандіозний пам'ятник Артему.

В період тимчасової окупації міста німецько-фашистськими варварами пам'ятник Артему було підірвано.

При активній трудовій участі населення міста Артемівська з часу вигнання Радянською Армією німецько-фашистських загарбників наше місто відбудовується... Згідно з проектом реконструкції центральної частини міста намічено побудувати новий пам'ятник Артему...

Враховуючи політичне значення пам'ятника видатному революціонеру-більшовику Артему, ім'я якого носить наше місто, а також звернення найстаріших жителів міста з проханням прискорити відбудову або будівництво нового пам'ятника Артему, що також відбито в наказі виборців своїм депутатам в міськраді, виконком міськради просить Вас вирішити це питання... **

Голова виконкому Артемівської міськради
депутатів трудящих

[підпис]

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 8, спр. 439,
арк. 174—175. Оригінал.

* Пам'ятник О. Дундичу був встановлений у м. Ровно в 1957 р. (скульптор — Л. Бизюк, архітектор — В. Герасименко).

** Клопотання Артемівської міськради було вирішено позитивно. Пам'ятник Артему було встановлено 30 квітня 1958 р. (скульптори — М. М. Декерменджі, А. О. Шапран, архітектор — О. А. Гайдученя). (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 233, арк. 1—19). 27 жовтня 1967 р. пам'ятник Артему було відкрито також у Донецьку (скульптор — В. М. Костін; архітектори — М. К. Яковлев та М. М. Піддубний). На відкритті були присутні дружина Артема — Єлизавета Львівна та син — генерал-майор А. Ф. Сергєєв (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 582, арк. 261).

№ 8

**З повідомлення Комітету в справах культурно-освітніх установ
при Раді Міністрів УРСР уряду Української РСР
про відбудову зруйнованого фашистами пам'ятника героям-арсенальцям у м. Києві
6 червня 1951 р.**

У Радянському парку (колиш. Маріїнському) в період громадянської війни було поховано 350 робітників «Арсеналу», які героїчно загинули в січні 1918 р. у боротьбі проти контрреволюційної Центральної ради та петлюрівських банд за встановлення Радянської влади на Україні.

У 1927 р. поблизу братської могили героїв-арсенальців був похований робітник «Арсеналу» А. В. Іванов — один з організаторів і керівників героїчної боротьби робітників-арсенальців за встановлення Радянської влади на Україні.

До Великої Вітчизняної війни ці могили мали пам'ятники і знаходилися в доброму стані.

Німецько-фашистські загарбники в період тимчасової окупації Києва зрівняли могили з землею, а пам'ятники зруйнували.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни робітники «Арсеналу» та громадські організації м. Києва підняли клопотання про спорудження на могилі А. В. Іванова і братській могилі арсенальців пам'ятників, що увічнюють пам'ять героїв.

За вказівкою Київської міської Ради депутатів трудящих міське архітектурне управління спільно з державними архітектурними майстернями розробили проект пам'ятника полеглим героям і встановили його 1 травня ц. р. у Радянському парку поблизу пам'ятника М. Ф. Ватутіну...

На пам'ятнику, що являє собою гранітний куб, з одного боку у вигляді кам'яного барельєфу зображений вінок, а до другого боку прикріплена стара надгробна металічна плита, яка була встановлена на могилі арсенальців у 1927 р., в день десятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції...

*Голова Комітету в справах культурно-освітніх установ
при Раді Міністрів УРСР*

[підпис]

*ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 8, спр. 7119, арк.
162—163. Оригінал.*

№ 9

**З листа Херсонського облвиконкому і обкому Компартії України
до Ради Міністрів УРСР з проханням спорудити у м. Цюрупинську
бюст видатного революціонера, партійного і державного діяча
О. Д. Цюрупи**

28 березня 1957 р.

...Вважаючи необхідним увічнення з нагоди 40-х роковин Жовтня пам'яті видатного революціонера і соратника великого Леніна — Олександра Дмитровича Цюрупи, виконком Херсонської обласної Ради депутатів трудящих і обком Компартії України просять Раду Міністрів Української РСР вирішити питання про спорудження в м. Цюрупинську пам'ятника Олександрові Дмитровичу Цюрупі, до речивши його виготовлення і спорудження республіканському тресту «Укрбудмонумент»... *

*Голова виконкому Херсонської
обласної Ради депутатів трудящих
Секретар обкому
Компартії України*

[підпис]

*ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 3716,
арк. 98—99. Оригінал.*

№ 10

**Повідомлення РАТАУ про відкриття у м. Харкові пам'ятника революціонерам,
що полягли в боротьбі за владу Рад з денікінцями у 1919 р.**

23 серпня 1957 р.

Харків. 23 (РАТАУ). Сьогодні тут, на кладовищі героїв, відбувся мітинг трудящих міста, присвячений відкриттю пам'ятника жертвам білого терору 1919 року. Пам'ятник споруджено з чорного граніту. На ньому золотими буквами

* Бронзовий бюст О. Д. Цюрупи було споруджено в 1959 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 233, арк. 17); у 1967 р. пам'ятник О. Д. Цюрупі було встановлено у Херсоні (скульптор — М. І. Зноба, архітектор — А. Ф. Ігнащенко)

написано слова: «Тут поховано 105 революціонерів — жертв денікінського терору 1919 року. Вічна слава тим, хто віддав життя за владу Рад».

Учасники мітингу поклали вінки до підніжжя пам'ятника.

ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 140,
арк. 135. Оригінал.

№ 11

Повідомлення Українського республіканського радіо про увічнення трудящими Ніжина пам'яті героя громадянської війни М. Г. Кропив'янського

14 листопада 1957 р.

В історії боротьби за владу Рад видне місце займає герой громадянської війни Микола Григорович Кропив'янський.

Старше покоління пам'ятає його як одного з активних діячів партизанського руху на Чернігівщині. На початку 1918 року Кропив'янський був командуючим повстанськими силами Чернігівщини і півночі Полтавської губернії, в серпні того ж року він керує повстанням проти німців у районі Ніжина, а потім командує Першою Українською радянською повстанською дивізією, до складу якої входили прославлені полки Щорса, Боженка, Черняка.

Трудящі Чернігівщини свято шанують пам'ять свого земляка. За рішенням виконкому Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих в Ніжині відбулося відкриття надгробної плити на могилі М. Г. Кропив'янського. З цієї нагоди на мітинг прибули з Москви, Києва, села Червоні Партизани — батьківщини героя, колишні партизани громадянської війни, бойові соратники М. Г. Кропив'янського, його дружина — Антоніна Петрівна і син — голова колгоспу «Рассвет» Таруського району Калузької області Георгій Миколайович Кропив'янський. Трудящі міста поклали на могилу героя вінки.

На будинку № 55, по вулиці Карла Маркса, встановлено меморіальну дошку. На ній золотом написано: «В цьому будинку проживав герой громадянської війни Микола Григорович Кропив'янський (1922—1930)».*

ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 144,
арк. 170. Оригінал.

№ 12

З повідомлення парткому будівництва Каховської ГЕС Раді Міністрів УРСР про спорудження монумента героям громадянської і Великої Вітчизняної воєн у Новій Каховці

20 листопада 1957 р.

...Відкриття монумента відбулося 7 листопада 1957 р. на багатолюдному мітингу. Монумент збудовано за ініціативою комсомольців і молоді будівництва Каховської ГЕС та промислових підприємств [міста] методом народної будови.

Проект [розроблено] архітектором Наседжіним Ю. К. Монумент споруджено з сірого граніту висотою 15 метрів із зіркою, що постійно світиться**.

Секретар парткому будівництва
Каховської ГЕС

[підпис]

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 9, спр. 3716,
арк. 264. Оригінал.

№ 13

З повідомлення виконкому Лубенської міської Ради депутатів трудящих Міністерству освіти УРСР про встановлення у Лубнах пам'ятника С. М. Кірову

21 листопада 1957 р.

...У 1934 р., в день звірячого вбивства С. М. Кірова, громадськість м. Лубен [його] іменем назвала центральну площу міста.

До Великої Вітчизняної війни, а також і після неї неодноразово ставилось

* У селі Червоні Партизани Носівського району Чернігівської області у 1971 р. було встановлено пам'ятник М. Г. Кропив'янському (скульптор — М. П. Короткевич, архітектор — Л. Д. Куліков).

** У Каховці 29 вересня 1957 р. відбулося також відкриття пам'ятника М. В. Фрунзе (скульптор — З. І. Азгур).

питання на сесіях міської Ради депутатів трудящих про встановлення пам'ятника С. М. Кірову на площі, що носить його ім'я.

На ознаменування 40-річчя Великої Жовтневої [соціалістичної] революції було прийнято рішення виконкому Лубенської міської Ради депутатів трудящих від 27 березня 1957 р. № 115 — встановити пам'ятник С. М. Кірову на центральній площі, що розміщена поряд з автострадою Київ — Харків.

Пам'ятник С. М. Кірову був замовлений Українським відділенням Художнього фонду СРСР Харківським художньо-виробничим майстерням. Виконавець — скульптор Савченко В. Н. ...

Пам'ятник встановлено й відкриття [його] відбулося 3 листопада 1957 р.*

[Заст.] голови виконкому
Лубенської міської Ради депутатів трудящих
ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 13, спр. 99,
арк. 106. Оригінал. [підпис]

№ 14

З повідомлення РТАУ про відкриття у Николаєві обеліска на честь героїв Сиваша

6 червня 1967 р.

Николаїв, 6 червня. (РТАУ). Тут, у міському сквері, встановлено обеліск на честь героїв 15-ї Сивашської дивізії. «Слава героям Сиваша» — викарбовано на пам'ятнику. Нижче наведені слова В. І. Леніна: «Одна з найблисучіших сторінок в історії Червоної Армії — е та повна, рішуча і надзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем»...**

ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 603,
арк. 113. Оригінал.

№ 15

Повідомлення Українського республіканського радіо про відкриття пам'ятника М. О. Щорсу на місці його загибелі

1 листопада 1967 р.

Житомир, 1 листопада. (РТАУ). Поблизу села Щорсівка Коростенського району урочисто відкрито пам'ятник легендарному героєві громадянської війни М. О. Щорсу. Пам'ятник з червоного поліського граніту встановлений на місці, де він загинув 30 серпня 1919 р.

На церемонію відкриття пам'ятника славному полководцю прийшли трудящі навколишніх сіл, учасники громадянської війни, колишні бійці й командири Щорсівської дивізії. До підніжжя обеліска були покладені квіти. Присутні оглянули музей М. О. Щорса, відкритий в селі. Поруч з пам'ятником начдіву закладено парк***.

ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 583,
арк. 5. Оригінал.

* Пам'ятники С. М. Кірову були також споруджені у Кіровограді — у 1954 р. (скульптор — М. Г. Манізер); Запоріжжі — у 1956 р. (скульптори — І. П. Кавалерідзе і Г. Л. Петрашевич); Мокіївці — у 1958 р. (скульптор — А. Й. Страхов). (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 233, арк. 1—19). У 1967 р. пам'ятники С. М. Кірову були встановлені на території Могилів-Подільського машинобудівного заводу та в с. Следи Могилів-Подільського району Вінницької області (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 584, арк. 226).

** В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 124.

*** Пам'ятники М. О. Щорсу були також відкриті в Житомирі — в 1935 р. у Чернігові — у 1939 р. (скульптори — М. Г. Лисенко, Л. Р. Муравін); у 1951 р. у м. Щорс було встановлено бронзовий бюст героя (скульптор — М. Г. Лисенко), а в 1954 р. бронзова скульптура М. О. Щорса була встановлена у Києві (скульптори — М. Г. Лисенко, М. М. Суходолов, В. З. Бородай, архітектори — О. В. Власов, О. Ф. Заваров). (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 233, арк. 1—19; оп. 13, спр. 119, арк. 42; ф. 2, оп. 8, спр. 9494, арк. 308; спр. 11406, арк. 284; «Вісті», 20 травня 1939 р. та ін.). У ювілейному, 1967 р. пам'ятник М. О. Щорсу було встановлено в с. Озерниці Могилів-Подільського району Вінницької області (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 584, арк. 226).

№ 16

Повідомлення РАТАУ про увічнення пам'яті героя громадянської війни В. Н. Боженка
4 листопада 1967 р.

Житомир, 4 листопада. (РАТАУ). В місті відбулося урочисте відкриття пам'ятної меморіальної плити на місці поховання легендарного героя, командира Тарашанського полку.

* * *

Бережинка Кіровоградської області. 4 листопада. (РАТАУ). Тут, на батьківщині героя громадянської війни В. Н. Боженка, відкрито йому пам'ятник. На мітинг, присвячений цій події, зібралися родичі легендарного командира, члени місцевої сільгоспартії «Заповіт Леніна», бойові друзі-однополчани героя, дружина М. О. Щорса — Ф. Ю. Ростова-Щорс, представники партійних і громадських організацій. До підніжжя бюста було покладено вінки і букети живих квітів*.

ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 583,
арк. 52. Оригінал.

№ 17

3 повідомлення газети «Радянська Україна» про відкриття в Києві
пам'ятника героїчному екіпажу бронепоезда «Тарашанець»**

22 вересня 1974 р.

Бойові дії, мужність і стійкість екіпажу бронепоезда «Тарашанець» вписані славною сторінкою в історію громадянської війни. З екіпажу в живих лишилося тільки семеро — п'ять красногвардійців, матрос і дівчина. Закінчилися снаряди і патрони. Герої піднялися на весь зріст на платформі і заспівали «Інтернаціонал». А коли білогвардійці підійшли впритул, прогрімів страшенний вибух. Бронепоезд разом з відважною командою, розметавши ворогів, що напосідали, злетів у повітря...*** Цей подвиг було здійснено 55 років тому на станції Дарниця.

Вчора, 21 вересня, в Новодарницькому сквері столиці республіки на могили полеглих «тарашанців» в урочисті обставини було відкрито пам'ятник героям громадянської війни. Відбувся багатолюдний мітинг представників міста... Повз пам'ятник, віддаючи честь полеглим героям, урочистим маршем пройшли воїни Київського гарнізону.

До підніжжя монумента були покладені вінки й квіти (РАТАУ).

Газ. «Радянська Україна». № 222, 22 вересня 1974 р.

№ 18

3 повідомлення газети «Радянська Україна» про відкриття в Харкові
монумента на честь проголошення Радянської влади на Україні

5 листопада 1975 р.

...Історичний акт проголошення України Радянською республікою відбувся в грудні 1917 року в Харкові, робітничий клас якого був завжди вірним оплотом ленінської партії.

Вчора, 4 листопада, в Харкові, місті славних революційних, бойових і трудових традицій, на честь цієї знаменної події в урочистій обставині було відкрито величний монумент.

На центральній площі, яка носить ім'я Радянської України, відбувся багатотисячний мітинг. Сюди прийшли ветерани партії і революції, передовики і новатори виробництва, представники партійних і громадських організацій, діячі науки й культури, студенти і учні, воїни Радянської Армії...

Від імені учасників мітингу секретар Харківського обкому партії І. З. Соколов запрошує члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського відкрити пам'ятник.

* У 1967 р. пам'ятник В. Н. Боженку було відкрито також у Києві (скульптор — В. П. Віпайкін, архітектори — В. Богдановський, І. Масленков).

** Скульптор — В. І. Зноба, архітектор — Є. Пильник.

*** Крапки в тексті.

Під бурхливі оплески присутніх товариш В. В. Щербинський розрізує стрічку. З монумента спадає покривало. Звучать державні гімни Радянського Союзу і Української РСР.

Перед очима присутніх постає 18-метрова скульптурна композиція з червоного граніту: під революційним бойовим прапором з емблемою серпа і молота в єдиному пориві, неначе в устремлінні вперед — до щасливого сьогодні, робітник, селянин, солдат, матрос, жінка-трудівниця — делегати Першого Всеукраїнського з'їзду Рад. На п'єдесталі викарбувано слова ленінського гасла: «Вся влада — Радам, мир — народам, земля — селянам».

Автори монумента — скульптори заслужений діяч мистецтв Української РСР В. І. Агібалов, М. Ф. Овсянкін, Я. Й. Рик, С. Г. Світлорусов, архітектори — І. О. Алфьоров, А. О. Максименко і Е. Ю. Черкасов...

Газ. «Радянська Україна», № 260, 5 листопада, 1975 р.

№ 19

З повідомлення газети «Радянська Україна» про урочисте відкриття пам'ятника визначному партійному і державному діячеві Г. І. Петровському в Дніпропетровську

16 травня 1976 р.

...Півстоліття минуло з того часу, коли великому промислому центру країни, місту, славному своїми революційними і трудовими традиціями, присвоєно ім'я визначного партійного і державного діяча Г. І. Петровського. Він був серед тих, хто наприкінці минулого століття створював перші марксистські гуртки в місті, керував революційною боротьбою пролетаріату проти царського самодержавства...

Свято шанують дніпропетровці пам'ять чудового революціонера, соратника Леніна. В місті створено меморіальний будинок-музей Г. І. Петровського. Ім'я всеукраїнського старости носить великий металургійний завод, трудівники якого дбайливо зберігають токарний верстат, на якому працював Григорій Іванович.

Вчора, 15 травня, тисячі трудящих міста і області зібралися на мітинг, присвячений відкриттю монумента революціонеру.

— З ім'ям Г. І. Петровського нерозривно пов'язане революційне минуле міста, успіхи в соціалістичному будівництві, — сказав, відкриваючи мітинг, перший секретар міському партії В. Г. Бойко. — Тут визначний борець більшовицької партії пройшов робітничі університети, дістав бойовий гарт, став вожаком народних мас.

Член Політбюро ЦК Компартії України, перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ф. Ватченко перерізує червону стрічку. Спадає покривало, і перед очима учасників мітингу постає встановлений на гранітному постаменті величний монумент. Автори пам'ятника — скульптор К. Чеканьов і архітектор В. Сотников зобразили момент виступу полум'яного революціонера перед робітниками...

Газ. «Радянська Україна», № 115, 16 травня 1976 р.

№ 20

З повідомлення газети «Радянська Україна» про відновлення в Миколаєві пам'ятника 61 комунару, що загинули у роки громадянської війни

12 травня 1977 р.

У серпні 1919 р. радянський Миколаїв захопили денікінці і встановили режим терору і насильств. Білий генерал наказав розстріляти «сотню миколаївців», щоб залякати інших. У ніч на 20 листопада денікінці вбили 40 робітників-вантажників і вивели на розстріл 61 робітника суднобудівного заводу «Руссуд». Тільки кільком з них вдалося врятуватися.

Після громадянської війни площа перед заводом стала називатися площею Комунарів, завод — імені 61 комунара. В 1936 р. на площі було споруджено пам'ятник, на якому і сьогодні читаємо: «Безсмертним борцям за владу Рад». В роки гітлерівської окупації фашисти знищили пам'ятник. Та в повоєнні роки його було відновлено*. У відновленні взяв участь його автор — народний художник СРСР скульптор М. Г. Лисенко**.

Газ. «Радянська Україна», № 11, 12 травня 1977 р.

* У 1967 р. пам'ятник було реконструйовано.

** Співавтором М. Г. Лисенка був також скульптор Л. Д. Муравін.

№ 21

З повідомлення газети «Вечірній Київ» про відкриття в столиці Радянської України монумента на честь 60-річчя Великого Жовтня

24 жовтня 1977 р.

...У переддень великого свята трудящі Радянської України, як і всієї країни, звертаються до Жовтня, до тих, хто йшов під його славним прапором на бій за владу Рад. На честь Великої Жовтневої соціалістичної революції в столиці республіки споруджено величний монумент. Його урочистому відкриттю був присвячений багатотисячний мітинг, що відбувся 22 жовтня.

На оновлену і помолоділу площу міста-героя, яка носить ім'я Жовтневої революції, прийшли трудівники заводів і фабрик, студенти і учні, воїни Радянської Армії, представники партійних, радянських і громадських організацій...

Вступним словом мітинг відкрив член Політбюро ЦК Компартії України, перший секретар Київського міськкому партії О. П. Ботвин...

Від імені учасників мітингу О. П. Ботвин запрошує члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького відкрити монумент.

Під бурхливі оплески присутніх товариш В. В. Щербицький перерізає стрічку. З монумента спадає покривало, і перед очима присутніх постає двадцятиметрова скульптурна композиція*. В центрі її — виконана в рожевому граніті, осяяна знаменом постать організатора Комуністичної партії і засновника Радянської держави, вождя Жовтневої революції Володимира Ілліча Леніна. Поруч відліті в бронзі постаті робітника, жінки-трудівниці, матроса, солдата — тих, хто вписав героїчні сторінки в літопис революції, хто на заклик партії самовіддано захищав її завоювання...

Газ. «Вечірній Київ», № 250, 24 жовтня 1977 р.

* Скульптори — В. З. Бородай, В. І. Зноба, І. С. Зноба, архітектори — О. І. Малиновський, М. Скибицький.

Наш календар

ВЕЛИЧНИЙ ДОКУМЕНТ ПЕРЕМІГШОГО ПРОЛЕТАРІАТУ

(До 60-річчя прийняття
«Декларації прав трудящого
і експлуатованого народу»)

Народжена Великим Жовтнем перша в світі держава робітників і селян — Союз Радянських Соціалістичних Республік — відзначила свій 60-річний ювілей. Ця знаменна дата збіглася ще з однією визначною подією — прийняттям нової Конституції СРСР — Основного Закону Країни Рад. Це підсумок всього шістдесятирічного розвитку Радянської держави, яскраве свідчення того, що ідеї, проголошені Жовтнем, заповіді В. І. Леніна успішно втілюються в життя.

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев у своїй доповіді на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 р. «Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслив: «Працюючи над проектом, ми міцно стояли на ґрунті спадкоємності. В ньому збережено і розвинуто намічені ще В. І. Леніним характерні риси конституції соціалістичного типу.

В. І. Ленін, партія більшовиків виходили з того, що Конституція — це не тільки юридичний акт, але й надзвичайно важливий політичний документ. Партія розглядала Конституцію як утвердження завоювань революції і разом з тим — як проголошення основних завдань і цілей соціалістичного будівництва»¹.

В історії становлення і розвитку радянської державності й соціалістичної демократії важливу роль відіграла «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу». Вона була написана В. І. Леніним 3 січня 1918 р. і являла собою документ конституційного характеру, який закріпив завоювання трудящих нашої країни, основні принципи побудови Радянської держави і визначив її найважливіші завдання. Володимир Ілліч запропонував винести «Декларацію» на обговорення Установчих зборів, скликання яких добивалися меншовики і есери. Ці збори являли собою збирище контрреволюційних елементів, які були вороже настроєні проти Радянської влади. Вони відмовилися розглядати «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Після цього її було винесено на обговорення Третього Всеросійського з'їзду Рад, що відбувся 10—18 січня 1918 р. у Петрограді. В його роботі взяли участь 1587 посланців робітничого класу, солдатських і селянських мас Росії та її національних окраїн, у тому числі й України². Вступним словом з'їзд відкрив голова ВЦВК Я. М. Свердлов, який підкреслив, що необхідно прийняти рішення з важливих питань політики Радянської влади і визначити нові завдання щодо «розвитку революційного будівництва нашого оновленого життя»³. Делегати з'їзду заслухали звіт Я. М. Свердлова про діяльність ВЦВК і В. І. Леніна — про діяльність Раднаркому. Володимир Ілліч у своїй доповіді розкрив причини перемоги Радянської влади, охарактеризував її успіхи в боротьбі з контрреволюційними силами і підкреслив, що до соціалізму немає іншого шляху, як через диктатуру пролетаріату.

12 січня 1918 р. з'їзд прийняв «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Цей історичний документ у законодавчій формі закріпив результати перемоги Великої Жовтневої революції, перші досягнення у будівництві соціалістичного суспільства. За нього також одностайно проголосували й делегати від України. Це означало, що трудящі України, як і всієї Росії, розглядають «Декларацію» як свій основний закон життя і розвитку.

«Декларація» визначила основні принципи побудови Радянської держави і законодавчо закріпила політичну основу нового ладу, проголосивши Росію Республікою Рад, в якій уся влада в центрі і на місцях «повинна належати цілком і виключно

¹ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 459.

³ Третій Всеросійський съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, Пг., 1918, стор. 5.

трудящим масам і їхньому повноважному представництву — Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁴. У «Декларації» чітко визначалася класова суть Рад. Крім того, в ній було розв'язано важливе і складне питання про основні принципи відносин між націями і народами. Вона проголосила федеративний принцип державного устрою республіки Рад: «Радянська Російська Республіка,— зазначалося в «Декларації»,— засновується на засадах вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік»⁵. Робітникам і селянам кожної нації надавалося право самим «на своєму власному повноважному радянському з'їзді»⁶ вирішувати проблему участі у федеративному уряді та в інших федеративних органах влади.

«Декларація» накреслила основні програмні завдання Радянської влади не лише на час переходу від капіталізму до соціалізму, а й на далеку перспективу: «знищення всякої експлуатації людини людиною, повна ліквідація поділу суспільства на класи, безпощадне придушення експлуататорів, соціалістична організація суспільства»⁷. Вона також закріпила всі основні діючі закони Радянської влади, спрямовані на ліквідацію в країні капіталістичних відносин і побудову соціалізму: скасування приватної власності на землю й передача всього земельного фонду в розпорядження трудящих; введення робітничого контролю як першого кроку до повного переходу фабрик, заводів, залізниць та інших засобів виробництва у власність держави; націоналізація банків.

З метою швидкої нормалізації економічного життя, ліквідації розрухи і розвитку продуктивних сил у країні ввадилася загальною трудовою повинністю. Для забезпечення всієї повноти влади за народними масами і для усунення будь-якої можливості відновлення влади буржуазії декретувалося озброєння трудящих, утворення Робітничо-Селянської Червоної Армії і повне роззброєння заможних класів.

Окремий розділ було присвячено питанням зовнішньої політики Радянської влади. «Декларація» засудила першу світову війну, розв'язану імперіалістами всіх країн, і охарактеризувала її як «найзлочиннішу з усіх воєн»⁸. Вона схвалювала зовнішню політику Радянської держави, спрямовану на припинення війни і досягнення революційними засобами демократичного миру без анексії і контрибуцій, на основі вільного самовизначення націй. Визнавалися правильними також такі зовнішньополітичні акції влади Рад, як розрив з таємними договорами, організація якнайширшого братання з робітниками і селянами воюючих країн, повний розрив політики Радянської держави з варварською політикою буржуазної цивілізації, що будувала добробут «експлуататорів у небагатьох вибраних націях на поневоленні сотень мільйонів трудячого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах»⁹. «Декларація» схвалила рішення Ради Народних Комісарів про надання повної незалежності Фінляндії.

Ленінська «Декларація прав трудячого і експлуатованого народу» вперше у світі проголосувала і навічно закріплювала владу експлуатованої більшості — владу робітничого класу і селянства. Вона закликала до боротьби проти експлуататорів, будь-яких форм соціального і національного гніту, оголосила справу будівництва соціалізму і комунізму найвищим суспільним ідеалом.

«Декларація прав трудячого і експлуатованого народу» була найважливішим конституційним актом молодого Радянської держави. Вона заклала підвалини першої Радянської Конституції, стала її прообразом. Не випадково, що «Декларація» повністю була включена у текст першої Конституції РРФСР як її перший розділ. Всесвітньо-історичне значення цього конституційного акту глибоко розкрито в резолюції III Всеросійського з'їзду Рад «Про політику ЦК і РНК і про Декларацію». В ній говорилося, що «кожний рядок цієї Декларації продиктований самими трудящими масами, і за вимоги, висловлені в цій програмі Рад, будуть до останньої краплі крові боротися всі свідомі робітники, солдати й селяни»¹⁰.

Ленінська «Декларація прав трудячого і експлуатованого народу» вперше в історії визначила і закріпила права трудящих. На відміну від буржуазних декларацій у ній не було ніякого розриву між словами й ділами, між висунутими політичними лозунгами і практичними діями. Вона не маскувала своєї класової суті, а, навпаки, підкреслювала, що закріплює права трудячого і експлуатованого народу і обмежує в правах експлуататорів.

З часу прийняття «Декларації прав трудячого і експлуатованого народу» минуло 60 років. Це дуже небагато для історії людської цивілізації. Однак які гігантські зміни відбулися у нашому суспільному житті, у співвідношенні сил соціалізму і ка-

⁴ Декрети Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 343.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 214.

⁷ Декрети Советской власти, т. 1, стор. 340.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 213.

⁹ Там же.

¹⁰ Декрети Советской власти, т. 1, стор. 340.

піталізму на світовій арені. В СРСР побудоване розвинуте соціалістичне суспільство. На його ґрунті зросла нині діюча Конституція, яку за її глибокий демократизм, по-справжньому величю гарантовані права людини, за закони соціальної рівності і справедливості, за чітку і зрозумілу програму боротьби за мир, комунізм і соціальний прогрес по праву називають найважливішим документом сучасності, маніфестом людської справедливості і щастя. А перші зерна, з якого виріс нинішній Основний Закон нашого життя, закладені в ленінській «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу».

«Декларація» підкреслювала також рішучість Радянської влади зробити все можливе, щоб допомогти трудящим інших країн вирватися з пазурів імперіалізму і фінансового капіталу. Нині соціалізм перетворився у світову систему, яка з кожним днем стає могутнішою і справляє дедалі більший вплив на розвиток людства. Процес революційного оновлення світу, початок якому поклала Жовтнева соціалістична революція, а перші завоювання в конституційному плані закріпила ленінська «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу», продовжує бурхливо розвиватися.

Ідеї, проголошені в «Декларації», знайшли свій дальший розвиток у радянських конституціях, зокрема в новій Конституції СРСР, що «з одного боку, узагальнює весь конституційний досвід радянської історії, а з другого — збагачує цей досвід новим змістом, який відповідає вимогам сучасної епохи»¹¹.

П. К. НОВИЦЬКИЙ (Хмельницький),
О. Д. БОЙКО (Київ)

¹¹ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, стор. 6.

ДО 60-РІЧЧЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Всеукраїнська селянська конференція відіграла важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу і біднішого селянства — непорушної основи диктатури пролетаріату, в залученні широких селянських мас до участі в соціалістичному будівництві. Питання про її скликання, точніше Всеукраїнського з'їзду Рад селянських депутатів, постало ще під час роботи Першого Всеукраїнського з'їзду Рад 11—12 (24—25) грудня 1917 р., який, виконуючи волю робітників і трудящих селян, проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Як відомо, у зв'язку з недостатнім представництвом селянських депутатів на цьому історичному з'їзді останній зарезервував у складі вищого органу державної влади — ЦВК Рад України — 20 місць для представників від селян. Особливої невідкладності питання про скликання з'їзду Рад селянських депутатів набуло, коли після проголошення Української Радянської Республіки повсюдно розгорнулася боротьба трудящих проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, за перехід всієї влади до Рад, активізувався масовий рух трудящого селянства за здійснення революційних аграрних перетворень на оснoзі ленінського Декрету про землю.

27 грудня 1917 р. ЦВК Рад України опублікував повідомлення «Всім Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів України», в якому, зокрема, підкреслювалося, що одним з найважливіших питань, що стоять перед ЦВК і його органами, є питання про землю. Центральна рада, відзначалося у повідомленні, залишивши реманент у руках поміщиків і землю в руках куркулів, розв'язала його не в інтересах сільської бідноти. «Радянський же уряд, працюючи в інтересах біднішого селянства, бажає почути його голос по цьому питанню і з цією метою скликає 15 січня 1918 р. Всеукраїнський селянський з'їзд»¹. Рішення скликати саме селянський з'їзд, а не з'їзд Рад селянських депутатів було прийнято тому, що наприкінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. Ради селянських депутатів виникли далеко не в усіх селах України².

Було встановлено такі норми представництва на з'їзд: Ради селянських депутатів, що налічували від 25 до 50 тис. організованих навколо них селян, мали надіслати

¹ С. М. Королівський. Перша Всеукраїнська селянська конференція, Харків, 1958, стор. 10.

² Див.: М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956, стор. 127—128; С. М. Королівський Назв. праця, стор. 10; С. М. Королівський, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967, стор. 381—382.

по одному делегату, від 50 до 75 тис.— по 2 делегати, понад 75 тис. — по 3 делегати на кожні 100 тис. чол. Ради селянських депутатів, що охоплювали менше 25 тис. організованих селян, об'єднувалися під час виборів делегатів із сусідніми Радами. Губернські Ради селянських депутатів або їх виконавчі комітети мали надсилати по два делегати. Там, де Рад селянських депутатів ще не існувало, треба було негайно скликати повітові селянські з'їзди і на них обрати на Всеукраїнський селянський з'їзд по три делегати від кожного повіту.

Як підкреслювалося у повідомленні ЦВК Рад України, селянські з'їзди повинні були виявити «справжню волю сільської бідноти, а тому вибори мусять проводитись під безпосереднім керівництвом Рад робітничих і солдатських депутатів». Велику організаційну і роз'яснювальну роботу під час скликання і проведення з'їзду розгорнули більшовицькі організації України. Разом з більшовизованою на той час основною масою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів вони очолили боротьбу селянської бідноти за вигнання куркулів із сільських органів влади, за створення Рад селянських депутатів і передачу до їх рук влади на селі, за скликання Всеукраїнського селянського з'їзду. Більшовики взяли участь також у роботі повітових селянських з'їздів, які повсюдно пройшли в цей час на Україні.

Воєнні дії проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради не дали змоги прибути на з'їзд делегатом від усієї України; тому було прийнято рішення провести замість з'їзду конференцію. Всеукраїнська селянська конференція, яка проходила під керівництвом більшовиків, розпочала свою роботу 20 січня 1918 р. у Харкові. Близько 80 її делегатів представляли трудяще селянство Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської та Чернігівської губерній. Від Київської, Волинської, Подільської та частини повітів названих вище губерній представники «прибути не змогли з огляду на труднощі пересування, викликані громадянською війною». Переважна більшість делегатів у заповнених ними анкетах визнала себе більшовиками або співчуваючими їм³.

Конференція проходила під головуванням видатного діяча Комуністичної партії, члена першого уряду Радянської України М. О. Скрипника. На конференції розглядалися питання: 1) Про владу і Українські Установчі збори; 2) Доповіді з місць; 3) Про землю; 4) Доповіді народних секретарів; 5) Вибори до ЦВК Рад України.

Доповідачем з першого питання порядку денного виступила народний секретар внутрішніх справ першого Радянського уряду України Є. Б. Бош. Вона наголосила на необхідності переходу влади до рук трудящих та їх організацій — Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Характеризуючи становище на Україні, Є. Б. Бош відзначила, що українська буржуазія, «організувавшись навколо Центральної ради, веде запеклу боротьбу проти Радянської влади, як влади народної, намагаючись установити свою владу». При такому становищі, заявила вона, коли буржуазія хоче пробратись до влади «через віджили форму державного устрою — через парламентарну республіку... Установчим збором немає місця в трудовій республіці». Тільки Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів, що відбивають сподівання трудящих мас, повинні стати при владі. Геть коаліцію! Ніяких розмов про коаліцію з буржуазією! Ніякого угодництва з ворогами народу! Державна влада повинна належати тільки народу! Хай живе диктатура Рад!»⁴. Після доповіді розгорнулися жваві дебати. Зокрема, виступили більшовик К. Гресс (Павлоградський повіт Катеринославської губернії), Т. Свистунов та А. Матвієнко, які співчували більшовикам (Глухівський повіт Чернігівської губернії), та інші. Як повідомляла газета «Вестник УНР» (№ 18) 26 січня 1918 р., промовці «виголошували ганьбу Київській Центральній раді і вітали Радянську владу». В їх виступах, записано в протоколі конференції, «відчувались одностайність і рішучість боротися за права народу, за Радянську владу на Україні»⁵.

У резолюції з першого питання порядку денного, що була прийнята 22 січня 1918 р., підкреслювалося: «Конференція цілком приєднується до постанов і Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських депутатів... і заявляє: Не парламентарна республіка, а Республіка Рад. Не виділення в окремі держави, а Федерація Радянських Республік». Делегати з'їзду постановили, що «Українська Робітничо-селянська Республіка входить до складу Всеросійської Федерації Радянських Республік», а вся влада на місцях і в центрі «...належить Радам і обраному на з'їзді ЦВК Рад України. Всі організації, державні і громадські установи перебувають у

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 82.

* Йдеться про Українські Установчі збори, які збиралася скликати буржуазно-націоналістична Центральна рада.

⁴ Протокол Всеукраїнського съезда крестьянских депутатов (20—22 января 1918 года).— Публікація С. М. Королівського у кн. «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», К., 1973, стор. 137—138.

⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні, стор. 138.

віданні і під контролем місцевих Рад. Місцеві Ради є державними установами, залежними тільки від свого центрального органу». Повноважним представником Української Робітничо-селянської Республіки і всіх трудящих мас на її території є Народний Секретаріат Української Робітничо-селянської Республіки, старі форми державного управління остаточно знищуються перемогою труда над капіталом⁶.

21 січня делегати конференції заслухали 22 доповіді з місць, з них від Харківської губернії — 7, Херсонської — 4, Полтавської — 3, Чернігівської — 3, Катеринославської — 2, Курської — 2, представника Таганрога — 1. У доповідях порушувалося широке коло питань, якими жило тоді українське селянство: про владу, землю, війну та мир, національне питання, про ставлення до Центральної ради. Делегати, насамперед, зазначали, що на місцях наприкінці грудня 1917 р.— на початку січня 1918 р. почався процес організації селянських мас, особливо бідноти, в селах розгорнулася гостра класова боротьба, а основна маса селянства зрозуміла антинародну суть Центральної ради. «З усіх доповідей з місць,— записано в протоколі конференції,— з'ясувалася та шкідлива політика, яку проводила буржуазна Центральна рада, що сіяла національну ворожнечу.., а також і те недовір'я та відсутність співчуття до Центральної ради і, навпаки, широке довір'я і гаряче співчуття до Радянської влади на Україні як до єдиного оплоту і виразника волі трудового народу на Україні»⁷.

Того ж дня було заслухано й обговорено доповідь народного секретаря земельних справ першого Радянського уряду України, лівого російського есера Є. П. Терлецького про проект декрету про землю, в основу якого було покладено прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад ленинський Декрет про землю. Після дебатів і внесення поправок «проект декрету був прийнятий, схвалений і переданий Народному Секретаріату для дальшої розробки і проведення в життя»⁸. Один з делегатів Полтавщини запропонував негайно організувати інструкторські курси «для полегшення проведення в життя декрету та для ознайомлення широких мас з основами соціалізму». Ця пропозиція також була прийнята одногосно.

22 січня 1918 р. селянські делегати обрали до вищого органу державної влади на Україні — ЦВК Рад України — 20 своїх представників (у тому числі 10 більшовиків). Вже наступного дня після закінчення роботи конференції представники селянства були включені до складу ЦВК Рад України і приступили до виконання своїх обов'язків. Незабаром ЦВК Рад України поповнився ще кількома представниками від селянства.

У зв'язку з виборами до ЦВК було порушено питання про другий Всеукраїнський з'їзд Рад. «Конференція селянських депутатів України,— зазначено в її протоколі,— вважає за необхідне скликати з'їзд Рад України і доручає ЦВК Рад України скликати його в найближчому майбутньому»⁹.

На конференції було заслухано також доповіді народних секретарів про їх роботу, зокрема, загальний звіт про діяльність Народного Секретаріату, з яким виступив М. О. Скрипник, доповіді представника військового відділу ЦВК Рад України, народного секретаря внутрішніх справ та народного секретаря у продовольчих справах. Вони поінформували селян про хід створення збройних сил, зокрема, про формування полку Червоного козацтва, про принципи організації Радянського державного апарату, про практичні завдання, що стояли перед місцевими органами Радянської влади, насамперед про зосередження в їх руках всієї повноти влади. Особлива увага приділялася продовольчому питанню. Народні секретарі закликали селянських делегатів забезпечити хлібом та іншими продуктами харчування не лише населення міст України, а й виконати свій братерський обов'язок щодо трудящих Радянської Росії — подати їм допомогу продовольством.

Учасники конференції одногосно прийняли резолюцію, в якій підкреслювалося, що Всеукраїнська селянська конференція цілком схвалює діяльність Народного Секретаріату в галузі політичного та економічного життя республіки і висловлює йому повне довір'я у боротьбі з каледінською та українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією¹⁰.

Відігравши велику роль у залученні трудячого селянства на бік соціалістичної резолюції, у розширенні соціальної бази диктатури пролетаріату, Всеукраїнська селянська конференція стала важливою подією в житті українського народу.

Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

⁶ Див.: С. М. Королівський. Перша Всеукраїнська селянська конференція, стор. 56.

⁷ Див.: Там же, стор. 34.

⁸ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні, стор. 140.

⁹ Там же, стор. 141.

¹⁰ Там же, стор. 143.

ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЛУІСА КАРЛОСА ПРЕСТЕСА

Генеральний секретар ЦК Бразильської комуністичної партії Луїс Карлос Престес належить до тієї славної когорти латиноамериканських революціонерів, які стали

визнаними керівниками народних мас в горнилі гострих і жорстоких післяжовтневих класових боїв на континенті і присвятили все своє життя справі боротьби за торжество ідей марксизму-ленінізму.

Він народився 3 січня 1898 р. у м. Порто-Алегре — столиці південного бразильського штату Ріо-Гранде-до-Сул. Батько Престеса був військовослужбовцем і прагнув до того, щоб син став продовжувачем сімейної армійської традиції. Спочатку Луїс навчався у кадетському корпусі, потім вступив до військового училища, після закінчення якого в 1918 р. одержав звання старшого лейтенанта інженерних військ.

Ще в дитинстві Луїс пильно стежив за антикапіталістичною, демократичною боротьбою бразильських трудящих. Його улюбленим героєм був лейтенант Тірадентіс, страчений наприкінці XVIII ст. за спробу повалити в Бразилії владу португальського короля. Ставши на шлях нелегкого армійського життя, він наполегливо вивчав соціологію і політекономію, став активним членом таємних офіцерських гуртків. Величезний вплив на формування його світогляду справила перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії.

Поворотним моментом у житті Луїса Карлоса Престеса стали липневі події 1922 р. в Ріо-де-Жанейро: командуючи тоді батальйоном залізничних військ, він підтримав антиурядовий збройний виступ столичного гарнізону. Хоч повстання було придушене, а учасники піддані жорстоким репресіям та переслідуванням з боку властей, поразка не зламала його бойового духу. Залишивши службу в армії, Престес продовжував революційну боротьбу в підпіллі.

Восени 1924 р. Бразилію сколихнув збройний виступ трудящих м. Сан-Пауло. Престес, який перебував у той час в своєму рідному штаті Ріо-Гранде-до-Сул, негайно сформував з патріотів-добровольців півторатисячний загін і з боями проти урядових військ почав пробиватися на допомогу повстанцям. Цей похід (розпочався 29 жовтня 1924 р.) став початком історичного маршу «колони Престеса». Прорвавши кільце блокади м. Сан-Пауло, Престес звернувся до повсталих з маніфестом, в якому висловлювався стихійний протест бразильського народу проти реакційного уряду та імперіалістичного гноблення. Згодом під натиском військ повстанці були змушені залишити місто. Однак зброї революційні робітники і солдати не склали, а організовані Престесом в багатолюдний загін, розпочали свій історичний похід на північ, який продовжувався понад два роки.

В цьому поході яскраво проявилися блискучі організаторські здібності молодого революціонера, його глибокі військові знання, особиста відвага. Ведучи безперервні бої з ворогом, «колона Престеса» пододала величезну відстань від верхів'я річки Уругвай до гирла Амазонки. В лютому 1927 р. революційні бійці досягли північних кордонів Бразилії і, залишивши країну, були інтерновані в Болівії.

Події, зв'язані з цим історичним походом, гучним відлунням прокотилися по всій Латинській Америці, здобули широке визнання завдяки організаторським і військовим здібностям героїчного керівника повстанців, якого в народі стали називати «лицарем надії». «Тепер, три роки згодом, Луїс Карлос Престес став найзнаменитішим у Латинській Америці генералом...» — відзначав бразильський письменник-комуніст Ж. Амаду. — Він завдав поразки 18 відомим генералам, пройшов з своїми солдатами 26 тисяч кілометрів по невідсліджених, непрохідних і диких районах Бразилії. Виявилось, що він володіє небаченим ще в Бразилії військовим талантом. Похід його колони вивчався тепер не тільки вчителями, які раніше висловлювали сумнів щодо його здібностей як стратега, але й генеральними штабами інших країн Америки і Європи»¹.

Проживаючи в еміграції, Престес поповнював свої знання революційною теорією, наполегливо вивчав твори класиків марксизму-ленінізму. В 1930 р. він звернувся з Аргентини з «Відкритим листом до своїх колишніх товаришів», в якому, зокрема, висловлював відданість справі пролетарського руху і вперше публічно заявив про те, що єдиним революційним вченням є ідеї Маркса—Енгельса—Леніна.

Рятуючись від переслідувань з боку реакційних латиноамериканських кіл, Престес в листопаді 1931 р. прибув до Радянського Союзу. Батьківщина великого Леніна гостинно зустріла відважного бразильського революціонера, який відразу ж включився у будівництво соціалізму. Він працював інженером будівельного тресту міністерства важкої індустрії в Москві, брав активну участь у громадському житті.

Перебування в країні перемігшого соціалізму ще більше зміцнило впевненість Престеса в правильності обраного ним революційного шляху. На початку 1935 р. він повернувся нелегально до Бразилії й став комуністом. «Коли Луїс Карлос Престес вступив до комуністичної партії, він знав, що вся ненависть сьогоднішніх хазяїв Бразилії звалиться на нього, — писав Ж. Амаду. — Але, прийнявши марксизм як світо-

¹ Ж. Амаду. Л. К. Престес, М., 1951, стор. 181—182.

гляд, знайшовши в ньому відповідь на болючі для нього питання, він не вагався ні на хвилину... Тут була правда, і він пішов за нею»²⁻³.

Навесні 1935 р. Престес брав активну участь в створенні «Національно-визвольного альянсу» — широкого союзу прогресивних сил Бразилії, що об'єднував у своїх рядах понад 5 млн. представників демократичної громадськості країни. На організованому незабаром цією організацією грандіозному 500-тисячному мітингу його було обрано почесним президентом «Національно-визвольного альянсу». За ініціативою Престеса керівництво альянсу виробило і прийняло дійовий план демократичних перетворень, який VII конгрес Комінтерну назвав зразком програми народного фронту для більшості країн Латинської Америки.

Наприкінці 1935 р. бразильська реакція посилила переслідування активістів прогресивної громадськості країни, на що демократичні сили відповіли рядом революційних виступів у містах Натале, Ресіфі, Ріо-де-Жанейро. Повстанням трудящих в столиці керував безпосередньо Луїс Карлос Престес. Однак повсталим було важко боротися проти військ регулярної армії, а тому згодом революційні сили відступили.

По Бразилії прокотилася хвиля терору і репресій. У березні 1936 р. ворогам вдалося заарештувати Престеса. Його кинули до в'язниці «спеціальної поліції» і багато місяців тримали в повній ізоляції без права писати і читати. В 1937 р. «трибунал національної безпеки» засудив «лицаря надії» до 16 років і 8 місяців ув'язнення. Проте цього реакціонерам показалося замало, і в 1940 р. вони влаштували ще одне ганебне судилище, після якого строк ув'язнення Престеса був збільшений ще на 30 років.

Суворий вирок незламному революціонеру свідчив про страх уряду перед його безприкладною мужністю. На захист Престеса виступила світова прогресивна громадськість, широку кампанію за звільнення відважного комуніста розгорнули трудящі Бразилії. Ім'я «лицаря надії» користувалося величезною популярністю серед широких народних мас країни. В 1943 р. на II Національній конференції Бразильської комуністичної партії Луїса Карлоса Престеса було заочно обрано генеральним секретарем ЦК БКП.

Під впливом перемог Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні і демократичного руху в країні уряд Бразилії оголосив у квітні 1945 р. про амністію політв'язням і легалізував діяльність компартії. Звільнившись після 9-річного тюремного ув'язнення, Престес відразу ж поринув у вир напруженої роботи по керівництву партією. В грудні 1945 р. бразильський народ обрав «лицаря надії» сенатором Національного конгресу, причому за його кандидатуру на виборах було подано найбільше голосів. Під керівництвом Престеса кількість бразильських комуністів збільшилась з 4 тис. в 1945 р. до 200 тис. у 1947 р. Вірний друг першої у світі країни соціалізму, він в 1946 р. з трибуни Національного конгресу заявив, що в разі розв'язання імперіалістами нової світової війни бразильські комуністи битимуться на боці Радянського Союзу.

Зростання політичної активності і величезний авторитет серед трудящих компартії та її керівника надзвичайно непокоїли правлячі кола країни. У травні 1947 р. діяльність Бразильської комуністичної партії була знову заборонена, а Престеса позбавлено парламентського мандату. Знову доводиться керувати боротьбою народних мас з глибокого підпілля. Лише в 1961 р. власті дозволили Престесу легально здійснювати керівництво компартією.

З 1964 р. у Бразилії стався державний переворот. Діяльність комуністів була знову заборонена, Луїса Карлоса Престеса позбавлено всіх політичних прав, а в 1966 р. заочно засуджено до 14 років тюремного ув'язнення.

З того часу очолювані Престесом комуністи Бразилії ведуть боротьбу проти реакційної, проімперіалістичної політики уряду в надзвичайно важких і небезпечних умовах глибокого підпілля. В грудні 1967 р. відбувся (нелегально) VI з'їзд БКП, який продемонстрував єдність партії, її вірність пролетарському інтернаціоналізму та ідеям марксизму-ленінізму.

Здійснюючи велику і багатогранну діяльність по керівництву партією, Луїс Карлос Престес є визначним діячем міжнародного робітничого і комуністичного руху. Своїми численними працями він зробив вагомий внесок в теорію і практику національно-визвольної, демократичної боротьби в країнах Латинської Америки.

Луїс Карлос Престес проводить велику роботу по зміцненню і розширенню співробітництва між БКП і КПРС. Він очолював делегації бразильських комуністів на Нарадах комуністичних і робітничих партій в Москві в 1960 і 1969 роках, на XXII, XXIV і XXV з'їздах КПРС. Говорячи про величезне значення трудових звершень радянських людей для успішного розгортання антикапіталістичної боротьби пригноблених народів, Престес на XXV з'їзді нашої партії підкреслив: «Для народів капіта-

²⁻³ Ж. Амаду. Назв. праця, стор. 209.

лістичних країн, що страждають від поглиблення кризи, коли злидні і голод вдираються в будинки десятків мільйонів безробітних, дані про успіхи радянського народу в галузі економіки, плани дальшого підвищення рівня життя і соціального розвитку є найпростішим і водночас найпереконливішим свідченням незаперечної переваги соціалістичного ладу і його історичної неминучості.

Завдяки вашим успіхам ми, бразильські революціонери і комуністи, одержуємо нову могутню зброю, яка допомагає нам у повсякденній роз'яснювальній роботі, у тяжкій битві за розвиток політичної свідомості і організованості трудящих»⁴.

Такий славний і героїчний життєвий шлях Луїса Карлоса Престеса — «лицаря надії», професійного революціонера-комуніста, полум'яного інтернаціоналіста-ленінця. На чолі бойового авангарду бразильських трудящих він веде самовіддану боротьбу за світле майбутнє своєї батьківщини.

А. А. СТІЛКО (Київ)

⁴ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого — 5 березня 1976 року. Стенографічний звіт. В 3-х томах. т. 3. К., 1976, стор. 81.

ТИТАН ВІДРОДЖЕННЯ

(До 500-річчя з дня народження
Томаса Мора)

Особа і твори Томаса Мора — великого англійського гуманіста, одного з основоположників утопічного соціалізму, мислителя, мрійника, письменника, юриста, політичного діяча, якого сучасники вва-

жали велетнем думки, «людиною для всіх часів», друга німецького гуманіста Еразма Роттердамського — викликали інтерес вітчизняних дослідників ще наприкінці XVIII ст.¹ Як відомо, радянські історики також приділяли і приділяють велику увагу вивченню західноєвропейської утопічно-соціалістичної думки². Зокрема, праці Т. Мора вивчав і аналізував відомий дослідник академік В. П. Волгін³. В останні роки значно зросла увага радянських медієвістів до спадщини цього видатного мислителя⁴.

Томас Мор народився 7 лютого 1478 р. в родині відомого лондонського адвоката. У 1492 р. він вступив до Оксфордського університету, де невдовзі почав брати участь у засіданнях гуманістичного гуртка. У цей час юнак сумлінно вивчав античні твори, у тому числі праці італійського гуманіста Піко дела Мірандола. Однак батько Мора мріяв зробити сина юристом і в 1494 р. змусив його залишити університет і приступити до ґрунтовного вивчення англійського права під наглядом досвідчених законознавців та юристів-практиків. Мор швидко став ерудованим адвокатом. Красномовність і дотепність Мора поєднувалися з невідчужливістю, що принесло йому популярність, особливо серед знедолених людей.

¹ А. Н. Малєєв. Издания и переводы «Утопии». — Томас Мор. Утопия, М., 1958, стор. 257—263.

² В. А. Дунаевский, Б. Ф. Поршнев. Изучение западноевропейского утопического социализма в советской историографии (1917—1963 гг.), М., 1964; В. А. Дунаевский. Советская историография новой истории стран Запада, М., 1974.

³ В. П. Волгин. История социалистических идей, ч. I, М.—Л., 1928; його ж. Историческое значение «Утопии». — Томас Мор. Утопия, М., 1958.

⁴ И. Н. Осиповский. «Утопия» Томаса Мора и ее критики. — «Вопросы истории», 1968, № 7; Т. Мор и реформация Генриха VIII. — Очерки социально-экономической и политической истории Англии и Франции XIII—XVII вв., М., 1969; Томас Мор, М., 1974; Об изучении наследия Томаса Мора в современной буржуазной историографии. — История социалистических учений, М., 1977; Ю. М. Сапрыкин. Отражение идей равенства и общности имущества в английской литературе XVI в. — Европа в средние века: экономика, политика, культура, М., 1972; Томас Мор. Энцикламы. История Ричарда III, М., 1973; Б. А. Каменский. Политическая мысль Англии XVI — начала XVII вв. в современной историографии. — «Вопросы истории», 1974, № 3; Г. С. Кучеренко, И. Н. Осиповский, А. Э. Штекли. О некоторых тенденциях в изучении социалистов-утопистов. — Критика современной буржуазной и реформистской историографии, М., 1974; В. И. Рутенбург. Титаны Возрождения, Л., 1976; Л. С. Чиколитни. Идеи общности имущества и социального равенства в Италии XVI — начала XVII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М., 1977.

У 1504 р. Т. Мора обирають членом палати громад парламенту, де цей «безбородий юнак» рішуче виступив проти наміру короля Генріха VII одержати позачергову субсидію. Розмір субсидії було значно зменшено, що сприяло зростанню популярності Мора і водночас викликало обурення короля. Оскільки Мор як член парламенту був недоторканою особою і, до того ж, не мав коштів, Генріх VII наказав оштрафувати на велику суму і кинути до в'язниці його батька. Після цього протягом певного часу Мор не займався політичною діяльністю, а вивчав гуманітарні і природничі науки.

У 1510 р., після смерті Генріха VII, Мора знову обирають до парламенту. Він став радником у юридичних справах шеріфа Лондона і брав активну участь у державному житті, зокрема у нормалізації дипломатичних відносин з Венецією, Нідерландами та Францією. Знання і слава Мора змусили короля Генріха VIII зробити його своєю приближеною особою. Спочатку він займав посаду хранителя казни, згодом — спікера (голови палати обшин) і, нарешті (в 1529 р.), — лорда-канцлера. Але й будучи першою особою у державі після короля, Мор залишався скромним, простим, людяним, принципним і не став покірним слугою Генріха VIII. Мор покладав великі надії на Генріха VIII, сподіваючись, що він стане покровителем учених, захисником порядку в країні, відкриє для торгівлі моря та океани, підтримає «чесні руки» і «благородні уми». Однак Генріх VIII, як і його попередники, не виправдав цих сподівань. Король, переконавшись в його непокірності, добився несправедливого звинувачення Т. Мора у державній зраді і страти. Він був страчений 7 липня 1535 р.

Протягом усього свого життя Т. Мор займався літературною діяльністю. Крім перекладу на англійську мову біографії Піко та його твору «Дванадцять мечів», на латинську мову — творів грецьких поетів, Мор написав «Історію Річарда III», «Утопію», гострі полемічні трактати проти німецького реформатора М. Лютера, понад 250 віршів та епіграм на короля, купців, астрономів, лікарів, духовних осіб. Праці Мора — важлива сторінка духовного життя і боротьби цілого покоління європейських гуманістів, бо в них відображено програми і мрії останніх про справедливий перебудову суспільства. Він засуджував війни, розвивав ідеї кращого устрою суспільства, де править «освічений» монарх. На думку Т. Мора, король повинен бути слугою народу, який дав йому владу і може позбавити його влади, захисником миру, а не тираном. Ці думки особливо яскраво відбиті в єдиній історичній праці Мора «Історія Річарда III», написаній латинською та англійською мовами. В ній висвітлювалися взаємини між королем і народом, обгрунтовувалася гуманістична концепція «досконального» ладу, який існував в уяві мислителя. Мор не лише засуджував тиранію Річарда III, за якої будь-хто у будь-який момент міг стати жертвою королівського свавілля, але й показував, на чому ґрунтувалася система управління в умовах королівського деспотизму (терор, підкупи тощо). Політична тенденція «Історії Річарда III» розвинута Мором у ряді інших творів, зокрема в епіграмах «Про доброго та злого володаря», «Який стан держави найкращий?», «Яка різниця між тираном та володарем?», «Про потяг до влади»⁵.

У віршах та епіграмах Мора знайшли відображення настрої передреформаційної епохи. Зокрема, великий гуманіст висміював духівництво, його жадобу до розкоші, неучтво, поділяв думку про необхідність реформи церкви у дусі раннього християнства. Саме під впливом Мора Еразм Роттердамський написав відому сатиру «Похвала глупоті». Про критичне ставлення Мора-гуманіста до церкви свідчать не лише його епіграми, але й «Історія Річарда III», «Утопія», трактати. Конфлікт між Мором і Генріхом VIII виник саме на ґрунті реформації, яка супроводжувалася секуляризацією церковних земель, їх обгороджуванням та експропріацією селян. Т. Мор відмовився присягнути на вірність королю, що став главою церкви.

Перебуваючи у Нідерландах, у складі дипломатичної місії, Т. Мор почав писати свій відомий твір «Утопія», опублікований восени 1516 р. під назвою «Золота книга, така ж корисна, як і забава, про найкращий лад держави і про новий острів Утопії»⁶. У першій частині твору Мор змалював яскраву картину розорення селян, їх примусового вигнання лордами з насиджених земель для створення вівчарень, що приносили величезні прибутки («вівці поїли людей»), застосування проти знедолених «кривавих законів». Все це було наслідком розкладу в Англії феодальної системи, в надрах якої зароджувався й формувалася капіталізм. Цей процес супроводжувався так званим первісним нагромадженням капіталу.

Мор не лише показав страждання народу, але й з'ясував їх причини, що полягали, на його думку, в існуванні приватної власності. Таким чином, він ще в ті далекі часи зумів розпізнати класову природу держави, її експлуаторську роль у суспільстві, адже всі класові «держави являють собою змову багатіїв для захисту своєї особистої користі».

⁵ Томас Мор. Эпиграмммы. Истории Ричарда III, стор. 91, 93—94, 97, 182, 227.

⁶ Томас Мор. Утопия, М., 1958.

У другій частині «Утопії» Мор прагнув описати ідеальне суспільство і державу, де відсутня приватна власність і всі люди працюють, а у вільний час займаються наукою та мистецтвом. Суспільний лад базується на принципах соціалізму та справедливості, продукти розподіляються за потребами. Люди живуть у містах. Через два роки кожний громадянин виїздить на певний час у село для виконання різних сільськогосподарських робіт. На острові Утопія немає знаті і челяді. Його мешканці ведуть скромний спосіб життя. Вони з презирством ставляться до золота, срібла та коштовного каміння. Книга Т. Мора проникнута любов'ю до людей та ненавистю до експлуататорів. Великий гуманіст добре розумів, що його «Утопія» — лише мрія. «Я більше хочу, ніж чекаю!» — говорив він. Незважаючи на це, книга Мора хвилювала уми його сучасників і наступних поколінь. Під її впливом було написано багато творів, присвячених перебудові суспільства на засадах добра і гуманізму, зокрема «Місто Сонця» Т. Кампанелли.

Велич Мора полягає в тому, що він був родоначальником утопічного соціалізму — одного з важливих джерел марксистсько-ленінського вчення.

В. О. МАРКІНА (Київ)

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО 60-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ *

«В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»¹, — зазначав на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК партії товариш Л. І. Брежнев. Це важливе положення стоїть у бібліографії, чия роль як орієнтира у безмежному потоці друкованої продукції постійно зростає.

ЦК КПРС неодноразово звертав увагу на необхідність дальшого розвитку бібліографічної справи в нашій країні. Про це йшлося і в постанові ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Активізація інформаційно-бібліографічної діяльності в галузі суспільних наук значно сприяла поліпшенню стану історичної бібліографії в Радянському Союзі у цілому і окремих республіках зокрема. Ціни вже досягнуто певних успіхів у розвитку історичної бібліографії і в Українській РСР. В тематичній українській радянській історичній бібліографії знаходять відображення різні проблеми історії СРСР і зарубіжних країн, хоча в більшості покажчиків подається література саме з історії Радянської України. Але в цілому існує певна система покажчиків, яка складається із загальноісторичних покажчиків, покажчиків літератури з окремих періодів і тем, історико-краєзнавчих покажчиків, персональних бібліографічних покажчиків та покажчиків праць наукових установ і вищих навчальних закладів, покажчиків історичних джерел, покажчиків змісту періодичних видань та збірників, покажчиків бібліографічних посібників.

Інформація про історичну літературу здійснюється шляхом створення поточних та ретроспективних бібліографічних посібників науково-допоміжного та рекомендаційного призначення.

Поточна бібліографічна інформація

Книжкова палата УРСР регулярно інформує читачів про вихід нових книг, а також про статті, вміщені в періодичних виданнях УРСР, шляхом випуску поточних бюлетеней «Літопис книг», «Нові видання УРСР», «Літопис журнальних статей», «Літопис газетних статей». У цих виданнях відомості про історичну літературу подаються в окремому розділі. З цією ж метою Державна історична бібліотека УРСР випускає поточні бібліографічні покажчики «Нові надходження з історії в Державну історичну бібліотеку УРСР» (щомісячник) і «Методична література для вчителів історії» (видається двічі на рік). Спеціальний розділ «Історія» є і в щомісячному покажчику літератури «Нові надходження видань в галузі суспільних наук», який випускається Державною республіканською бібліотекою УРСР ім. КПРС. Література про розвиток Української РСР у період зрілого соціалізму представлена у бібліографічному шоквартальнику «Українська РСР в братній сім'ї радянських народів», який видає ЦНБ АН УРСР. Для дослідників історії взаємозв'язків трудящих Української РСР з народами інших братніх союзних республік, а також соціалістичних груп становить значний інтерес бібліографічний щорічник «Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності», що його випускає Книжкова палата УРСР.

Бібліографічну інформацію про покажчики історичної літератури, що вийшли в світ в СРСР, містять щорічники «Покажчик бібліографічних посібників з суспільних наук» (ЦНБ АН УРСР).

* Огляд здобутків української радянської історичної бібліографії до 50-річчя Великого Жовтня див. «УІЖ», 1968, № 1, стор. 32—39.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 86.

Ретроспективна бібліографічна інформація

Уроцисте відзначення радянським народом і усім прогресивним людством знаменних подій в історії нашої Батьківщини — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення Союзу РСР, 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні позитивно вплинуло на тематику ретроспективної історичної бібліографії, зокрема на Україні створено цінні бібліографічні покажчики науково-допоміжного і рекомендаційного призначення.

Вже досягнуто успіхів у бібліографічній розробці такої важливої проблеми, як «К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін і Україна». Співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з колегами з відповідних наукових установ провели велику роботу в справі перекладу на українську мову другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса й Повного зібрання творів В. І. Леніна (п'яте видання). Науково-допоміжний апарат, що є у цих фундаментальних виданнях, дає змогу дослідникові ознайомитися з творами і окремими висловлюваннями основоположників марксизму-ленінізму про Україну.

Наукові працівники інституту готують бібліографічні довідники до Творів основоположників марксизму-ленінізму на базі відповідних довідкових томів, складених співробітниками Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У 1973 р. вийшов «Алфавітний покажчик до Творів К. Маркса і Ф. Енгельса»². На черзі видання довідкових томів до Повного зібрання творів В. І. Леніна: у 1978 р. мають побачити світ «Алфавітний покажчик творів, що ввійшли до Повного зібрання творів В. І. Леніна. Предметний покажчик до нових творів В. І. Леніна, включених до Повного зібрання творів» та «Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Леніна» (у двох частинах).

Дослідникам проблеми «В. І. Ленін і Україна» стане в пригоді друге видання фундаментального покажчика «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970)»³, підготовленого колективом авторів під керівництвом д-ра істор. наук, проф. П. М. Шморгуна. Перше видання цієї книги побачило світ у 1966 р. і містило назви лише окремих видань творів В. І. Леніна на Україні. У випущеному в 1971 р. покажчику, крім окремих видань ленінських праць, названо ті з них, що друкувалися як листівки та публікувалися в періодичній пресі, різних збірниках. Значно розширено науково-допоміжний апарат книги, до якого входять такі покажчики: назв творів В. І. Леніна (за алфавітом мов); назв тематичних збірників творів В. І. Леніна; видань, в яких вміщено твори В. І. Леніна (книги, журнали, газети); місць видань творів В. І. Леніна; імен, літературних псевдонімів та партійних кличок, які згадуються в творах В. І. Леніна, а також іменний покажчик авторів передмов, укладачів, редакторів та перекладачів праць В. І. Леніна, список праць і документів В. І. Леніна, редакційні заголовки і дати написання яких уточнено за четвертим і п'ятим виданнями його творів.

Книга «Видання творів В. І. Леніна на Україні» є першим ретроспективним науково-допоміжним бібліографічним покажчиком, в якому подано найважливіші відомості про поширення і видання творів В. І. Леніна на Україні, цінним джерелом у творчій лабораторії вчених, а також у довідково-бібліографічній роботі бібліотечних працівників.

Науковці нашої республіки ґрунтовно вивчають, як твори В. І. Леніна поширювалися на Україні, особливо в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади. В «Українському історичному журналі» було опубліковано статті П. Х. Беляєвої (1969, № 8; 1975, № 1; 1977, № 4), О. М. Вовчок (1975, № 1; 1977, № 4), І. Л. Гошуляка (1974, № 4; 1977, № 4), М. Ф. Дмитрієнко (1966, № 4), В. А. Молостова (1968, № 4), В. Ф. Солдатенка (1972, № 4; 1977, № 4), в яких містилися нові дані про друкування творів В. І. Леніна в газетах України протягом березня 1917—1923 рр.

Цінним джерелом для дослідників є каталоги прижиттєвих та рідкісних видань творів основоположників марксизму-ленінізму, що зберігаються в фондах бібліотек УРСР. Такі каталоги опублікували Державна історична бібліотека УРСР, наукові бібліотеки Львівського та Одеського університетів. На високому науково-бібліографічному рівні підготовлено каталог колекції прижиттєвих видань творів В. І. Леніна, що зберігаються у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР⁴. У вступній

² Алфавітний покажчик до Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, К., Політвидав України, 1973, 207 с. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

³ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліогр. покажчик, Харків, Ред.-видав. відділ Книжкової палати УРСР, 1971, 711 с.

⁴ А. П. Дараган, М. Я. Каганова. Прижизненные издания произведений В. И. Ленина в фондах ЦНБ АН УССР. Библиогр. указатель, К., «Наукова думка», 1975, 80 с.

статті С. К. Гутяньського (він же — відповідальний редактор видання) дається наукова характеристика колекції.

Праці істориків України, присвячені ленінській теоретичній спадщині, описано у «Бібліографії української історіографії з проблеми «В. І. Ленін як історик» (Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 3, К., «Наукова думка», 1970); цінні підрайонні бібліографічні посилання містяться в монографії «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (К., «Наукова думка», 1969, 336 с.).

ЦНБ АН УРСР підготовлено рукопис бібліографічного покажчика «В. І. Ленін і Україна», в якому вказуються твори В. І. Леніна, зокрема його численні телеграми, замітки, листи, промови про соціально-економічне минуле України, а також відповідні монографії і статті. Працівники цієї ж бібліотеки склали і передали до видавництва бібліографічний покажчик ювілейної Ленініани на Україні.

Науково-допоміжний покажчик «В. І. Ленін і Україна» опубліковано в «Українському історичному журналі» (1969, № 3—6), на цю ж тему видано рекомендаційний покажчик літератури⁵.

Розробляється краєзнавча Ленініана. Наприклад, до анотованого покажчика літератури «Донбас в трудах В. И. Ленина»⁶ включено твори Володимира Ілліча, документи, листи трудящих Донбасу В. І. Леніну, спогади, книги, статті.

Важливим завданням є створення науково-допоміжного та рекомендаційного покажчиків літератури з історії Української РСР. Певна робота в справі підготовки таких видань вже проведена. Як відомо, вчені Інституту історії АН УРСР, інших науково-дослідних закладів і вузів України підготували багатотомну монографію «Історія Української РСР». До кожного її тому складено прикнижкові списки літератури. Так, список літератури до шостого тому «Історії Української РСР»⁷ включає твори основоположників марксизму-ленінізму, документи КПРС і Радянської держави, праці видатних діячів КПРС і уряду, статистичні збірники, спогади, наукову літературу, бібліографічні покажчики про відповідні періоди історичного розвитку України.

Отже, вихід у світ багатотомної «Історії Української РСР» стане визначною подією і в бібліографії, оскільки її читачі матимуть змогу ознайомитись і з покажчиком основної літератури у вигляді прикнижкових списків до томів.

Створенням ретроспективного науково-допоміжного покажчика літератури «Історія Української РСР» займається Державна історична бібліотека УРСР, яка є координативним центром у цій справі. В 1971 р. вона провела нараду з цього питання⁸. У бібліотечі є велика бібліографічна картотека дожовтневої та радянської літератури (до 1968 р.) з історії Української РСР. З 1968 р. бібліотека видає бібліографічні щорічники «Історія Української РСР», проте, на жаль, вони виходять із запізненням.

Бібліографи нашої республіки розробляють різні теми з дожовтневої історії СРСР і включають до бібліографічних видань літературу, в якій висвітлюється хід певних подій на матеріалах України. Так, у 1974—1975 рр. опубліковано покажчики літератури до 150-річчя повстання декабристів⁹, 100-річчя Південноросійського союзу робітників¹⁰, 70-річчя першої російської революції 1905—1907 рр.¹¹

Велика питома вага в історичній бібліографії належить покажчикам літератури про соціалістичне будівництво. Ретроспективний комплексний науково-допоміжний покажчик літератури, підготовлений М. П. Рудем, опублікувала Центральна наукова бібліотека АН УРСР¹². У ньому систематизовано відповідно до історичної періодиза-

⁵ Р. М. Ставинська. Ленін і Україна. Рек. покажчик літератури, Харків, 1969, 21 с. (Харк. ун-т, ЦНБ).

⁶ Н. Д. Пономарева. Донбас в трудах В. И. Ленина. Анот. указатель. Донецк, «Донбас», 1970, 70 с. (Дом политпросвещения Донец. обкома Компартии Украины. Донец. науч. обл. б-ка им. Н. К. Крупской).

⁷ Історія Української РСР. У 8-и томах, 10 кн. Гол. ред. А. Г. Шевелєв. Т. 6 Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921—1941). Відп. ред. П. П. Гудзенко, К., «Наукова думка», 1977, 544 с.

⁸ Н. С. Установча нарада упорядників бібліографії «Історія Української РСР». — «УІЖ», 1971, № 7, стор. 157—158.

⁹ Г. І. Гамалій. Перші провісники бурі (Рекомендації бібліотекарям. Ред. Г. Я. Сергієнко, К., 1975, 23 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС); Ю. Г. Шевченко. Декабристы (К 150-летию со дня восстания). Рек. указатель литературы Ред. А. Е. Кучер, Харьк., 1975, 13 с. (Харьк. ун-т, ЦНБ).

¹⁰ О. Ю. Ноткина. Первые рабочие организации в России (К 100-летию «Южнороссийского союза рабочих»). Указатель литературы. Ред. П. М. Бондаренко, Одеса, 1975, 95 с. (Одес. ун-т. Науч. б-ка).

¹¹ О. Ю. Ноткина. Первая революция в России 1905—1907 гг. (К 70-летию юбилею). Указатель литературы, Одесса, 1974, 54 с. (Одес. ун-т. Науч. б-ка Кафедра истории КПСС).

¹² М. П. Рудь. Українська Радянська Соціалістична Республіка. 1917—1967. Бібліогр. покажчик літератури, К., «Наукова думка», 1969, 480 с. (АН УРСР ЦНБ)

ції твори В. І. Леніна, документи КПРС і Радянського уряду, офіційні матеріали, наукову літературу про піввіковий розвиток народного господарства, науки і культури Української РСР у братній сім'ї народів СРСР, про радянське будівництво в нашій республіці.

Цінні бібліографічні матеріали містить покажчик «Більшовицькі організації в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні (березень 1917—1920 рр.)»¹³.

Багато бібліографічних покажчиків присвячено темі «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр.». Грунтовний ретроспективний науково-допоміжний покажчик літератури «Західні області Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу»¹⁴ включає книги, журнальні та газетні статті, опубліковані протягом червня 1941—1969 рр. Продовженням виданого у 1948 р. покажчика літератури «Одеса в Великій Отечественной війні» є його другий випуск, що побачив світ у 1971 р.¹⁵

У 1975 р. в зв'язку з відзначенням знаменної події — 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні було опубліковано ряд покажчиків літератури, здебільшого рекомендаційного призначення¹⁶. Заслуговує на увагу друга публікація «Українським історичним журналом» інформації про літературу з теми «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні» (1975, № 3—5; раніше такий покажчик літератури був надрукований у журналі 1970 р., № 6—10).

Вперше складено бібліографію з історії народного господарства та економічної думки Української РСР¹⁷.

У республіці протягом певного часу виходив збірник статей «Історіографічні дослідження в Українській РСР». Його видання дістало позитивну оцінку у книзі члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького¹⁸. У збірнику систематично друкувалася бібліографія української історіографії (випуски 1, 2, 4, 6). Очевидно, слід було б вирішити питання про поновлення цього видання.

На сучасному етапі великого значення набуває викриття ворожої суті антикомунізму. Інформаційні матеріали про таку літературу видає Центральна наукова бібліотека Харківського університету¹⁹. Покажчики літератури, в якій показана реакційна суть українського буржуазного націоналізму, готують працівники Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР і Одеської ім. О. М. Горького²⁰.

¹³ Д. С. Альохін, Н. М. Уманська. Більшовицькі організації в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні (березень 1917—1920 рр.). Покажчик книг і журн. публ., К., 1971, 134 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС. Держ. іст. б-ка УРСР).

¹⁴ Західні області Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945. Бібліогр. покажчик, Львів, 1972, 251 с. (АН УРСР. Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника).

¹⁵ С. В. Дзюбина, Г. А. Каширин. Одеса и Одессина в Великой Отечественной войне. Библиогр. указатель, вып. 2, Одесса, «Маяк», 1971, 125 с.

¹⁶ Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945 гг.). Рек. указатель литературы. Ред. Н. А. Буцко, Н. М. Недоступ, К., 1975, 91 с. (Киев. ун-т. Науч. б-ка); В. В. Гнатусько. Шли в бессмертие рядом с солдатами. К 30-летию Победы в Великой Отечественной войне. Краткий рек. указатель литературы, Львов, 1975, 20 с. (Львов, обл. науч. мед. б-ка); М. М. Кургак, В. Д. Лозовий. Великий подвиг радянського народу (До 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні). Рек. покажчик літератури, К., Політвидав України, 1975, 112 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС); О. П. Куш, В. Ф. Перцов. Советские разведчики в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов. Рек. указатель литературы, Львов, 1975, 46 с. (АН УССР. Львов. науч. б-ка ім. В. Стефаника); Т. В. Логвиненко, Р. Ф. Шпилько. Хмельниччина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років (Рек. покажчик), Хмельницький, 1975, 39 с. (Хмельн. обл. б-ка ім. М. Островського).

¹⁷ Розвиток металургії в Українській РСР. Покажчик літератури. Відп. ред. С. К. Гутянский, К., 1972, 288 с. (АН УРСР. Ін-т історії. ЦНБ); Історія економічної думки на Україні (IX—початок XX ст.). Бібліогр. покажчик видань за 1917—1966 рр. Відп. ред. В. П. Теплицький, К., «Наукова думка», 1968, 189 с. (АН УРСР. ЦНБ).

¹⁸ В. Щербицький. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма, М., 1974, стор. 21.

¹⁹ Р. А. Стави́нская. Критика антикоммунизма. Библиогр. указатель отеч. литературы, вып. 1, 1965—1970, Харьков, 1972, 93 с.; вып. 2, 1971—1972, Харьков, 1974, 192 с.

²⁰ М. А. Вальо. Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму. Бібліогр. покажчик, Львів, 1976, 152 с.; Г. Д. Зленко, Г. П. Успенська. Український буржуазний націоналізм на службі антикомунізму. Рек. покажчик літератури, Одеса, 1975, 21 с.

Велика робота проведена в галузі історико-краєзнавчої бібліографії. У 1975 р. завершено видання фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», відзначеної Державною премією Союзу РСР 1976 р. в галузі науки і техніки. Певний внесок у цю справу зробили працівники Державної історичної бібліотеки УРСР, ЦІБ АН УРСР, обласних і районних бібліотек, Книжкової палати УРСР. Для допомоги авторам томів складалися бібліографічні покажчики, списки літератури, бібліографічні картотеки.

З метою ознайомлення читачів з величезними досягненнями трудящих різних областей Української РСР у розвитку народного господарства, культури і науки за роки Радянської влади ряд обласних бібліотек опублікував рекомендаційні покажчики літератури²¹.

Ретельністю бібліографічного пошуку відзначається бібліографічний покажчик «Комуністична партія Західної України»²², який включає монографії, збірники статей, матеріали 360 вітчизняних та зарубіжних періодичних видаць, зокрема преси КПЗУ. До науково-допоміжного апарату входять іменний та географічний покажчики, списки скорочень та використаних періодичних видаць і наукових збірників, хронологічна таблиця з'їздів, конференцій КПЗУ, КСМЗУ, пленумів ЦК Комуністичної партії Західної України.

Для дослідження історії історичної науки, світогляду істориків, їх вкладу в науку велике значення мають персональні бібліографічні покажчики, біобібліографічні словники і довідники, покажчики праць наукових установ і вищих навчальних закладів. Певна робота в цій галузі вже проведена в нашій республіці. Зокрема, видано ряд бібліографічних покажчиків про видатних вчених-істориків²³. Списки друкованих праць вчених-істориків продовжує публікувати «Український історичний журнал». Так, у 1968 р. (№ 9) вміщено замітку про історика Поділля Ю. Й. Сіцинського.

Інформаційно-бібліографічні матеріали про вклад радянських вчених-істориків у слов'янознавство містяться у бібліографічному довіднику «Історики-слависти ССРСР»²⁴. У довіднику «Учені ВУЗів Української РСР»²⁵ вказано праці істориків, що працюють у вищих навчальних закладах республіки (професорів, докторів наук, академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, лауреатів Ленінських і Державних премій, заслужених діячів науки УРСР), і літературу про їх життя та діяльність. Публікуються й покажчики праць наукових установ — Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР тощо.

Всі ці біобібліографічні матеріали мають науково-допоміжне, історіографічне і довідково-бібліографічне значення й допоможуть при створенні бібліографічного довідника «Історики Української РСР».

Певна увага в республіці приділяється складанню покажчиків історичних джерел: опубліковано покажчик «Радянські видання документальних матеріалів з історії

²¹ Р. Ф. Шпилько, В. М. Ярова. Радянська Хмельниччина. Бібліогр. покажчик літератури, Львів, «Каменяр», 1967, 124 с. (Хмельн. обл. б-ка ім. М. Островського); І. Я. Ціпріс. Житомирщина за 50 років. Короткий бібліогр. покажчик, К., Політвидав України, 1968, 100 с. (Житом. обл. б-ка ім. Жовтневої революції); Крім за 50 лет Советской власти. Библиогр. указатель литературы, Симферополь, «Крым», 1970, 104 с. (Крым. обл. б-ка им. И. Я. Франко); В. Гайдук. Соціалістична Ровенщина. Короткий покажчик літератури, Львів, «Каменяр», 1971, 70 с. (Ровен. обл. б-ка); Л. Шуменко. Кіровоградщина за роки Радянської влади. Бібліогр. покажчик, Кіровоград, 1971, 94 с. (Кіровогр. обл. б-ка ім. Н. К. Крупської); та ін.

²² В. В. Машетас. Комуністична партія Західної України. Бібліогр. покажчик матеріалів і публікацій за 1919—1967 рр., Львів, «Каменяр», 1969, 439 с. (Львів. б-ка АН УРСР).

²³ І. М. Гапусенко. Дмитро Іванович Яворницький. Вступ. стаття. Бібліографія, К., «Наукова думка», 1969, 58 с. (АН УРСР. Біобібліографія вчених УРСР); Кость Григорович Гуслистий. Вступ. стаття Е. С. Шаблювського. Бібліографія складена К. І. Скокан, К., «Наукова думка», 1972, 56 с. (АН УРСР. Біобібліографія вчених УРСР); Степан Мефодійович Королівський. Вступ. стаття І. К. Рибалки. Покажчик літератури. Склала Р. А. Ставинська, Харків, 1972, 40 с. (Харк. ун-т. Матеріали до бібліогр. словника вчених Харк. ун-ту. Вип. 6); А. Ю. Кримський. Бібліогр. покажчик (1889—1971), К., «Наукова думка», 1972, 168 с. (АН УРСР. ЦНБ); Іван Олександрович Гуржій. Вступ. стаття А. В. Санцевича. Бібліографія складена Т. М. Шелюх, К., «Наукова думка», 1974, 55 с. (АН УРСР. Біобібліографія вчених УРСР).

²⁴ С. Й. Сидельников, Г. Й. Чернявский. Историки-слависты СССР. Библиогр. справочник, Харьков, 1969, 109 с. (АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. Харьк. ин-т).

²⁵ В. М. Попов, В. І. Полурез, Ю. П. Дяченко. Учені ВУЗів Української РСР, К., Вид-во Київ. ун-ту, 1968, 516 с.

України (1917—1968)»²⁶; інформація про статистичні довідники і збірники вміщена в окремому бібліографічному покажчику²⁷.

Аналіз збірників документів, періодичної преси, спогадів, архівних матеріалів, що стосуються післявоєнної історії Української РСР, зроблено д-ром істор. наук А. В. Санцевичем²⁸. Всі ці джерела наводяться у прикнижковому списку літератури.

Дослідникам окремих періодів історії УРСР стануть у пригоді каталоги друкованих та інших писемних джерел²⁹, що зберігаються у великих фондосховищах республіки. На необхідність видання таких каталогів, які мають стати одним з основних джерел у творчій лабораторії історика, вказував член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевелєв³⁰.

Таким чином, підводячи підсумки розвитку української радянської історичної бібліографії за 60 років існування першої в світі держави робітників і селян, слід, насамперед, відзначити її незаперечні досягнення. Про це свідчить вихід у світ фундаментальних покажчиків історичної літератури, історико-краєзнавчих покажчиків, тематичних покажчиків літератури тощо. Разом з тим ще не всі наукові розробки належним чином забезпечені бібліографічною базою, багато цінних ретроспективних покажчиків літератури далі не продовжуються, інколи трапляються певний паралелізм і дублювання при плануванні науково-бібліографічних робіт, недостатньо організовано рецензування та інформацію про вихід у світ нових покажчиків історичної літератури. Вимагають більшої уваги й питання методики складання покажчиків історичної літератури.

У листопаді 1974 р. ЦК Компартії України провів нараду вчених-істориків республіки, на якій обговорювалося питання про стан та перспективи науково-дослідної роботи в галузі історії і було висунуто ряд проблем, що їх мають розв'язати дослідники. Для виконання цих завдань необхідно створити відповідну бібліографічну базу. Зведеним перспективним планом бібліографічних видань наукових бібліотек та Книжкової палати УРСР на 1976—1980 рр. передбачена розробка нових покажчиків історичної літератури, зокрема на теми «Марксистсько-ленінська методологія історичної науки», «Історія Компартії України», «60 років утворення УРСР», «Великий Жовтень на Україні», а також випуск у світ першого й другого томів науково-допоміжного ретроспективного покажчика літератури «Історія Української РСР».

Вихід нових покажчиків історичної літератури сприятиме активізації дослідницької роботи, а також пропаганді літератури з метою комуністичного виховання трудящих, пропаганді ідеї дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму, любові до своєї Батьківщини.

С. В. Сороковська (Київ)

²⁶ Л. М. Гудзенко, М. Ф. Дмитрієнко, Т. М. Шелюх. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліогр. покажчик, К., «Наукова думка», 1970, 117 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

²⁷ Д. Є. Альохін, П. М. Уманська. Статистика народного господарства і культури Української РСР (Бібліогр. покажчик), К., 1968, 291 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).

²⁸ А. В. Санцевич. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970), К., «Наукова думка», 1972, 204 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

²⁹ Я. Д. Ісаєвич. Львівські видання XVI—XVIII ст. Каталог, Львів, 1970, 49 с. (АН УРСР. Львів. наук. б-ка. Львів. обл. організація Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури); Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369—1899, К., «Наукова думка», 1971, 184 с. (Арх. упр. при РМ УРСР. Центр. держ. архів у Києві); М. М. Кубанська-Попова. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI—XVIII ст. Каталог, К., «Мистецтво», 1971, 79 с.; С. О. Петров. Книги громадянського друку, видані на Україні. XVIII—перша половина XIX ст. Каталог. Харків, Ред.-видав. відділ Книжкової палати УРСР, 1971, 297 с.; О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799, К., «Наукова думка», 1972, 675 с. (Арх. упр. при РМ УРСР. Центр. держ. іст. архів УРСР у Львові); та ін.

³⁰ А. Г. Шевелєв. Украина (Основные направления исторических исследований). — Развитие советской исторической науки. 1970—1974, М., 1975, стор. 360—369.

КРИТИКА СІОНІСТСЬКИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила «новий розділ всесвітньої історії»¹ — епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму, епоху боротьби «за визволення народів від імперіалізму, за припинення воєн між народами, за повалення панування капіталу, за соціалізм»².

Великий Жовтень ознаменував корінний поворот в історичній долі всіх народів нашої багатонаціональної країни. Жовтнева революція, як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», врятувала нашу Батьківщину від катастрофи, яка насувалась і до якої її штовхала злочинна політика експлуатарських класів — поміщиків та буржуазії, вивела її на шлях справді незалежного розвитку, всебічного, соціального і культурного прогресу³.

Трудящі, люди доброї волі всього світу усвідомлюють всесвітньо-історичне значення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка, за словами В. І. Леніна, показала всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього⁴.

І тільки різні фальсифікатори історії намагаються применшити міжнародне значення Жовтневої революції, славного героїчного шляху, пройденого ленінською партією і радянським народом. Серед них одним з найбільш войовничих і реакційних загонів виступають представники міжнародного сіонізму.

Свою антикомуністичну функцію сіоністські організації здійснюють за допомогою цілого комплексу підривних дій. Це і безпосередня участь в ідеологічних диверсіях проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності, і видання й розповсюдження антирадянської літератури, і широке використання зарубіжних радіостанцій для расистсько-націоналістичної пропаганди, а також для фальсифікації радянської дійсності, теорії і політики КПРС, її практичної діяльності.

У складі сіоністських організацій створено підрозділи, що спеціалізуються на цих і подібних антикомуністичних і антирадянських акціях. Так, при просіоністському «Американському єврейському конгресі» функціонує відділ «Дослідження становища єврейської меншості». Він існує на кошти «Всесвітньої сіоністської організації», штаб-квартира якої знаходиться у Нью-Йорку. В 1968 р. у США створено так званий «академічний комітет із статусу радянських євреїв». В Ізраїлі діють спеціальні заклади, що займаються «вивченням» історії й економіки СРСР та інших соціалістичних країн. Сіоністські організації видають понад 1000 газет і журналів, які ведуть запеклу антикомуністичну, антирадянську пропаганду. Злісні інсинуації і наклепи на СРСР та інші країни соціалістичної співдружності глашатаї сіонізму поширюють також через радіостанції «Голос Америки», «Бі-бі-сі», «Свобода», «Голос Ізраїлю» та ін.

Готуючи своє антикомуністичне вариво, сіоністи, як і всі так звані «радянологи», використовують матеріали царської охоранки, Тимчасового уряду, особисті архіви Керенського, Родзянка, Петлюри та інших контрреволюціонерів, праці злісних ворогів ленінізму і Радянської влади — Троцького, Зінов'єва і їм подібних. Саме спіраючись на цю макулатуру, сіоністи, як і всі антикомуністи взагалі, фальсифікують історію нашої Радянської Батьківщини. Більше того, вони постачають нею заповзятих антикомуністів, подають їм матеріальну допомогу для написання антирадянських опусів. Показовими щодо цього є визнання скандально відомого «радянолога» Л. Шапіро, який у передмові до своєї «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» зазначає: «Пропозицію написати цю книгу я одержав від керівників дослідної програми по вивченню історії КПРС, фінансованої «Фондом Форда» і керованої «Міжуніверситетським комітетом». Ця організація допомогла мені в ряді галузей і дала змогу одержати друковані матеріали та мікрофільми..., забезпечила кваліфіковану допомогу і коштами для збирання матеріалів..., надала в моє розпорядження рукописи досліджень і мемуарів, підготовлених для програми її роботи. Я глибоко вдячний за всю цю матеріальну підтримку, що її подавали мені члени Комітету протягом усього часу, за їх корисні поради»⁵.

Для більшої ясності зазначимо, що членами згаданого комітету є заповзяті сіоністи М. Фрідберг, В. Ерліх, Г. Дінерштейн, Д. Белл, Б. Шварц та інші. Їх «кваліфікована допомога» і визначила яскраво виражений антикомуністичний і антирадянський характер «дослідження» Л. Шапіро, який у своїй книжці, зокрема й при висвіт-

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 16.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 163.

³ Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 4.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 4.

⁵ Leonard Shapiro. The Communist Party of the Soviet Union. New York, 1960, стор. 1.

ленні подій Жовтневої революції, прямо повторює злісні вигадки з арсеналу сіоністських фальсифікаторів.

Відверту фальсифікацію історії пролетарської революції в Росії сіоністи розпочали ще в листопаді 1917 р. Вже тоді вони намагалися заперечити закономірний характер Жовтневої революції і показати її як «випадкове явище». Вони твердили, нібито революцію здійснила невелика група людей, що була відірвана від народу і не виражала його інтересів. Так, сіоністська газета «Тогблат», яка виходила мовою ідиш, у ті дні писала, що Жовтневе повстання є «тільки солдатською змовою» і що «народ... у буквальному розумінні тільки стояв здалеку і спостерігав, або, вірніше, видивлявся». Навіть серед робітників, облудно твердить автор статті, у зв'язку з революцією «непомітно ніякого ентузіазму»⁶.

Ці та подібні вигадки повторює й Р. Абрамович у книжці «Радянська революція. 1917—1919», виданій 1962 р. в Лондоні. Характерно, що Абрамович починав свою політичну діяльність як бундівець, а згодом перекочував до меншовиків. Саме він зробив на II Всеросійському з'їзді Рад горезвісну заяву про те, що меншовики, есери та інші ворожі більшовикам сили швидше загинуть разом з Тимчасовим урядом, ніж допустять передачу влади Радам. На нараді у контрреволюційному Всеросійському виконавчому комітеті залізничної профспілки Абрамович запропонував резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «Ні захоплення влади більшовиками, ні передача її Радам ні в якому випадку не можуть бути визнані іншими частинами демократії»⁷. (Під цими «іншими частинами демократії» слід розуміти відверто контрреволюційні сили.— Л. Б.). Викриваючи антирадянські потуги Р. Абрамовича, В. І. Ленін писав, що вони йдуть «...від прихильників Каледіна, буржуазії, Керенського і Корнілова»⁸. З середини 30-х років — Абрамович у таборі міжнародного сіонізму. І ось цей сіоністський бонза у згаданій вище книжці твердить, що в результаті «недалекоглядності Тимчасового уряду» і недостатньої допомоги йому з боку правлячих кіл США і Англії в Росії начебто створився «вакуум влади», який більшовики просто заповнили. Крім того, Абрамович силкується довести, нібито пролетарська революція була здійснена тоді, коли робітничі маси столиці виявляли пасивність, а боротьбу за соціалістичну революцію, мовляв, виграли селянські хлопці у солдатських і матроських шинелях⁹.

Однак історія повністю спростовує ці вигадки сіоністів. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була підготовлена всім попереднім ходом суспільного розвитку. На початку ХХ ст. в Росії, яка стала центром світового революційного руху, склались об'єктивні і суб'єктивні передумови для здійснення переможної соціалістичної революції. Хоч Росія й залишалася переважно аграрною країною, в ній швидко розвивався капіталізм, а промислове виробництво досягло високого ступеня концентрації. У 1910 р. на великих заводах країни було зайнято 53,4% робітників, тимчасом як у Німеччині, наприклад, на подібних підприємствах у 1909 р. налічувалося лише 10%, а у США напередодні першої світової війни — 32,1% усіх промислових робітників¹⁰. У Росії сформувався робітничий клас, ядро якого становив промисловий пролетаріат. Він відзначався високою політичною свідомістю й організаційністю, мав значний досвід класової боротьби, набутий під час виступів проти царизму, у ході двох буржуазно-демократичних революцій.

Жорстока експлуатація робітників, малоземелля і злидні селян, політичне безправ'я народу, національне гноблення, феодално-кріпосницькі та патріархальні пережитки, залежність країни від міжнародного капіталу — все це робило Росію вузловим пунктом суперечностей усієї системи імпералізму, найслабкішою ланкою цієї системи.

Ленінська партія на основі глибоко наукового врахування зазначених факторів розробила науково обгрунтовану політику, що відповідала корінним інтересам робітничого класу, біднішого селянства, всіх трудящих країни. Ця політика діставала всемірну підтримку в масах, що особливо виявилось під час виборів делегатів на II Всеросійський з'їзд Рад. З 649 делегатів, обраних на з'їзд, 390, або 62% їх складу, були більшовиками¹¹. Це яскраво свідчить про те, що партія більшовиків користувалася довірою більшості населення країни — робітників і трудового селянства. «Ясність програмних настанов і послідовність в їх проведенні дали змогу більшовикам вивільнити з-під впливу угодовських партій меншовиків та есерів значну частину людей, які йшли за ними, повернути на свій бік більшість трудящих, сформувати політичну армію соціалістичної революції»¹². Авангардна роль у цій армії належала

⁶ «Тогблат», 9—16 листопада 1917 р.

⁷ Цит. за: История гражданской войны в СССР, т. 2, М., 1947, стор. 510.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 71.

⁹ R. Abramovitch. The Soviet Revolution 1917—1939. London, 1962, стор. 21.

¹⁰ Победа Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник статей, М., 1957, стор. 14, 22, 25.

¹¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 1, М., 1967, стор. 331.

¹² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, стор. 15.

петроградському пролетаріатові. Напередодні Жовтневого збройного повстання у Петрограді налічувалося 50 тис. більшовиків. За ними йшли основні столичні профспілки, які налічували у своїх лавах понад 500 тис. чол.¹³ Чисельність робітників Петрограда утричі перевищувала чисельність місцевого військового гарнізону. З числа кращих представників робітничого класу були сформовані загони Червоної гвардії, які, за словами голови Військово-революційного комітету при Петроградській Раді М. І. Подвойського, відіграли винятково велику роль у підготовці і здійсненні Жовтневого збройного повстання, наполегливо, твердо і енергійно впливаючи на солдатів, запалюючи їх своїм героїчним прикладом на рішучі дії¹⁴.

Сіоністські фальсифікатори не тільки у кривому дзеркалі зображають жовтневі події у Петрограді, а й намагаються довести безпідставну версію про «ізолюваність петроградських повстанців» від усієї країни. «Петроград, — писала у листопаді 1917 р. сіоністська газета «Фольксблат», — ще не вся Росія»¹⁵. Дальший розвиток революції показав абсолютну безпідставність подібних заяв, однак сіоністи й досі облудно твердять, що Жовтневе повстання у Петрограді не було підтримане на місцях, зокрема на Україні.

Насправді ж саме в ті дні, коли «Фольксблат» друкувала рядки про якусь «ізолюваність повстанців», робітники, трудящі маси багатьох міст і районів країни розпочали активну боротьбу за утвердження влади Рад. Події, що розгорнулися відразу ж після перемоги Жовтневого повстання у Петрограді, свідчили про наявність в усій країні єдиного революційного фронту. У жовтні 1917 р. червоногвардійські загони налічували загалом більш як 100 тис. чол. У тому числі на Петроград з околицями припадало 35 тис. чол., на Центрально-промисловий район (разом з Москвою) — близько 16 тис., Україну — 30 тис., Білорусію — 4 тис., Поволжя — 5,5 тис., Урал — 5 тис., Сибір — 7 тис. чол.¹⁶ Червоногвардійці на місцях і були першими, хто підтримав революційні дії петроградських пролетарів.

Уже 7 листопада 1917 р. про свою солідарність з революційним Петроградом заявили москвичі. У жорстоких п'ятиденних боях вони здобули перемогу. «Московська перемога, — говорилось у Маніфесті Військово-революційного комітету міста Москви, — закріплює всесвітньо-історичну перемогу петербурзького пролетаріату і гарнізону»¹⁷.

Швидко розвивалися революційні події у Центральному промисловому районі. Протягом першого тижня після перемоги робітників Петрограда влада перейшла до рук Рад у восьми губернських і багатьох інших містах.

8 листопада 1917 р. Ради, як повновладні революційні органи, діяли в Єкатеринбурзі та Уфі. 23 листопада Радянська влада перемогла у Пермї.

Протягом листопада 1917 р. влада Рад була встановлена в багатьох районах Донбасу. «В Донецькому басейні, — згадував видатний діяч Комуністичної партії Г. І. Петровський, — дев'ять десятих, всі найрішучіші, всі передові люди з ентузіазмом йшли за нами, більшовиками, і, як справжні пролетарі, швидко орієнтувалися в обставині, брали на себе функції управління і діяли, як підказувала їм пролетарська совість і усвідомлення завдань революції»¹⁸.

Отже, соціалістична революція, що розпочалася в Петрограді, швидко перемогла і в інших, насамперед найбільших, робітничих центрах країни. Уже на початку грудня 1917 р. прапор соціалістичної революції майорів у 28 із 49 губернських міст європейської частини Росії. А на кінець того ж року в цілому по країні діяли 2 області. 30 губернських, 121 міський і 6083 волосних виконкомів Рад¹⁹. В. І. Ленін назвав період з листопада 1917 р. по лютий 1918 р. «суцільним триумфальним походом» Радянської влади²⁰.

Утвердження Радянської влади повсюди відбувалося при вирішальній ролі саме робітничого класу. «Пролетаріатові багатонаціональної Росії, — наголошується у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — випала важка, але й почесна роль першопрохідця у створенні нового суспільства. Виражаючи корінні інтереси абсолютної більшості населення країни, робітничий клас у союзі з трудящим селянством забезпечив перемогу революції і встановив свою владу. За революцією, за робітничим класом пішли найширші маси трудового народу, всі передові люди науки і культури»²¹.

¹³ Курс лекцій з історії КПРС, т. 1, К., 1970, стор. 305.

¹⁴ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде, Л., 1956, стор. 46—48.

¹⁵ «Фольксблат», 12—19 листопада 1917 р.

¹⁶ Пролетариат во главе освободительного движения в России, М., 1967, стор. 316.

¹⁷ Триумфальное шествие Советской власти. Документы и материалы, ч. 1. М., 1963, стор. 298.

¹⁸ Борьба за перемогу Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 25.

¹⁹ Курс лекцій з історії КПРС, т. 1, стор. 322.

²⁰ Див.: В. І. Ленін і н. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 4—5.

²¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 4—5.

Фальсифікуючи питання про рушійні сили Жовтневої революції, сіоністи твердять, нібито вона мала антинародний, антидемократичний характер. Ще 8 листопада 1917 р. Центральний сіоністський комітет у спеціально прийнятій постанові назвав Жовтневую революцію «злочинним замахом на права народу»²². Подібна оцінка найважливішої події сучасності міститься і в «мемуарах» сіоністських ватажків Ревуцького, Вінавера та ін. Пінні сіоністи беруть активну участь у провокаційних кампаніях, що проходять під гаслами так званого «захисту прав радянської людини». Це робиться не тільки для фальсифікації радянської дійсності, а й для того, щоб якось втрутитися у внутрішні справи СРСР з метою «зміни характеру демократії». Однак сама суть влади Рад, яка була встановлена в результаті перемоги соціалістичної революції, спростовує і ці вигадки сіоністів. Адже Ради, за визначенням В. І. Леніна, «...це — новий тип держави, новий вищий тип демократії..., спосіб управління державою без буржуазії і проти буржуазії», де вперше демократія служить для більшості народу — трудящих мас²³.

Вже перші законодавчі акти Радянської влади — Декрети про мир і землю — свідчили про те, що соціалістична революція виражає корінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих. Документом великого історичного значення стала «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу» (січень 1918 р.). Вона закріпила найважливіші урядові декрети: про націоналізацію промисловості, залізниць, банків, землі, про встановлення робітничого контролю²⁴. Виявом справжнього демократизму було скасування станового поділу і цивільних чинів, проголошення рівноправності жінок з чоловіками.

Вигадку про те, що Жовтнева революція — «злочинний замах на права народу», сіоністи «обгрунтовують», керуючись своєю расистською ідеологією. Зокрема, вони й досі твердять, нібито Радянська влада «знехтувала права євреїв». При цьому вони замовчують правду про власний так званий план «самовизначення євреїв», прийнятий у травні 1917 р. VII Всеросійським з'їздом сіоністів. В основу цього плану було покладено расистсько-націоналістичну ідею, суть якої полягала в тому, щоб надати в Росії євреям «право самоуправління в усіх галузях національного життя» шляхом створення системи єврейських рад (ваадів) на чолі з центральним ваадам. До їх компетенції, за намірами сіоністів, повинні були входити культурно-освітня діяльність, питання релігійного побуту, соціально-економічної допомоги, охорони здоров'я, регулювання переселення та імміграції євреїв, національний (тільки єврейський) бюджет. Всеросійський ваад, як вважали сіоністи, повинен був «у питаннях загальноєврейських користуватися й правом встановлення безпосередніх відносин з установами і організаціями інших країн»²⁵.

Після перемоги соціалістичної революції сіоністи хотіли здійснити цей план. Вони по суті домагалися створення в Радянській Росії власної держави на расистській основі. Йшлося про те, щоб повністю ізолювати євреїв від інших народів нашої країни і встановити над ними владу рабінату і сіоністів. Це було прямим викликом інтернаціональним принципам Радянської влади, братерській єдності трудящих мас першої в світі соціалістичної держави.

Сіоністи й досі уперто дотримуються версії, згідно з якою перемога Жовтневої революції жодною мірою не сприяла поліпшенню становища єврейського населення. Один із заповзятих сіоністів М. Дектер пише, ніби «емансипація євреїв у Росії була результатом Лютневої буржуазно-демократичної революції», яка начебто «знищила смугу осілости, ліквідувала всі форми дискримінації і відкинула всі офіційні заборони до їх (євреїв.— Л. Б.) участі в усіх сферах нового життя». До чого докотився у своїх антирадянських вправах Дектер, свідчить хоча б його заява про те, що «за півстоліття до Жовтневої революції... єврейське національно-культурне життя переживало справжнє відродження»²⁶. Це говориться про час, коли царизм здійснював відверто погромну політику щодо євреїв, коли абсолютна їх більшість була відлучена від освіти і культури. Водночас сіоністи безсоромно твердять, нібито в СРСР існує ні більше, ні менше як державний антисемітизм. Той же М. Дектер у книзі «Єврейська національна самосвідомість у Радянському Союзі» пише, що в СРСР, мовляв, «створена атмосфера ворожості по відношенню до життєдіяльності єврейської общини», а один з апологетів сіонізму Г. Моргентау в статті «Євреї і радянська зовнішня політика» договорився до того, що оголосив антисемітизм неминучим проявом марксистської ідеології²⁷.

Усі ці сіоністські вигадки переконливо спростовуються практичними ділами Комуністичної партії і Радянської держави, тими всевітньо-історичного значення

²² «Вопросы истории КПСС», 1973, № 3, стор. 31.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 60.

²⁴ Первая Советская Конституция. Сборник документов, М., 1948, стор. 154.

²⁵ Резолюции и решения VII Всероссийского съезда сионистов в Петрограде, (24—30 мая 1917 года), Пг., 1917, стор. 5.

²⁶ Цит. за: Сіонізм: міфи і дійсність, К., 1973, стор. 26.

²⁷ Там же, стор. 22, 26.

змінами, що відбулися в нашій країні за роки Радянської влади. «Особливе місце серед досягнень Жовтня,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді, присвяченій 60-річчю Великого Жовтня,— займає розв'язання національного питання— одного з найбільш важких, найдраматичніших питань в історії людського суспільства»²⁸. Вже у відозві ІІ Всеросійського з'їзду Рад «Робітникам, солдатам і селянам», написаній В. І. Леніним, проголошувалося, що Радянська влада забезпечує усім націям, які населяють Росію, справжні права на вільний розвиток і самовизначення²⁹. У «Декларації прав народів Росії», опублікованій 16 листопада 1917 р., відзначалося, що Радянська влада сприяє вільному розвитку національних меншостей і етнографічних груп країни³⁰.

Тоді ж таки Радянська влада прийняла і ряд спеціальних документів, у яких визначалася її політика щодо єврейського населення. ІІ Всеросійський з'їзд Рад, який проголосив перемогу соціалістичної революції в Росії, прийняв постанову, якою зобов'язував місцеві Ради вжити найенергійніших заходів до того, щоб не допустити антиреволюційних, антиєврейських чи будь-яких інших погромів³¹. 26 червня 1918 р. В. І. Ленін підписав звернення Ради Народних Комісарів до губернських Рад, у якому вказувалося на необхідність рішучої боротьби з антисемітизмом³². Відповідно до радянських законів трудящі євреї, як і трудові маси інших національностей, дістали право на активну участь у політичному житті країни, економічному і культурному будівництві.

Але сіоністи— запеклі вороги трудящих— всіляко ігнорували закони Радянської влади, посилювали проти неї боротьбу. При цьому вони активно пропагували ідею про «недовговічність більшовицької диктатури», її неспроможність налагодити порядок у країні. Сіоністська газета «Тогблат» у листопаді 1917 р. писала: «Повалити старий порядок справа не важка, от налагодити новий порядок— це не так легко»³³. У цей же період у другому сіоністському виданні «Єврейская неделя» публікувалися статті «У хаосі руйнувань», «У чеканні катастрофи», в яких на всі лади твердилося, що «панування більшовиків недовговічне, але за короткий строк перебування при владі вони можуть довести країну до загибелі»³⁴.

Сіоністи відверто заявляли про своє глибоко вороже ставлення до Радянської влади, вели проти неї активну агітацію. «...Зараз, після Жовтневого перевороту, який дав владу більшовикам...,— говорилося у сіоністському журналі «Рассвет»,— сіоністська організація і більш численний Бунд відкрито залишилися на старих позиціях заперечення більшовизму»³⁵. «...Ми зобов'язані,— закликала «Єврейская неделя»,— брати найенергійнішу участь у боротьбі за врятування Росії від більшовицької напасті»³⁶. Про посилення боротьби проти Радянської влади з метою створення коаліційного уряду без більшовиків говорилося і в рішенні нелегальної конференції сіоністської організації «Цейре-ціон», яка відбулася 2 травня 1918 р. в Москві³⁷.

Сіоністські «прогнози», як відомо, зазнали цілковитого краху. «Більшовики,— зазначається у Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— йшли до соціалістичної революції з чіткою програмою відвернення національної катастрофи, на грані якої країна опинилася внаслідок злочинної політики царизму та експлуататорських класів. Більшовики виступали як партія не тільки руйнівників старого, але й творців нового суспільства. «Держава і революція», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Чи вдержать більшовики державну владу?» та інші ленінські праці цього періоду стали для партії дійовою програмою соціально-політичних та економічних перетворень»³⁸. Навесні 1918 р. у праці «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін накреслив основні положення плану соціалістичного будівництва. Знаменно, що уже в буремні роки громадянської війни на VIII з'їзді РКП(б) (березень 1918 р.) була прийнята друга Програма партії— програма побудови соціалізму. Все це свідчить, що ленінська

²⁸ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремльському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року, К., 1977, стор. 7.

²⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 11.

³⁰ Див.: Декреты Советской власти, т. I, М., 1957, стор. 41.

³¹ Там же, стор. 16.

³² Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 5, М., 1974, стор. 668.

³³ «Тогблат», 9—16 листопада 1917 р.

³⁴ «Єврейская неделя», № 43, листопад 1917 р.

³⁵ «Рассвет», № 1, листопад 1917 р.

³⁶ «Єврейская неделя», № 44, листопад 1917 р.

³⁷ Див.: Ю. Иванов. Осторожно: сионизм, М., 1971, стор. 71.

³⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, стор. 15.

партія була озброєна чітким, глибоко науковим планом створення нового суспільства в нашій країні, і, незважаючи на величезні труднощі, викликані шаленим опором сил внутрішньої контрреволюції та світового імперіалізму, вона відразу ж після перемоги Жовтневої революції очолила боротьбу трудящих мас за втілення цього плану в життя.

Безглуздом виявилось «пророцтво» сіоністів про недовговічність Радянської влади. За шість десятиріч, що минули після Великого Жовтня, наша країна пройшла великий і славний шлях, побудувала суспільство розвинутого, зрілого соціалізму. «Ми.— відзначив товариш Л. І. Брежнєв у доповіді на XXV з'їзді КПРС,— створили нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало. Це— суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи. Це— суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд. Це— суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив. Перед ним відкриті безмежні простори дальшого всебічного прогресу»³⁹.

Ці простори відкриті перед усіма народами СРСР, у тому числі й перед євреями, які є складовою і невід'ємною частиною багатонаціонального радянського народу. Вони, як і кожний радянський громадянин, «...мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР та радянськими законами»⁴⁰. Здійснення цих рівних для громадян СРСР різних рас і національностей прав, як записано у новому Основному Законі нашої країни, «...забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою і мовами інших народів СРСР»⁴¹.

Радянська влада всіляко сприяє розвитку єврейської радянської культури, зокрема літератури— органічної частини всієї багатонаціональної радянської літератури. Тільки в 1955—1970 рр. в СРСР видано 466 книг єврейських письменників на 15 мовах народів країни загальним тиражем понад 46 млн. примірників⁴².

Радянській людині, патріотів своєї соціалістичної Вітчизни і водночас послідовному інтернаціоналістові, огидна думка про зверхність одних народів над іншими, маячні ідеї національної чи расової винятковості. Тому не дивно, що в нашій країні національні переслідування оголошені поза законом. У статті 36 нової Конституції СРСР записано, що «будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги— караються за Законом»⁴³.

Предметом спеціальної фальсифікації з боку сіоністів стали події 1917—1920 рр. на Україні. Причому, авторами книг, присвячених цим подіям, є здебільшого сіоністські лідери, які всіляко допомагали силам контрреволюції, входили до складу Центральної ради, співробітничали з Петлюрою, Скоропадським, брали найактивнішу участь у боротьбі проти Радянської влади. Серед них особливо виділяється А. Ревуцький. Цей колишній керівник сіоністської партії Паолей-Ціон і водночас петлюрівський міністр написав книгу «У важкі дні на Україні. Спогади єврейського міністра», у якій твердить, нібито на Україні не існувало жодних передумов для соціалістичної революції, а населення навіть не думало підтримувати більшовиків. Центральному раді він намагається зобразити як єдину виразницю інтересів усього населення України, в тому числі єврейського. При цьому він зовсім «забуває», що Центральною радою була захисником інтересів буржуазії, центром контрреволюційних сил, організатором боротьби проти Радянської влади. Навіть її лідер, запеклий контрреволюціонер Винниченко змушений був визнати, що Центральною радою відверто «підтримувала, закріплювала і захищала інтереси буржуазії і поміщиків, у весь державний апарат, армія, закони, які приймала Центральною радою, політика Генерального секретаріату.— все було спрямовано проти інтересів трудящих мас». Перебування сіоністів у складі Центральної ради ще яскравіше показує реакційний, антинародний, антирадянський характер її політики.

З особливим захопленням пишуть сіоністи про «заслуги» Петлюри. Це захоплення виникло у них ще тоді, коли сіоністські лідери входили разом з Петлюрою до одного уряду. Так, у збірнику «Євреї та українська республіка», опублікованому в 1918 р., вміщено документ про зустріч рабина Гутмана з Петлюрою. В ньому го-

³⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 97.

⁴⁰ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 18.

⁴¹ Там же, стор. 17.

⁴² И. Гордон. В семье единой. О еврейской литературе в СССР. — «Литературная газета», 8 грудня 1976 р.

⁴³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 17.

вориться, що представник сіоністів висловив задоволення «демократичністю» так званої Української Народної Республіки, вітав Петлюру і творив молитву в ім'я знищення спільного ворога — більшовизму⁴⁴. І це відбувалося в ті дні, коли петлюрівські банди організовували єврейські погроми. І нині сіоністи і українські буржуазні націоналісти в однаковій мірі силкуються зобразити Петлюру як людину гуманну, що, мовляв, глибоко співчувала євреям у їх стражданнях і «засуджувала єврейські погроми в усій Росії». Саме так пише український буржуазний націоналіст Т. Гунчак. У такому ж плані показує Петлюру і Дж. Ліхтен — ватажок сіоністської організації Бнай Бріт. Останній усю вину за єврейські погроми звалює на окремих отаманів, які, за його словами, вишли з-під контролю Петлюри. Інший сіоністський писак — А. Розенберг також намагається довести абсолютну непричетність Петлюри до єврейських погромів⁴⁵. Отак сіоністи цілком свідомо хочуть зігнорувати той факт, що в 1918—1921 рр. петлюривцями, денікінцями та махновцями було вчинено 1520 погромів, замучено і вбито понад 180 тис. євреїв.

Відверто співробітничали з контрреволюційними силами сіоністські організації, що діяли на території Західної України. Створена тут у 1920 р. «Крайова сіоністська організація» активно допомогала білополякам придушувати революційний рух, схвально ставилася до насильницької політики буржуазно-поміщицької Польщі щодо трудящих євреїв⁴⁶.

Робітники і бідніше селянство України, у тому числі трудові маси єврейського населення, не тільки не підтримували буржуазних націоналістів, але й першими слідом за великим російським народом пішли по шляху соціалізму. Як тільки стало відомо про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, трудящі Донбасу, Криворіжжя, Одеси та інших промислових центрів України на зборах і мітингах гаряче вітали перемогу соціалістичної революції, заявляли про свою рішучу підтримку Радянського уряду, висловлювали готовність із зброєю в руках боротися за владу Рад. Так 8 листопада 1917 р. робітники Брянського заводу (Катеринослав) на спеціально скликаному мітингу прийняли резолюцію, у якій, зокрема, наголошувалося: «Ми заявляємо, що віднині єдиною владою визнаємо Ради робітничих і селянських депутатів і на їх захист стаємо в повній бойовій готовності»⁴⁷. Подібні резолюції були прийняті і в багатьох інших містах. Вже протягом листопада—грудня 1917 р. Радянська влада була встановлена в Луганську, Горлівці, Краматорську, Макіївці, Харкові, Кривому Розі, Юзівці, Вінниці та багатьох інших містах України. Виражаючи волю робітничого класу, всіх трудящих, I Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1917 р.) проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів⁴⁸.

«Трудячі України,— підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький у доповіді на Всесоюзній конференції, присвяченій соціалістичному способу життя,— з цілковитим правом пишуться тим, що, вірні своєму інтернаціональному обов'язку, вони слідом за робітничим класом Росії піднялися на боротьбу за перемогу справедливої справи Жовтня, завжди свято додержувались і додержуються ленінського заповіту про те, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови» (В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125).

Завдяки перемозі Жовтневої революції, мудрому керівництву партії Леніна, непорушній єдності і братерській дружбі всіх націй і народностей, які утворюють наш могутній Союз Радянських Соціалістичних Республік, народ України, подолавши всі найтяжчі випробування громадянської і Вітчизняної воєн, піднявся до вершин соціально-економічного і духовного розквіту»⁴⁹.

Соціалістичний спосіб життя, який утвердився в нашій країні в результаті перемоги Великої Жовтня, сприяє повсякденному зміцненню великого братерства людей праці, об'єднаних, незалежно від їх національної належності, спільністю класових інтересів і цілей. Усі радянські нації і народності, згуртовані цією дружбою, єдиним фронтом, під керівництвом ленінської партії самовіддано працюють над втіленням у життя величезних планів комуністичного будівництва.

Л. Ю. Беренштейн (Київ)

⁴⁴ Див.: Ю. І. Римаренко, М. І. Панчук. Змова приречених, К., 1975, стор. 48.

⁴⁵ Там же, стор. 6—7.

⁴⁶ Р. М. Бродський, Ю. А. Шульмейстер. Сионизм — орудие реакции, Львов, 1976, стор. 58; В. В. Добрецова. На крові й золоті зрощений, К., 1976, стор. 7—8.

⁴⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1957, стор. 321.

⁴⁸ Там же, стор. 574.

⁴⁹ В. В. Щербицький. Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи. — «Комуніст України», 1977, № 6, стор. 12.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

ТОМ ШОСТИЙ. УКРАЇНЬКА РСР
У ПЕРІОД ПОБУДОВИ І ЗМІЦНЕННЯ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА
(1921—1941).

зид-во «Наукова думка», К., 1977, 544 с.*

У жовтні 1977 р. вийшов VI том «Історії Української РСР», присвячений одному з найважливіших періодів у житті українського народу, коли під керівництвом Комуністичної партії трудящі нашої країни успішно справилися з найголовнішим і найскладнішим завданням соціалістичної революції — будівництвом. Хронологічні рамки цього періоду — 1921—1941 роки. В томі показано боротьбу трудящих Радянської України, керованих Комуністичною партією за відбудову народного господарства, зруйнованого в роки імперіалістичної та громадянської воєни, за втілення в життя ленінського плану будівництва соціалізму.

З переходом до мирного соціалістичного будівництва перед Комуністичною партією і Радянським урядом постала необхідність виробити економічну політику, яка б забезпечила піднесення продуктивних сил країни і залучення трудового селянства до будівництва соціалізму. В. І. Ленін підкреслював, що неп — не відступ від соціалізму, як намагалися трактувати його опортуністи, а політика, яка економічно і політично забезпечувала нам можливість побудови фундаменту соціалізму¹.

* Редакційна колегія: П. П. Гудзенко (відповідальний редактор), М. Д. Березовчук, В. О. Горбик, В. М. Довгопол, С. В. Кульчицький (заступник відповідального редактора), А. В. Лихолат, М. М. Матвійчук, С. М. Пархомчук, І. І. Слинсько, П. К. Стоян, Л. І. Ткачова (відповідальний секретар), А. М. Шлепаков.

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 56—57.

У рецензованому томі зазначається, що нова економічна політика «вже з перших років показала величезну ефективність у розв'язанні найвідповідальніших завдань, що постали перед Комуністичною партією і Радянською державою: прискореного відродження продуктивних сил країни на основі зміцнення економічного союзу робітничого класу і трудячого селянства, створення передумов для поступового кооперування одноосібних селянських господарств, перебудови промисловості на засадах господарського розрахунку, обмеження, а надалі й витіснення капіталістичних елементів у ході економічного змагання соціалізму з капіталізмом» (стор. 36).

Важливе місце в томі відведено ролі Комуністичної партії — основної надихаючої і організуючої сили в процесі побудови основ соціалізму в Радянському Союзі. При висвітленні цього питання автори не лише виклали історичні факти, а й зробили теоретичні узагальнення і висновки.

Всебічно висвітлено в праці процес утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та історичне значення цієї знаменної події. Зокрема, у томі зазначається, що політичною основою об'єднання радянських народів в єдину багатонаціональну державу була диктатура пролетаріату, його економічну основу становила соціалістична власність на основні засоби виробництва. Партія й очолюваний нею робітничий клас були тією провідною силою, що цементувала прагнення радянських народів до об'єднання в єдину союзну державу. «Утворення Союзу РСР мало для Радянської України, як і для всіх братніх республік, життєво важливе значення. Воно сприяло прискореному розвитку її економіки і культури, консолідації української соціалістичної нації, зміцненню суверенітету Української Соціалістичної Радянської Республіки» (стор. 51). Водночас автори цілком справедливо наголошують, що об'єднання не-

залежних радянських республік набагато збільшило ресурси кожної з них і дало можливість швидко відбудувати ті галузі і райони, що мали особливо важливе значення для загальносоюзної економіки.

У рецензованій праці підкреслюється, що завдяки винятковій увазі В. І. Леніна, Комуністичної партії і Радянського уряду, могутньому політичному і трудовому піднесенню робітничого класу, за допомогою всіх братніх республік Радянського Союзу і особливо великого російського народу промисловість республіки було відбудовано в короткий строк. Уже в 1925/26 р. валова продукція всієї державної промисловості УРСР становила 90,5% довоєнної (стор. 67).

У праці показано, що вирішальну роль у відбудовному процесі відіграв робітничий клас. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», зокрема, підкреслюється, що тільки робітничий клас, який веде Комуністична партія, здатний керувати всією масою трудящих у справі створення нового суспільного ладу². Висуванці з робітничого класу, зазначають автори, здійснювали керівництво в усіх галузях господарського і суспільно-політичного життя. Широки маси робітників брали безпосередню участь в управлінні виробництвом і керівництві державою. Саме у відбудовний період, наголошується в рецензованій праці, розпочалася широка підготовка кадрів робітничо-селянської інтелігенції (стор. 127).

Проголошення XIV з'їздом ВКП(б) (грудень 1925 р.) курсу на соціалістичну індустріалізацію знаменувало новий етап в історії Радянської країни. Долаючи труднощі, що їх породжували техніко-економічна відсталість країни, новизна організаційних форм і методів господарювання, необхідність здійснювати в стислі строки значні перетворення, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії впевнено йшов по ленінському шляху.

У VI томі «Історії Української РСР» показано, що в процесі виконання грандіозної програми першої п'ятирічки сталися корінні зміни у пропорціях між промисловістю і сільським господарством на користь промисловості, між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання — на користь виробництва засобів виробництва, між великою і дрібною промисловістю — на користь великої машинної індустрії. В праці робиться правильний висновок, що одним з важливих підсумків п'ятирічки було створення прогресивної галузевої структури великої промисловості, що за-

безпечувало ліквідацію техніко-економічної залежності країни.

Корінні соціальні перетворення відбулися в роки перших п'ятирічок і в сільському господарстві. Як зазначають автори, в ці роки було зроблено другий, після експропріації засобів виробництва у поміщиків, вирішальний крок соціалістичної революції на селі. Основний підсумок перетворень полягає у колективізації переважної більшості бідняцько-середняцьких господарств, перетворенні дрібнотоварного індивідуального господарства з примітивними знаряддями виробництва на велике колективне господарство, де застосовувалася машинна техніка і передова агротехніка.

У рецензованому томі всебічно висвітлено роль Комуністичної партії в боротьбі за втілення в життя ленінського кооперативного плану. Комуністична партія знайшла вірний шлях у підготовці суцільної колективізації сільського господарства на основі суворого додержання принципу добровільності. В ході суцільної колективізації було ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство, створено однотипну із загальнонародною колгоспно-кооперативну форму власності. Багатоукладність радянської економіки відійшла у минуле.

Автори тому наголошують, що успіхи в індустріалізації країни і колективізації сільського господарства сприяли розвитку культурного будівництва. Тривала робота по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, було запроваджено обов'язкову загальну початкову освіту і створено передумови для переходу до навчання дітей в обсязі неповної середньої школи. Значно зросла мережа культурно-освітніх закладів, насамперед, на селі.

У ході виконання завдань першої і другої п'ятирічок, зазначається в VI томі, відбулися корінні зміни у всіх сферах суспільного життя СРСР. Основним підсумком перетворюючої діяльності Комуністичної партії і радянського народу, розпочатої Великою Жовтневою соціалістичною революцією, стала побудова нового суспільного ладу з відповідним йому економічним базисом і надбудовою. Перша п'ятирічка увінчалася створенням соціально-економічного фундаменту соціалізму. У другій п'ятирічці в нашій країні було в основному побудоване соціалістичне суспільство — перша фаза комуністичної суспільно-економічної формації.

Важливим підсумком соціально-економічного розвитку на цей період, наголошують автори праці, було формування єдиного народногосподарського комплексу, вирішальний етап якого припадає на довоєнні п'ятирічки. Кожна новобудова на українській землі передбачалася загальнодержавним планом СРСР.

Значне місце в томі приділяється боротьбі трудящих західноукраїнських зе-

² Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 5.

мель проти соціального і національного гноблення, за здійснення віковичної мрії трудящих західних областей — возз'єднання з Радянською Україною. «Возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР назавжди покляло край капіталістичній експлуатації і національному гнобленню трудящих, відкрило їм шлях до заможного і щасливого життя, до всебічного розвитку народних талантів» (стор. 517).

І дійсно, визволення від буржуазно-поміщицького гніту і загрози фашистського поневолення та возз'єднання в 1939 р. з УРСР для трудящих західноукраїнських земель відкрило широкі перспективи соціалістичного будівництва в єдиній сім'ї радянських народів.

Позитивною рисою книги є те, що в ній яскраво, по-науковому висвітлено дружбу українського народу з великим російським народом, з усіма братніми народами нашої Батьківщини. Звичайно, зміцнення економічного і культурного співробітництва братніх республік, дружба народів СРСР мали важливе значення для остаточної ліквідації в роки довоєнних п'ятирічок господарської і культурної відсталості раніше пригноблених народів. Об'єднання зусиль трудящих братніх республік у розв'язанні важливих завдань соціалістичного будівництва, наголошують автори праці, зміцнило економічну могутність Радянської держави, посилило всебічний зв'язок між народами СРСР на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Успішне розв'язання національного питання в СРСР було одним з найважливіших результатів перетворюючої діяльності Комуністичної партії і радянського народу, що розпочалася в жовтневі дні 1917 р., — такий висновок роблять автори рецензованої праці. «Єдина соціалістична економічна основа всіх націй і народностей, спільна культура, інтернаціональна за своїм характером, стали міцною основою для дальшого зміцнення дружби і братерського співробітництва народів СРСР, для взаємного збагачення і поступового зближення націй, що привело в

ході дальшого розвитку соціалістичного суспільства до утворення нової історичної спільності — радянського народу» (стор. 407).

І, нарешті, зі сторінок VI тому «Історії Української РСР» постає ціла плеяда героїв соціалістичного будівництва на Україні — шахтар М. Д. Касауров, інженер К. К. Карташов; керівники-висуванці С. П. Бірман, І. Т. Кирилін, П. І. Свистун, М. С. Шабашвілі, К. І. Бутенко; представники багатонаціонального колективу «Дніпробуду» — О. В. Вінтер, М. Г. Білик, Закір Тагеров, М. І. Гапоненко, В. М. Михайлов, І. С. Ібатулін, М. І. Попов, Є. М. Романько та ін.; зачинателі руху новаторів О. Г. Стаханов, М. Д. Дюканов, П. Ф. Кривонос, М. О. Ізотов, Д. Н. Артюхов, М. М. Мазай; передовики колгоспного виробництва, МТС, зачинателі колгоспного руху П. М. Ангеліна, М. С. Демченко, О. А. Курносенко, Г. А. Пилипенко, А. І. Пивоваров та інші.

Проте в рецензованій праці є й недоліки. Так, деякі важливі соціально-економічні процеси, зокрема, процес соціалістичної індустріалізації, висвітлено не з однаковою повнотою. Якщо перші етапи індустріалізації Української РСР показано широко, з використанням великого фактичного матеріалу, то про завершення цього процесу в роки другої п'ятирічки автори говорять дуже мало. Індустріальний розвиток Радянської України у третій п'ятирічці теж висвітлено надто вузько.

Академічні видання, звичайно, містять науково-довідковий апарат, але в рецензованій праці його чомусь немає. Очевидно, при роботі над другим виданням «Истории Украинской ССР» російською мовою необхідно врахувати ці зауваження, а також дати іменний та географічний покажчик, список ілюстрацій.

У томі є деякі друкарські помилки. Однак вказані недоліки не знижують великого наукового і пропагандистського значення VI тому «Історії Української РСР».

В. П. Горшков (Київ),
М. І. Федорина (Київ)

* * *

И. Е. Ворожейкин,
С. Л. Сенявский.
РАБОЧИЙ КЛАСС —
ВЕДУЩАЯ СИЛА СОВЕТСКОГО
ОБЩЕСТВА
(ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ
И ИСТОРИОГРАФИИ),
изд-во «Мысль», М., 1977, 374 с.

XXV з'їзд КПРС наголосив, що найважливіше завдання соціальної політики партії полягає в неухильному здійсненні про-

відної ролі робітничого класу в радянському суспільстві. У матеріалах з'їзду, а також в інших партійних документах глибоко і всебічно обгрунтовано величезне наукове і практичне значення всесвітньо-історичного досвіду робітничого класу Країни Рад, героїчного шляху, пройденого ним за роки, що минули після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Радянські вчені вже багато зробили для ґрунтового висвітлення різних аспектів історії робітничого класу нашої країни в цілому та окремих його загонів. Однак до-

недавня в науковій літературі не було більш-менш значної праці, в якій би методологічні проблеми історії робітничого класу та питання історіографії розглядалися комплексно, в їх взаємозв'язку. Рецензована монографія І. Є. Ворожейкіна та С. Л. Сенявського є першим таким дослідженням.

Авторами зроблено вдалу спробу узагальнити нагромаджений радянськими вченими досвід вивчення історії робітничого класу СРСР, осмислити досягнуті у цій справі успіхи та визначити ще не розв'язані завдання. Свою мету вони вбачали насамперед у тому, щоб простежити шляхи, якими йшли розвиток і вдосконалення методики досліджень, виявити позитивні результати наукових пошуків, зіставити і проаналізувати різні погляди на ті чи інші дискусійні питання, внести свій посилюючий вклад у розкриття порушуваних тем.

Монографія має багатоплановий характер. Методологічні, історіографічні та копіречно-дослідницькі аспекти теми представлено в ній в органічній єдності. Автори широко використали статистичні матеріали та фактичні дані, почерпнуті головним чином з періодичної преси та інших опублікованих джерел, навели цікаві документальні свідчення, таблиці, що збагачують характеристику висвітлюваних явищ.

У книзі переконливо показано вирішальну роль робітничого класу в ліквідації експлуататорських класів і класового антагонізму в перехідний від капіталізму до соціалізму період, вплив робітничого класу на тенденції стирання класово-соціальних відмінностей у процесі зміцнення і вдосконалення соціалістичного ладу, на просування суспільства розвинутого соціалізму в напрямі до соціально-класової однорідності.

В цілому високо оцінюючи історичну літературу, в якій висвітлюється революційно-перетворююча діяльність робітничого класу в перехідний період, автори водночас цілком справедливо зазначають, що більшість праць на цю тему присвячено відносно вузьким сферам історичної творчості робітників. До того ж ці праці страждають відсутністю широкого методологічного підходу до вивчення обраних тем, слабким зв'язком конкретних досліджень з відповідними проблемами наукового комунізму. Певна ізоляція у вивченні історії робітничого класу від розв'язання ним широких соціально-економічних та політичних завдань, роблять висновок І. Є. Ворожейкіна та С. Л. Сенявського, — істотна прогалина в історіографії робітничого класу СРСР перехідного від капіталізму до соціалізму періоду. У зв'язку з цим вони висувують і розглядають ряд принципових питань. Зокрема, в книзі наголошується, що всі напрями творчої діяльності робітничого класу, насамперед втілення ним у життя в союзі з трудящим селянством ленінського плану побудови соціалізму в на-

шій країні, повинні розглядатися не інакше, як крізь призму диктатури пролетаріату, оскільки без цього будь-яка локальна тема в історіографії робітничого класу «буде розкрита і за змістом і методологічно неповно» (стор. 32).

У монографії всебічно обґрунтовано надзвичайно важливий висновок про те, що дослідження історії та історіографії робітничого класу як перехідного періоду, так і періоду функціонування переміжного соціалізму та будівництва комунізму має бути певіддільним від вивчення загальних процесів поступального руху всього радянського суспільства і насамперед загальних змін в його соціально-класовій структурі. Ізольований же розгляд проблем робітничого класу від аналогічних питань, пов'язаних з іншими елементами соціальної структури радянського суспільства — колгоспним селянством, народною інтелігенцією, іншими соціальними прошарками і групами, — немінуче призведе до поверховості і вузькості наукового аналізу.

Автори відзначають як досягнуті успіхи, так і недостатню розробку окремих аспектів, що торкаються вирішального впливу робітничого класу на зміни в соціальній структурі суспільства. Осмислити весь механізм взаємодії кількісного і якісного зростання робітничого класу і посилення його провідної ролі в соціально-економічних процесах розвитку радянського суспільства, особливо в умовах зрілого соціалізму, — таке, на їх думку, одне з першочергових завдань, що стоять нині перед істориками.

Важливе значення для історичної науки має правильне розуміння характеру корінних змін у робітничому класі, зокрема в його природі і обличчі, що відбулися в процесі створення нового суспільного ладу. Хоч цій проблемі наші вчені постійно приділяють велику увагу, однак ряд важливих її аспектів і на сьогодні залишається об'єктом дискусій. У цьому зв'язку значний інтерес викликає зіставлення авторами рецензованої праці різних поглядів, що існують в історичній літературі, на становлення радянського робітничого класу як класу соціалістичного суспільства. У своїй монографії І. Є. Ворожейкіна та С. Л. Сенявський значно повніше і глибше, порівняно із своїми попередніми дослідженнями, обґрунтовують думку про те, що радянський робітничий клас — це спадкоємець російського пролетаріату, який в результаті перемоги соціалізму докорінно змінив свою соціальну природу і обличчя (стор. 91). Вони не лише розкривають зміст і називають строки цих змін, а й наводять переконливі аргументи, які показують, що радянський робітничий клас є класом нової соціальної природи, але він не народився заново, бо соціалізм не народжує нових класів, а лише видозмінює природу одних (трудящих) і знищує інші (експлуататорські) класи.

Характеризуючи риси, властиві соціалістичному робітничому класові, автори ра-

зом з тим розглядають питання про соціальні межі робітничого класу. При цьому вони критикують безпідставні спроби як розширеного їх тлумачення, так і невіривданого звуження. Безсумнівний інтерес становлять запропоновані в монографії шляхи розробки питання про межі робітничого класу. Це, по-перше, комплексність дослідження галузевої структури робітничого класу; по-друге, зіставлення соціальних меж робітничого класу з соціальними межами колгоспного селянства, інтелігенції та інших соціальних прошарків і груп.

Вдумливим аналізом позначені сторінки, де розкриваються методологічні та історіографічні аспекти дослідження робітничого класу як основної продуктивної сили суспільства. Головна увага зосереджена тут на висвітленні трудових звершень робітничого класу, його ініціативи та самовідданості, участі робітників в управлінні виробництвом, їх внеску в науково-технічний прогрес тощо.

Автори зазначають, що радянськими істориками та представниками інших суспільних наук уже чимало зроблено для глибокого дослідження питань, пов'язаних з вирішальним внеском робітничого класу в розвиток суспільного виробництва, однак ще й досі немає значних монографічних праць, в яких би ця тема розкривалася за всі роки Радянської влади.

Торкаючись ролі робітничого класу в розгортанні соціалістичного змагання, автори, ґрунтуючись на ленінських ідеях та партійних документах, розглядають питання про суть соизмагання та його форми, про наступність останніх і їх значення для розвитку трудового ентузіазму робітників. Важливо, що в монографії не тільки розглянуто різні погляди на ті чи інші питання соціалістичного змагання, а й зроблено спробу подолати суперечності, що існують у цих поглядах. Дослідники висловлюють цікаві міркування щодо суті та часу виникнення змагання, дають власну його періодизацію (стор. 247—248).

Значне місце в монографії відведено з'ясуванню стану розробленості в історіографії і процесу вивчення істориками провідної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни. Зокрема, автори звертають найбільшу увагу на участь робітників в управлінні державою, зміцненню союзу робітничого класу з колгоспним селянством і народною інтелігенцією, на інтернаціоналізм провідного класу радянського суспільства. Враховуючи той факт, що суспільно-політична творчість робітників висвітлена в історичній літературі не так широко, як їх виробнича діяльність, автори прагнули розгляд питань методології та історіографії цієї проблеми доповнити її конкретною історичною розробкою.

Дослідження історії робітничого класу СРСР неможливе у відриві від історії КПРС. Адже розкриття всесвітньо-історичної місії робітничого класу являє собою водночас і розкриття багатогранної діяльності його бойового авангарду — Комуністичної партії, яка є, за визначенням В. І. Леніна, «...справжньою виразницею волі народних мас»¹.

Аналізові досліджень, присвячених взаємодії робітничого класу та його партії, відведено в рецензованій праці окремих розділ. З великої кількості аспектів даної теми автори розглядають найголовніші, а саме: КПРС як політичний вождь робітничого класу, всього радянського народу; зростання ролі партійного керівництва виробничою та громадсько-політичною активністю трудящих мас; піклування Комуністичної партії про благо народу, всебічний розвиток людини. Простежуючи основні напрями наукових пошуків, здійснюваних істориками, автори справедливо наголошують, що «чітко уявлення про КПРС як виразницю інтересів робітничого класу, всього народу — надійний орієнтир для всебічного вивчення і найбільш повного розкриття провідної ролі робітничого класу в радянському суспільстві». Водночас це дає «методологічний ключ до правильного розуміння історичного покликання Комуністичної партії, шляхів, форм і методів здійснення нею функцій політичного авангарду трудящих» (стор. 351).

Відзначаючи безперечні достоїнства монографії, слід вказати й на певні недоліки. Недостатньо, на наш погляд, проаналізовано в книзі дослідження, присвячені ролі робітничого класу у формуванні радянського народу як нової історичної спільності людей, в утвердженні радянського способу життя, у вихованні соціалістичного типу особистості. Запропонована авторами стадійна градація розвитку історіографії робітничого класу СРСР (стор. 9—10) вимагає вагомшого обґрунтування. Недостатнє відображення на сторінках монографії знайшла література, що вийшла на місцях, у союзних республіках, у тому числі на Україні. Дослідження тільки виграло б, коли б у ньому було зроблено розгляд численних видаць з історії фабрик і заводів — складової частини історіографії радянського робітничого класу.

У цілому ж монографія І. Є. Ворожейкіна і С. Л. Снявського — глибоке і вдумливе дослідження, помітна віха в розробці методологічних та історіографічних проблем вивчення історії робітничого класу.

М. В. Різницька (Дніпропетровськ)

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 490.

*ИСТОРИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
ЭКОНОМИКИ СССР. В СЕМИ ТОМАХ.
ТОМ ВТОРОЙ. ПЕРЕХОД К НЭПУ.
ВОССТАНОВЛЕНИЕ НАРОДНОГО
ХОЗЯЙСТВА СССР.*

1921—1925 гг.*

изд-во «Наука», М., 1976, 480 с.

Другий том семитомної «Історії соціалістическої економіки СРСР», видання якої здійснюється Інститутом економіки АН СРСР та видавництвом «Наука», охоплює відбудовний період (1921—1925 рр.).

Рецензована праця є на сьогодні найгрунтовнішим в історіографії дослідженням складних проблем народногосподарського розвитку Радянської країни протягом перших п'яти років її існування в мирних умовах. Автори широко використали найновіші досягнення радянських економістів та істориків у вивченні відбудовного періоду (зокрема, статті і монографії, видані українською мовою) і піддали аргументованій критиці погляди і концепції як тогочасних, так і сучасних ідейних противників марксизму-ленінізму з усіх найголовніших теоретичних питань соціалістичного будівництва.

Дослідження поділяється на дві більш-менш рівні за обсягом частини — «Перехід до нової економічної політики» (вісім розділів) та «Відбудова народного господарства і підготовка його до соціалістичної реконструкції» (дев'ять розділів). Особливий інтерес для історика становить перша частина, в якій на високому науково-теоретичному рівні розкриваються проблеми, що їх розв'язувала Радянська країна під час переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Автори тому переконливо доводять, що запровадження непу, незважаючи на його зв'язок з економічною політикою, накресленою Комуністичною партією навесні 1918 р., не було простим відтворенням цієї політики: здійснення повороту від «воєнного комунізму» вимагало творчої розробки нових питань стратегії і тактики.

Покликаний сприяти зміцненню союзу робітничого класу та селянства, непу включав у себе систему перехідних заходів, спрямованих на залучення селян до будівництва соціалізму і створення для цього необхідних матеріальних передумов. Розглядаючи нову економічну політику саме під цим кутом зору, авторський колектив

приділив багато уваги дослідженню характеру і особливостей економічних відносин між державою та селянством, містом і селом. Аграрна політика пролетарської держави спрямовувалася на те, щоб усіма наявними засобами підтримати бідняцькі й середняцькі верстви села, обмежуючи при цьому експлуататорські тенденції значної частини селянства.

Автори цілком правильно зауважують, що в економічній літературі досліджуваного ними періоду (та й пізніше) безпідставно перебільшується роль ринку і ринкових відносин у розвитку радянського села. Насправді закон вартості не був всеохоплюючим регулятором розвитку селянського господарства, і за нових політичних та економічних умов товарно-грошові відносини відігравали в доколгоспному селі іншу роль, ніж при існуванні приватної земельної власності й капіталістичної промисловості у місті.

Висвітлюючи питання про форми, методи і масштаби економічної підтримки селянства Радянською державою, автори роблять глибоко аргументований висновок, що в умовах, коли основною виробничою одиницею на селі було дрібне одноосібне господарство, неоднорідне за своїм соціально-економічним складом, державна допомога сільському господарству спрямовувалася на розв'язання не тільки економічної проблеми відбудови й розвитку різних галузей сільськогосподарського виробництва, а й важливого політичного завдання, суть якого полягала у необхідності зміцнення союзу з середняком при опорі на бідноту, у проведенні рішучої і послідовної боротьби з куркульством.

Широко аналізується в книзі проблема організації управління і планування народним господарством. Буржуазні «радіологи» твердять, нібито в 20-і роки, до запровадження п'ятирічних планів, в СРСР не існувало державного планування економіки. Однак, якби радянська економіка розвивалася стихійно, то в кінцевому підсумку в умовах багатокладності господарства і капіталістичного оточення це неминуче призвело б до загибелі соціалістичного укладу. Насправді ж перехід до господарського будівництва на основі непу супроводжувався посиленням господарсько-організаторської діяльності держави. Автори показують, що Радянська держава повністю використовувала командні висоти, які належали їй в економіці, для посилення соціалістичного сектору господарства, протиопоставивши капіталістичній анархії і дрібновласницькій стихії дедалі зростаюче планове начало. Партія і уряд затверджували народногосподарські плани, на основі яких розроблялися конкретні виробничі і будівельні програми, план товарообороту і транспорту, план по праці, фінансовий план тощо. Багато уваги приділяється в праці особливостям господарського управління промисловістю в перші роки непу.

* Авторський колектив: чл.-кор. АН СРСР В. П. Дьяченко, д-ри економ. наук Ю. Ф. Воробйов, І. А. Гладков (відповідальний редактор), Г. Д. Діхтяр, В. О. Жамін, В. М. Яковцевський, кандидати економ. наук О. І. Бузлаєва, В. Д. Калінін, Л. М. Камушер, О. С. Коссов, С. М. Лапіна, А. М. Маркова, Є. А. Поспелова, Л. В. Фоміна.

В книзі глибоко викладено теоретичні основи ленінського вчення про товарно-грошові відносини в соціалістичному будівництві. Необхідність використання товарно-грошових форм становила один з основних принципів нової економічної політики. В. І. Ленін встановив, що тільки через товарно-грошові форми економічних відносин соціалістичний сектор господарства може здійснити свою керівну роль щодо села, залучити селянство за допомогою різних видів кооперації до соціалістичного будівництва. Він показав також, що товарно-грошові відносини необхідні як економічний механізм нормального функціонування самого соціалістичного сектора господарства. На використанні товарного виробництва і всієї системи вартісних важелів базувалося практичне здійснення ленінських методів соціалістичного господарювання: госпрозрахунок, режим економії, особисте й колективне матеріальне стимулювання.

Перехід до непу поставив перед партією і державою ряд складних проблем, пов'язаних з деяким оживленням капіталізму. На перших порах допускалося існування приватнокапіталістичних підприємств, які вносили певний вклад у господарське відродження країни. Однак, як цілком слушно зазначають автори, допущення у певних рамках капіталізму не включало наступу на нього уже в перші роки непу. Радянська держава ніколи не перебувала у стані оборони щодо приватного капіталу. Успіхи у боротьбі з ним виявилися в перші роки непу насамперед у зміцненні диктатури пролетаріату і союзу робітничого класу з селянством, у перебудові державного і господарського апарату та посиленні позицій соціалізму в економіці. Наприкінці відбудовного періоду, коли соціалістичні форми господарства істотно зміцнили, партія проголосила курс на більш рішуче витіснення капіталістичних елементів.

Ленінська економічна політика, розрахована на побудову соціалізму, має величезне міжнародне значення. Основні принципи непу використовувалися і нині використовуються у багатьох країнах, що стали на соціалістичний шлях розвитку. Тому історичний досвід СРСР періоду непу є об'єктом гострої ідеологічної боротьби. Фальсифікуючи суть і основні підсумки нової економічної політики, вороги соціалізму беруть на озброєння відкинуті життям концепції буржуазних економістів 20-х років, троцькістів і правих опортуністів. У рецензованому виданні зроблено аналіз сучасної буржуазної літератури про непу, який показує безплідність і цілковиту неспроможність старих і «нових» фальсифікаторських концепцій.

Відзначаючи позитивні сторони другого тому «Истории социалистической экономики СССР», слід водночас зазначити, що книга не позбавлена деяких недоліків. У ній занадто коротка (лише на сторінку) передмова і взагалі немає заключення.

У частині розділів відсутні висновки. Автори по суті обминули таку важливу проблему, як формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Рух за добровільний перегляд норм виробітку, що розпочався восени 1924 р. з ініціативою тультських робітників, розглядається в томі без зв'язку з рішеннями серпневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б) про розгортання широкої боротьби робітничого класу за піднесення продуктивності праці (стор. 236). Фактично ж цей рух був відповіддю робітничих мас на заклик ЦК РКП(б) підвищити продуктивність праці, розширити виробництво і здешевити вироби промисловості.

У томі зустрічаються й фактичні помилки та недоробки. Ідучи за документом, автори дають визначення тресту як державного промислового підприємства, що діє на засадах комерційного розрахунку з метою вилучення прибутку (стор. 80). В інших же місцях книги вони цілком правильно зазначають, що Радянська держава не могла керуватися капіталістичним принципом рентабельності в розвитку промисловості, і тому партія відкинула пропозиції троцькістів про згортання перентабельної важкої індустрії (стор. 65, 91). Отже, в основі політики партії в галузі відбудови й розвитку промисловості було аж ніяк не вилучення прибутку. «...Комерційні і бюджетні міркування повинні контролюватися міркуваннями політичними, тобто в даних умовах міркуваннями про охорону політичної могутності робітничого класу», — наголошувала в січні 1924 р. XIII партійна конференція¹.

Виникнення виробничих нарад автори відносять до 1921—1922 рр. (стор. 234). Фактично ж ця форма залучення робітничих мас до управління виробництвом, яка витримала випробування часом і широко використовується в наші дні, дістала поширення тільки з 1924 р. Л. С. Рогачевська ще в 1956 р. довела, що виробничі наради стали постійною й систематичною формою виявлення трудової активності робітничого класу після ленінського призову в Комуністичну партію і виникнення масового руху за підвищення продуктивності праці на основі рішень серпневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б)². У перші роки відбудовного періоду на підприємствах діяли осередки виробничої пропаганди (або, як їх ще називали в різних місцях, виробничі осередки, гуртки, наради, конференції), які докорінно відрізнялися від виробничих нарад, що виникли пізніше, своїми функціями і складом учасників,

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 740.

² Л. С. Рогачевская. Работа производственных совещаний в первые годы индустриализации (1926—1927). — «Исторические записки», т. 57, М., 1956, стор. 255.

хоч інколи й були тотожні їм за назвою. Саме про ці осередки і йдеться у рецензованій книзі. Вони організовувалися відповідно до інструкції ВЦРПС від 18 грудня 1920 р. і складалися з господарників, представників від громадських організацій, виборних осіб з робітників.

На стор. 237 говориться про нібито величезний економічний ефект, що його давали раціоналізаторські пропозиції робітників. На підтвердження цього автори наводять приклад, що на підприємствах Ленінграда тільки за один 1925 р. по дев'яти промислових профспілках надійшло їй було обговорено на виробничих нарадах понад 90 тис. раціоналізаторських пропозицій, які дали більш як 100 млн. крб. річної економії. Насправді ж раціоналізаторська робота у промисловості в роки відбудовного періоду вимагала істотного поліпшення, і зрушення у цій важливій

справі сталися пізніше. Наведений приклад помилковий: навіть у 1930 р., коли раціоналізаторський рух став справді масовим, річна економія від впровадження робітничих пропозицій у масштабах усієї країни становила 48,4 млн. крб.³

Однак згадані неточності не знижують високого у цілому наукового рівня рецензованого видання, яке дає широку панораму боротьби керівників Комуністичною партією робітничого класу і трудового селянства з господарською розрухою, всебічно показує велику творчу силу ленінської економічної політики.

С. В. Кульчицький (Київ)

³ Постросние фундамента социалистической экономики СССР. 1926—1932 гг., М., 1960, стор. 74.

В АВАНГАРДІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ МАС. БІЛЬШОВИКИ НА ЧОЛІ НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ У ЖОВТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ,

*Вид-во при Київському державному
університеті видавничого об'єднання
«Вища школа», К., 1977, 205 с.**

Відкривши нову епоху всесвітньої історії, Велика Жовтнева соціалістична революція збагатила людство досвідом переможного завоювання влади робітничим класом. У ній вперше були перевірені на практиці встановлені марксизмом-ленінізмом закономірності формування масових революційних сил. Згуртувавши навколо себе мільйонні маси робітників, селян і солдатів, партія забезпечила їх блискучу перемогу над силами старого світу. Конституцією справді народного характеру Жовтневої революції відкривається недавно прийнятий Основний Закон Союзу РСР.

Боротьба більшовиків за створення політичної армії пролетарської революції — велика і багатогранна проблема, яка привертає дедалі більшу увагу вчених-суспільствознавців. Радянськими істориками вже чимало зроблено в справі аналізу і узагальнення історичного досвіду більшовиків по керівництву народними масами в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. Проте проблема гегемонії пролетаріату в революції належить до завжди животрепетних і актуальних. Творче осмислення ленінських принципів гегемонії робітничого класу, формування широких класових і по-

літичних союзів має надзвичайно важливе значення для діяльності марксистсько-ленінських партій у наші дні.

Гостра, бойова постановка питання про формування політичної армії пролетарської революції на матеріалах України — відмітна риса рецензованої монографії, створеної на кафедрі історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордені Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Авторський колектив книги поставив перед собою завдання — на конкретних матеріалах розкрити діяльність більшовиків у розвитку революційної активності народних мас України, показати роль робітничого класу, біднішого селянства та інших верств трудящих у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Проблема формування масових революційних сил охоплює широке коло питань. Її розробка немислима без глибокого вивчення об'єктивного становища тих класів і соціальних верств, які здатні бути рушійними силами соціалістичної революції, без вдумливого апалізу співвідношення класових сил на різних її етапах, без чіткого уявлення про шляхи і форми впливу партії на найширші верстви трудящих. Достойнство рецензованої монографії полягає насамперед у тому, що надзвичайно актуальне з точки зору нинішніх завдань комуністичного руху питання про більшість у революції, про роль цієї більшості в завоюванні влади робітничим класом розв'язується авторами шляхом глибокого узагальнення досвіду більшовиків у керівництві народними масами України у Великій Жовтневій соціалістичній революції. При цьому вони оперують великим, значною мірою новим матеріалом, широко використовують опубліковані і неопубліковані архівні дані, пресу.

* Авторський колектив: Б. І. Корольов (керівник), Л. П. Богіня, М. Т. Волошина, Я. С. Қалакура, І. Ф. Курас, П. Ф. Решодько, В. Ф. Солдатенко, Н. М. Якупов.

Природно, що головну увагу автори приділили аналізу діяльності більшовиків по організації і вихованню гегемона революції — робітничого класу. Цим питанням присвячено I розділ книги. Цілком слушно тут наголошується, що революційні вимоги пролетаріату, його активність, характер і форми боротьби визначали темпи і глибину розвитку революції в Росії. Спільно з усім багатонаціональним пролетаріатом самовіддано боролися і робітничий клас України.

Чимало уваги в розділі приділено характеристичі рівня економічного розвитку України, аналізу чисельності, структури, концентрації українського пролетаріату. При цьому соціально-економічні передумови і соціальна база соціалістичної революції на Україні розглядаються як діалектичний варіант часткового, взятий у його відношенні до цілого, тобто до аналогічних процесів і явищ у всеросійському масштабі. Автори справедливо підкреслюють, що сила робітничого класу України полягала не лише в чисельності і концентрації, а й у міцних, сталих традиціях революційної боротьби. Інтернаціональний склад робітничого класу України, послідовне керівництво ним з боку інтернаціоналістської за своїм складом і характером партії більшовиків, міцні узи, що здавна єднали російський і український народи, зумовили могутній розмах робітничого руху на Україні, соціалістичного за своїм змістом і характером. У книзі докладно аналізуються форми і методи діяльності РСДРП(б), спрямованої на політичне виховання робітничого класу, дальший розвиток його революційної активності, мобілізацію його сил. Велику увагу, зокрема, приділено роботі більшовиків у Радах робітничих депутатів, а також у профспілках, фабзавкоммах та інших масових організаціях трудящих.

Наведений у книзі великий фактичний матеріал переконливо свідчить про те, що вже в період мирного розвитку революції більшовики добилися значних успіхів у справі завоювання на свій бік широких верств робітничого класу. Ці успіхи були закріплені і поглиблені в умовах найгостріших класових битв у липні—жовтні 1917 р. Озброєні рішеннями VI з'їзду партії, трудящі України протиставили наступові контрреволюції свою монолітність і згуртованість, свою рішучість боротися до повної перемоги. Готуючи пролетаріат до збройної боротьби за владу, більшовики України активізували діяльність у масових організаціях робітників. Матеріали книги розкривають процеси більшовизації Рад і профспілок, встановлення робітничого контролю над виробництвом, створення збройних сил революції — Червоної гвардії, бойових робітничих дружин. Автори приділяють чимало уваги аналізу діяльності органів захисту революції — революційних комітетів і штабів, залповоючи тим самим існуючу досі прогалину в історичній літературі.

Революційна більшість у соціалістичній революції складається як система союзів пролетаріату з непролетарськими верствами трудящих. В умовах Росії першорядне значення належало союзові робітничого класу з трудящим селянством. Боротьбі більшовиків за завоювання трудящих селян на бік революції присвячено II розділ рецензованої монографії. Автори показують, як селянський рух на Україні, що розгорнувся після перемоги Лютневої революції переважно як рух аграрний і був спрямований насамперед проти поміщицького землеволодіння, дедалі помітніше переростає у боротьбу біднішого селянства разом з робітниками за владу Рад. Найважливішою умовою цього переростання була ізоляція угодівських партій — меншовиків і есерів. Аналізуючи особливості боротьби проти політики і дрібнобуржуазної ідеології цих партій, зокрема проти українських есерів, автори докладно розкривають форми і методи роботи більшовиків серед селян.

Перемога пролетарської революції неможлива без переходу армії на бік повсталого народу. В ході соціалістичної революції партія більшовиків розв'язала безпрецедентне за своєю складністю завдання — зламу старої військової машини, перетворення кращої частини солдатських і матроських мас у збройну силу революції. У III розділі монографії автори зосереджують увагу на діяльності більшовицьких організацій України по завоюванню військ Південно-Західного і Румунського фронтів на бік соціалістичної революції. Важливі осередками розгортання широкої революційної роботи у військах стали солдатські комітети. В рецензованій праці наводиться чимало матеріалу про те, як більшовики, незважаючи на засилля угодівців у солдатських комітетах та Радах солдатських депутатів, проводили енергійну роботу за вплив на війська, за об'єднання Рад солдатських депутатів з Радами робітничих депутатів. Велику увагу, зокрема, приділено боротьбі більшовиків за інтернаціональне згуртування солдатських мас, викриттю шми контрреволюційного, антинародного характеру політики Центральної ради, спрямованої на українізацію військ для ізоляції солдатських мас від революційних ідей. Величезна робота більшовиків серед солдатів зірвала наміри буржуазії розколати сили революції.

Однією з найменш розроблених у нашій історичній літературі є проблема залучення на бік соціалістичної революції середніх верств міста. Як відомо, народна більшість у будь-якій соціалістичній революції ґрунтується на складних взаємовідносинах різнорядних за своїм складом суспільних сил. Політична активізація середніх верств населення, для яких характерні нестійкість, хитання між пролетаріатом і буржуазією, — це питання, яке має надзвичайно гостре політичне звучання.

Завоювання влади робітничим класом Росії було логічним наслідком складного перегрупування соціально-класових сил у кра-

їні, що завершилося переходом величезної більшості трудящих на бік революційного авангарду пролетаріату. В IV розділі монографії зроблено спробу проаналізувати цей процес на матеріалах України. Автори розкривають форми і методи роботи більшовиків серед міських непролетарських верств населення — службовців державних установ, ремісників, студентів тощо.

Успіх соціалістичної революції в Росії значною мірою залежав від з'єднання соціалістичного класу з національно-визвольним рухом народів країни. Велика робота більшовиків України по завоюванню національних резервів розкривається у V розділі книги. Автори не спрощують цей процес, справедливо підкреслюючи, що частина учасників національно-визвольного руху з числа дрібної буржуазії виступала не завжди послідовно, у неї спостерігалися хитання в бік націоналізму. Проте на Україні, де класова диференціація була досить глибокою, а інтернаціональна єдність робітничого класу міцною, процес злиття національно-визвольного руху з класовою боротьбою пролетаріату за соціалізм розвивався успішно. Озброєні ленінською теорією і програмою з національного питання, більшовики виступали як виразники справжніх інтересів нації. Що ж до української буржуазії, то вона в особі своїх політичних партій, що об'єдналися у Центральної раді, виступала як сила, ворожа соціалістичній революції, соціальним і національним прагненням трудящих України. А це ставило її поза рамки національно-визвольного руху трудящих, перетворювало на антинаціональну силу.

Автори аналізують у цьому розділі велику роботу, що її проводили більшовицькі організації України під керівництвом ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Леніна по вихованню мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму. На значному матеріалі показано величезну роль мудрої політики партії з національного питання у викритті ідеології українських буржуазних та дрібнобуржуазних партій, у завоюванні мас на бік більшовиків, у зміцненні союзу сил соціалізму та національно-визвольного руху. Створивши політичну армію соціалістичної революції, добившись з'єднання в єдиний потік боротьби робітничого класу за соціалізм, загальнонародного руху за мир, селянської боротьби за землю, національно-визвольної боротьби народів Росії, більшовики повели маси на штурм капіталізму.

Заключний, VI розділ книги присвячено ролі партії більшовиків у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. Перемога збройного повстання в Петрограді

відкрила період триумфальної ходи соціалістичної революції і Радянської влади по всій країні. Цей похід, за словами В. І. Леніна, «...ознаменував собою останній і найвищий пункт розвитку російської революції...»¹. На боротьбу за перемогу справи Великого Жовтня рішуче піднялися і трудящі України, які в жорстоких боях проти об'єднаних контрреволюційних сил Тимчасового уряду і Центральної ради вразно продемонстрували свою волю до перебудови суспільства на соціалістичних засадах. У розділі аналізується велика і багатогранна діяльність більшовицьких організацій України по мобілізації всіх революційних сил на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Велику увагу приділено тій величезній допомозі, яку подавали українським більшовикам у цей період ЦК РСДРП(б), РНК РРФСР, Петроградський ВРК. Глибоко розкрито історичне значення рішень I Всеукраїнського з'їзду Рад, якими відкривається нова, соціалістична доба в історії українського народу.

На жаль, рецензована книга не позбавлена і деяких недоліків. Не всі її розділи рівноцінні. Враження незавершеності справляє, зокрема, IV розділ, в якому відведено зовсім мало місця (менше сторінки) для аналізу діяльності більшовиків серед міських середніх верств у найбільш відповідальний період розвитку революції — у серпні — жовтні 1917 р. Хотілося б, щоб книга була більш органічно пов'язана з сучасністю, з проблемами, що виникли в ході інших соціалістичних революцій і розвивалися на основі здобутого в жовтні 1917 р. політичного досвіду. Критикуючи антикомунізм з проблем гегемонії пролетаріату в соціалістичній революції, автори, безумовно, мали можливість використати більш нові видання «радянологів». У післямові (стор. 181) дано застарілий вже показник зростання обсягу промислового виробництва в республіці за роки Радянської влади.

Проте вказані недоліки не знижують загального позитивного враження від рецензованої книги. Авторський колектив створив цікаве комплексне дослідження діяльності більшовицьких організацій України по розвитку революційної активності робітників, селян, солдатів на різних етапах підготовки і проведення соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні. Книгу з інтересом прочитають науковці, викладачі вузів, партійний актив.

Л. П. Нагорна (Київ)

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів т. 36, стор. 91.

Н. М. Фролкін.

ТРУДОВАЯ ИММИГРАЦИЯ
ВО ФРАНЦИИ

В НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ.

изд-во «Наукова думка», К., 1975, 286 с.

Ученим, викладачам вузів і шкіл, всім, хто цікавиться минулим і сучасним Франції, відомо, як багато існує у нас досліджень з історії цієї країни. Але серед цього вагомого наукового доробку було дуже мало праць, присвячених іноземним трудящим у Франції. Щоправда, протягом двох останніх років з'явилось кілька книг, в яких розглядаються важливі аспекти трудової імміграції в цілому в Західній Європі¹. У комплексі з іншими питаннями в них висвітлюються й окремі моменти з історії трудової імміграції у Франції періоду після другої світової війни. Крім того, нещодавно у світ вийшла монографія Є. М. Михайлова², основним предметом дослідження якої є економічні, соціальні та політичні аспекти становища іноземних трудящих у Франції в останні 20 років.

Рецензована книга є першою у радянській історіографії працею, яка, судячи з її назви, присвячена історії трудової імміграції у Франції в новітній час. При цьому автор навіть виходить за визначені хронологічні рамки і досліджує проблему стосовно всього періоду імперіалізму.

Актуальність монографії визначається не тільки дедалі зростаючим дослідницьким інтересом до названої теми, але й її політичною значимістю, зокрема, для практики робітничого руху в самій Франції, особливо для досягнення єдності, згуртованості всіх його національних загонів, для дальшого поглиблення руху міжнародної солідарності трудящих.

Автор прагне, і небезспівно, виявити певні закономірності в розвитку процесу перерозподілу робочої сили в капіталістичному світі, простежити їхню дію на історії трудової імміграції у Франції, показати значення досвіду ФКП, лівих сил країни для діяльності комуністичних і робітничих партій інших країн у подоланні класової пасивності робітників-іммігрантів, їх залучення до спільної з національними пролетарями боротьби проти монополістичного капіталу.

Виходячи з відомого лєнінського положення про зростання в епоху імперіалізму переливу робочої сили з економічно відсталих країн до високорозвинутих капіталістичних держав, М. М. Фролкін робить спробу виявити об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливають на масштаби міграції

трудящих. Він правильно підкреслює, що в період до другої світової війни конкретні потреби в іноземних робітниках, зокрема у Франції, визначалися співвідношенням «...природного приросту населення і відтворення робочої сили... з темпами зростання всієї економіки» (стор. 6). Такою постановкою питання дослідник спростовує т. зв. демографічну концепцію буржуазної історіографії, представники якої намагаються довести, що міграція робочої сили нібито цілком залежить від рівня природного приросту населення. Визначаючи важливість демографічного фактора, автор на основі аналізу відповідного фактичного матеріалу показує, що масовий імпорт трудящих до Франції в період між двома світовими війнами визначався насамперед потребами в значній і додатковій робочій силі з метою застосування її в новостворюваних галузях індустрії, виробництві машин і устаткування, необхідних для видобування сировини в колоніях і залежних країнах Європи, та ін.

Надзвичайна економічна відсталість і високий приріст населення в ряді європейських капіталістичних країн (Польща, Італія), у французьких колоніях в Африці й Азії визначили масову еміграцію звідти трудящих до Франції, де вже в 1931 р. налічувалося 2715 тис. іммігрантів, у тому числі 1080 тис. робітників — більше, ніж у будь-якій іншій країні Європи (стор. 43).

Досліджуючи міграцію робочої сили після другої світової війни, автор акцентує увагу читача на тих важливих змінах, що сталися в імміграційній політиці французького уряду і патронату. Нині, як підкреслюється в книзі, суть цієї політики полягає в «...імпортванні трудящих понад передбачені розміри» й «...ставити за мету створення великого резерву робочої сили на внутрішньому ринку праці з тим, щоб здійснювати тиск на весь пролетаріат, наступати на його соціально-економічні завоювання, не допускати єдності дій «своїх» і «чужих» робітників, підривати таку єдність, якщо вона досягнута» (стор. 11). Все це призвело до того, що Франція при досить високому за останні 30 років природному прирості населення значно збільшила ввезення трудящих з менш розвинутих капіталістичних держав Європи (Італії, Іспанії, Португалії, Греції), а також молодих незалежних країн Африки (Алжир, Туніс, Марокко). Загалом кількість іммігрантів тут досягла 4 млн. чол., у тому числі 2,5 млн. робітників, що становить 20% всього персоналу, зайнятого у французькій промисловості (стор. 191).

Багато місця в книзі відведено викриттю політики дискримінації, яку проводять уряд і патронат Франції щодо іммігрантів. «Пропонування робочої сили на міжнародному ринку праці, — зазначається, зокрема, в ній, — завжди було й нині залишається вищим, ніж попит на неї. Ця обставина дає змогу монополіям диктувати свою волю «прийшлим» трудящим, всіляко дис-

¹ Див.: Ю. Д. Квашиїн. Иностранные рабочие в Западной Европе 60-е — начало 70-х годов, М., 1976; И. А. Мельников. В насильственном круговороте. Положение иностранных рабочих в странах Запада, М., 1977.

² Е. М. Михайлов. Иностранная рабочая сила во Франции, М., 1977.

кримінувати і надексплуатувати їх» (стор. 7—8). В монографії розкривається механіка надексплуатації «чужих» робітників. Будучи політично безправними, малоосвіченими або в значній мірі взагалі неписьменними (1 млн. чол. наприкінці 60-х років), низькокваліфікованими, вони становлять найнижкооплачуванішу частину робітничого класу Франції. Автор наводить численні факти прямих недоплат іммігрантам, особливо за надурочні роботи, економії величезних коштів на соціальному і житловому забезпеченні їхніх сімей. Така політика уряду і патронату щодо мільйонів «прийшлих» трудящих, зазначає М. М. Фролкін, зводить їх до становища паріїв французького буржуазного суспільства, які «...були і залишаються найексплуатованішими і найбезправнішими... і являють собою ...внутрішню колонію французького імперіалізму» (стор. 220).

Доводячи, що дискримінація і надексплуатація визначають соціально-економічне становище всієї трудової імміграції у Франції, М. М. Фролкін наголошує, що ці важелі в руках патронату й уряду є головною зброєю для розколу «своїх» і «чужих» робітників, для запобігання єдності їхніх дій. А тому, як підкреслюється в монографії, боротьба проти дискримінації є надзвичайно важливим завданням усіх лівих сил Франції, і насамперед ФКП, яка виступає за повне рівноправ'я іммігрантів з французькими трудящими, «...виховує «своїх» і «чужих» робітників у дусі інтернаціоналізму, пробуджуючи у «прийшлих» робітників класову свідомість, а в національних пролетарів — усвідомлення необхідності захисту своїх братів по класу — трудящих-іммігрантів» (стор. 13).

У книзі розкривається величезна робота рядових комуністів і керівних діячів ФКП серед іммігрантів, їх боротьба на захист прав «прийшлих» робітників, висвітлюються

яскраві сторінки справжнього братерства іммігрантів і французьких трудящих. Докладно зупиняючись на тій ролі, яку іммігранти відіграли у русі Опору під час другої світової війни, автор доходить цілком логічного висновку, що «...завдяки їх активній участі у збройній та інших формах боротьби проти фашизму французький Опір став інтернаціональним» (стор. 131).

Досліджуючи нову проблему, М. М. Фролкін, як це часто буває з першопроходцями, не міг успішно подолати всі перешкоди на цьому шляху. Зокрема, недостатньо розкритими залишилися питання діяльності іммігрантських партійних організацій, що входили до ФКП, дещо поверхово показано взаємини між іммігрантами і французькими трудящими в період між світовими війнами. Зрозуміло, науковцю бракувало відповідних джерел, зокрема іммігрантської періодики, що сконцентрована у Франції, для поглибленого аналізу цих сторін життя трудової імміграції. Крім того, окремі параграфи книги переважно не цифровим матеріалом, який, на нашу думку, доцільніше було б узагальнити і подати у формі таблиць у додатках до монографії.

Проте зазначені недоліки не мають принципового значення і не впливають на високу оцінку рецензованої праці, що стане в нагоді для науковців-суспільствознавців, викладачів вузів і шкіл, всіх, хто цікавиться історією Франції. Особливо цінною, на нашу думку, вона буде для дослідників проблеми міграції робочої сили у світовій системі капіталістичного господарства, оскільки в розробку цієї проблематики, в становлення нового важливого напрямку досліджень вітчизняної історичної науки М. М. Фролкін зробив вагомий внесок своєю книгою.

А. К. Мартиненко (Київ)

Хроніка та інформація

Відзначення 60-річчя Великого Жовтня

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

28 жовтня 1977 р. відбулися загальні збори Академії наук Української РСР, присвячені 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. У Президії зборів — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, завідуючий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, відповідальні партійні працівники, керівники ряду міністерств і відомств республіки, члени Президії АН УРСР, провідні вчені, представники громадськості м. Києва. Серед присутніх — ветерани радянської науки, видатні вчені Української РСР.

З доповіддю «60-річчя Великого Жовтня і дальший розвиток наукових досліджень у світлі завдань, що випливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Про проект нової Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення», виступив президент АН УРСР, акад. Б. Є. Патап.

Шістдесятиріччя Великого Жовтня наша Батьківщина зустріла в розквіті творчих сил. Під керівництвом ленінської партії радянський народ самовіддано працює над виконанням рішень XXV з'їзду КПРС. На досвіді СРСР та інших країн соціалістичної співдружності народи світу все більше переконуються у величезних перевагах соціалізму. Досягнення розвинутого, зрілого соціалізму знайшли яскраве відображення у новій Конституції СРСР. Взірцем науковці прозорливості і глибокого проникнення у найскладніші проблеми будівництва комунізму є доповідь Леоніда Ілліча Брежнєва на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР. Положення і висновки доповіді товариша Л. І. Брежнєва збагатили скарбницю марксизму-ленінізму, з великим ентузіазмом і одностайним схваленням сприйняті всім радянським народом.

В дружній сім'ї рівноправних республік небувалого розквіту досягла Радянська Україна, яка завдяки допомозі всіх братніх

народів СРСР перетворилась у республіку високорозвинутої промисловості, великого механізованого сільського господарства, передової науки і культури.

Володимир Ілліч Ленін розглядав розвиток науки як важливу частину державної діяльності. Комуністична партія завжди виявляла і виявляє повсякденну турботу про розвиток науки, про широке розгортання фундаментальних і прикладних досліджень, про зосередження сил учених на найбільш перспективних напрямках науково-технічного прогресу, про зв'язок науки з виробництвом і якнайшвидшу реалізацію її досліджень.

Наука в Українській РСР розвивається як невід'ємна органічна частина науки всього Радянського Союзу. Найбільшим науковим центром республіки є орден Леоніна і орден Дружби народів Академія наук УРСР. Спираючись на повсякденну допомогу і підтримку Комуністичної партії, вчені Академії наполегливо вели і ведуть боротьбу за торжество марксистсько-ленінської методології і марксистсько-ленінського світогляду в науці, проти впливу буржуазної ідеології. Своєю працею вони великою мірою сприяють піднесенню економіки і культури республіки, вирішенню важливих народногосподарських завдань, збагатили вітчизняну і світову науку видатними досягненнями. Президент АН УРСР Б. Є. Патап докладно розповів про вклад учених республіки у розвиток математики, механіки, гірничої справи, ядерної фізики, фізики твердого тіла, фізики низьких температур, геології, створення найновіших технологій одержання і обробки матеріалів, промислової технології виробництва штучних алмазів, нової технології зварювання металів, розробку проблем хімії, біології, охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Дальшого розвитку, сказав доповідач, набули суспільні науки, що відіграють важливу роль у формуванні марксистсько-ленінського світогляду радянських людей, у розвитку економіки і культури нашого суспільства. Результати досліджень суспіль-

ствознавців знайшли своє конкретне застосування у вирішенні актуальних соціально-економічних, політичних, ідеологічних проблем соціалістичного суспільства, в практиці державно-правового будівництва, у боротьбі з проявами ворожої ідеології.

Значна увага приділялась питанням підвищення ефективності суспільного виробництва, удосконаленню системи економічних відносин, методів планового управління народним господарством. Створено праці, в яких ґрунтовно висвітлюються проблеми класової боротьби і національно-визвольного руху на Україні (у дожовтневий період), історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістичного будівництва. Вивчено актуальні питання історії будівництва соціалізму в європейських країнах соціалістичної співдружності, міжнародної солідарності в робітничому русі та антиімперіалістичній боротьбі.

За роки Радянської влади на Україні проведено цілий ряд теоретичних досліджень фундаментальних проблем марксистсько-ленінської філософії, питань держави і права тощо. Здійснено наукові видання творів класиків української літератури і визначних радянських письменників, створено праці з теоретичних проблем соціалістичного реалізму та з питань розвитку різних форм духовної культури.

Велика увага приділяється вивченню глибоких процесів розвитку української літературної мови і російської мови як засобу міжнародного спілкування радянських людей, дослідженням важливих питань історії і теорії українського мистецтва, вивченню соціалістичних перетворень в культурі і побуті.

Вчені Академії взяли безпосередню участь у підготовці і виданні Повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою, розробці комплексних програм науково-технічного прогресу.

Охарактеризувавши досягнення вчених-суспільствознавців, академік Б. Є. Патон наголосив на тому, що науковці покликані глибоко розробляти проблеми розвинутого соціалістичного суспільства, аналізувати суспільно-політичні процеси, забезпечити зироблення науково обґрунтованих рекомендацій, розкривати теоретичну неспроможність і ворожість буржуазних, ревізіоністських і націоналістичних концепцій.

У доповіді Б. Є. Патон зазначив, що ефективність наукових досліджень вимірю-

ється широтою практичного використання їх результатів. Набутий Академією досвід підвищення ефективності наукових досліджень і прискорення впровадження їх результатів у виробництво був схвалений Центральним Комітетом КПРС, високо оцінений товаришем Л. І. Брежневим на зустрічі з керівниками академії наук соціалістичних країн.

Велику увагу розвиткові науки приділяє ЦК Компартії України, його Політбюро, особисто член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. Значну допомогу академічним колективам подають Київський, Донецький, Дніпропетровський, Львівський, Одеський, Харківський та інші обласні і міські комітети партії.

Президент Б. Є. Патон сплинився на досягненнях вчених у справі виконання соціалістичних зобов'язань на честь 60-ї річниці Жовтня, загострив увагу присутніх на головних завданнях колективу Академії наук УРСР на майбутнє.

Б. Є. Патон підкреслив, що вчені, урочисто відзначаючи знаменний ювілей, звертають свої думки і почуття до рідної Комуністичної партії, яка високо над світом піднесла всеперемагаючий ленінський прапор і впевнено веде наш народ до перемоги комунізму.

Учасники загальних зборів Академії наук УРСР одностайно прийняли листи Центральному Комітетові КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Раді Міністрів СРСР, Генеральному секретареві ЦК КПРС, Голові Президії Верховної Ради СРСР товаришеві Л. І. Брежневу, а також ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР і Раді Міністрів УРСР, в яких висловили безмежну вдячність за батьківське піклування про розвиток науки й запевнили, що вчені республіки і далі невтомно примножуватимуть свої зусилля в боротьбі за успішне втілення в життя грандіозних планів нашої партії, віддаватимуть усі свої знання, творчу енергію і здібності справі служіння своєму народові, соціалістичній Вітчизні, рідній Комуністичній партії.

Учасники загальних зборів Академії наук УРСР поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну і монумента на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ю. А. Пінчук (Київ)

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

29 жовтня 1977 р. відбулося розширене засідання наукових працівників установ Секції суспільних наук Академії наук Ук-

раїнської РСР, на якому обговорювалися завдання вчених-суспільствознавців відповідно до положень нової Конституції

СРСР, рішення жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС і позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР.

Відкриваючи засідання, віце-президент АН УРСР, голова Секції суспільних наук АН УРСР академік І. К. Білодід зазначив, що нарада суспільствознавців відбувається в обстановці урочистості і піднесення: набрала чинності нова Конституція Союзу РСР — Основний Закон нашого життя, що втілює колективний розум і досвід Комуністичної партії та радянського народу. Природно, що положення і висновки цього найважливішого політичного документа повинні стати предметом глибокого вивчення, всебічної і фундаментальної розробки вчених-суспільствознавців.

Висловивши впевненість, що практичний характер наради сприятиме концентрації і спрямуванню зусиль науковців на успішне виконання поставлених завдань, академік І. К. Білодід надав слово академіку-секретареві Відділення історії, філософії та права АН УРСР академіку АН УРСР Б. М. Бабію.

У доповіді «Завдання вчених-суспільствознавців республіки в світлі нової Конституції СРСР, доповідей і виступів товариша Л. І. Брежнєва на жовтневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС і позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР» Б. М. Бабій підкреслив значення цих нових політичних та ідейно-теоретичних документів творчого марксизму-ленізму. На основі історичного досвіду побудови соціалізму і дальшого розвитку демократії здійснено нові теоретичні узагальнення, зокрема, розроблено теорію зростання керівної ролі КПРС в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва. Конституційне закріплення цієї ролі вимагає глибокого осмислення історичного досвіду Комуністичної партії Радянського Союзу, дослідження практики партійного будівництва, вивчення внутрішньої і зовнішньої політики партії, її практичного здійснення, а також дальшої розробки наукових основ багатогранної ідеологічної діяльності КПРС.

Конституція СРСР 1977 р. юридично закріпила не тільки всесвітньо-історичні досягнення радянського народу, а й величнн завдання безпосереднього будівництва безкласового комуністичного суспільства. Все це підвищує вимоги до суспільствознавців, які покликані розробити наукові основи керівництва розвитком суспільства. Економічна, історична, філософська, правова, філологічна науки стоять перед необхідністю осягнути новий масштаб завдань, що випливають із зазначених документів, обговорити шляхи їх реалізації у фундаментальних наукових дослідженнях з економічних, соціальних, політичних, державно-правових і духовних проблем розвитку соціалістичного суспільства в нерозривному зв'язку з дослідженням механізму дії конституційних норм і положень в усіх сферах суспільного життя.

Керуючись історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, зазначив далі доповідач, установи Секції суспільних наук АН УРСР розробляють важливу і актуальну тематику. Вона вдосконалювалась на основі рішень наступних пленумів ЦК КПРС та інших партійних документів, зокрема, постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції».

У галузі історичної науки головну увагу було зосереджено на підготовці багатомної «Історії Української РСР», на створенні серії книг з питань історичних зв'язків і неперушної дружби українського народу з російським, білоруським і молдавським народами, на розробці актуальних проблем зарубіжної історії, а також історії природознавства і техніки.

У галузі філософської науки в центрі уваги були розробки актуальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, зокрема, загальносоціологічних проблем взаємозв'язку соціального пізнання і соціальної практики, діалектики становлення комуністичної праці, формування нової історичної спільності — радянського народу.

В галузі правової науки зусилля вчених зосереджені на вивченні широкого кола питань, насамперед ленінської теоретичної спадщини з питань Радянської держави і права, державно-правових проблем управління сучасним народним господарством, міжнародного права тощо.

Вчені-суспільствознавці, вивчаючи нову Конституцію країни, доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, з особливою силою усвідомлюють свою роль і відповідальність за успішне розв'язання актуальних завдань науки, висунутих життям, практикою комуністичного будівництва. Вони знову глибоко аналізують стан справ, вивчають свої резерви, оцінюючи їх уже з висоти принципів і вимог нової Конституції СРСР.

Рішення жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС, позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР, доповіді і виступи товариша Л. І. Брежнєва, конституційні положення орієнтують наукову думку на творчі пошуки, на розробку нових проблем, зумовлених конституційним закріпленням нового історичного етапу в розвитку нашої країни на шляху до комунізму. Наукові установи Секції суспільних наук, проаналізувавши тематику своїх дослідницьких робіт, вносять необхідні доповнення і корективи.

Виступаючи в обговоренні доповіді, академік-секретар Відділення економіки АН УРСР акад. АН УРСР І. І. Лукінов спинився на завданнях економічної науки на сучасному етапі. Він зазначив, зокрема, що економісти республіки прибіляли, як основоположні, нові ідеї і концепції, висунуті історичними документами нашо-

го часу. В установах відділення намічається даліше поглиблення теоретичних досліджень економічних проблем розвинутого соціалізму, а також розробка першочергових проблем піднесення ефективності використання ресурсів і прискорення економічного зростання.

Конституція СРСР 1977 року, наголосив у своєму виступі директор Інституту літератури АН УРСР академік АН УРСР М. З. Шамота, спонукає дослідників літератури зосередити увагу на таких важливих аспектах, як проблема моральних цінностей життя і їх зв'язку з цінностями іншими, особливо політичними, як роль літератури соціалістичного реалізму в утвердженні, відображенні, нарощуванні духовних цінностей соціалізму.

Інститут історії АН УРСР, сказав його директор чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, працюючи за довготривалими планами наукових досліджень, вважає своїми найближчими завданнями врахування найповіших ідейно-політичних положень і висновків при підготовці багатотомної «Історії Української РСР», в роботі над циклом монографічних праць, присвячених історичним зв'язкам та непорушній дружбі радянських народів. Вимагає цього і нова праця, до виконання якої приступив колектив інституту, — двотомник «Історія робітничого класу Донбасу», вихід якої матиме широкий суспільний резонанс. З метою забезпечення високої якості тексту ми плануємо провести роботу над рукописом з використанням досвіду підготовки попередніх багатотомних видань. Важливою для істориків республіки є їх роль як організаторів ряду комплексних досліджень типу монографії «Великий радянський народ». Очевидно, першочерговим буде цикл досліджень про генезис і розвиток радянського народу як нової історичної спільності, де, на думку виступаючого, доцільно виділити аспекти: зближення класів і соціальних груп, зближення націй і народностей, робітничий клас — провідна сила інтернаціонального єднання радянського народу.

Назріла необхідність всебічної розробки теми «Виникнення і розвиток соціалістичного способу життя» зусиллями інститутів історії, філософії, держави і права АН УРСР. Немає у нас також узагальнюючої праці про етапи формування і розвитку єдиного народногосподарського комплексу СРСР, про роль Радянської держави і робітничого класу в створенні цього комплексу, про керівну роль партії в інтернаціоналізації економічного життя країни. Ці та ряд інших, також комплексних за своїм характером, досліджень вимагають посилення координаційної роботи як у рамках інституту (між відділами), так і в республіці. Розробка нових тем у світлі нових теоретичних документів партії підказує нам необхідність виходити за межі зо республіканської проблематики — і тут нам треба збагачувати нашу практику спільною роботою з ученими Москви

та інших наукових центрів країни і навіть з ученими зарубіжних країн соціалістичної співдружності.

Ми вважаємо, сказав при обговоренні доповіді директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов, що радянськими істориками, економістами, філософами ще не вичерпано розробку проблем висвітлення переваг соціалізму над капіталізмом. дуже актуальними залишаються завдання розкриття суті і торжества ленінської національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу. Доцільно було б не тільки розширювати тематику досліджень за межами республіки, а й розглянути питання про створення системи прямих контактів ряду інститутів нашої Секції з відповідними академічними закладами соціалістичних країн.

Директор Інституту філософії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарук та директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук загострили увагу на глибокому теоретико-методологічному змісті нових документів політичного життя нашої країни, поява яких орієнтує по-новому ставити цілий ряд проблем суспільствознавчих досліджень.

На визначенні найважливіших розробок у галузі розміщення і розвитку продуктивних сил УРСР спинився у своєму виступі голова Ради по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР акад. АН УРСР О. М. Алімов.

Першочерговим для суспільствознавців навчальних закладів, як підкреслив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Б. П. Ковалевський, є завдання, глибоко оволодівши змістом матеріалів жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС, позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР, нової Конституції, довести їх до свідомості кожного студента, учня технікуму, училища.

Установам Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, сказав академік-секретар Відділення чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничук, доручено підготувати узагальнюючі дослідження з актуальних питань сучасного літературно-художнього процесу, функцій мови в суспільній практиці. Передбачається проведення спеціальних розширених пленумів проблемних рад з обговоренням наукової проблематики, наукових конференцій разом з творчими спілками.

Всім загонам суспільствознавців, як показала практика, посилене розв'язання значних народногосподарських і теоретичних завдань, сказав у заключному виступі на засіданні академік І. К. Білодід. Здійснено велику роботу по реалізації рішень основоположних партійних документів.

З кожним роком наші суспільні науки все більше звертаються до сучасності, до актуальних питань радянського державно-

го, правового і культурного будівництва, активно впливають на наукове забезпечення завдань економічної політики, на розквіт усіх видів духовної культури.

Конституція СРСР, як видатний документ творчого марксизму, дозволяє конкретизувати і поглибити науково-теоретичне і практичне розуміння діалектики комуністичного будівництва, історико-партійних, морально-філософських питань нашої науки. Важливо підкреслити, що дослідження всіх цих проблем повинно мати як науковий, так і науково-пропагандистський характер, забезпечувати активну участь учених-суспільствознавців у пропаганді глибинного змісту нової Конституції.

Удосконалюючи плани науково-дослідної роботи, необхідно рішуче виявляти і закривати неперспективну, застарілу тематику: без цього сьогодні не може бути мови про піднесення ефективності науки. В центрі постійної уваги дирекцій і партійних бюро установ, діяльності бюро відділень Секції мають бути питання кадрового забезпечення важливих наукових напрямів, координації наукових досліджень.

Слід повністю враховувати плідність комплексного підходу до вирішення важливих завдань, який усе ширше знаходить своє застосування в організації нашої теоретичної та ідеологічної роботи, домагатися того, щоб результати наших досліджень були максимально придатними для використання в різних галузях партійної, державної і народногосподарської роботи. Варто продумати питання про розгортання комплексних досліджень не лише з соціально-економічних, а й з важливих суспільно-політичних проблем. Вивчення матеріалів, поданих установами Секції, показує, що практично у кожного нашого колективу є можливість діяльно й оперативно відгукуватися на актуальні запити життя.

Розширене засідання Секції суспільних наук АН УРСР прийняло постанову, якою схвалено основні напрями здійснення цих завдань.

У роботі засідання взяв участь завідувачий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич.

Ю. П. (Київ),
М. К. (Київ)

ЦДАЖР УРСР

25 жовтня 1977 р. у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 60-річчю Великого Жовтня.

З доповіддю «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» виступив д-р істор. наук, проф. В. О. Романцов, який охарактеризував перемогу пролетарської революції в Росії як найважливішу подію ХХ століття, що відкрила нову епоху в світовій історії — епоху революційного оновлення світу і переходу людства від капіталізму до соціалізму, вказала магістральний шлях всім народам нашої планети до миру і соціального прогресу.

З повідомленням «Документи ЦДАЖР УРСР про події Великого Жовтня на Україні» виступив директор архіву В. В. Кузьменко. Він проінформував присутніх про склад і зміст документальних джерел, що зберігаються у провідних фондах архіву. Заст. директора ЦДАЖР УРСР В. М. Брожек ознайомив учасників конференції з документами архіву про події громадянської війни на Укра-

їні. Зокрема, він розповів про вклад трудящих України в розгром білогвардійських банд та іноземних інтервентів.

Про дружбу і взаємодопомогу російського та українського народів у період боротьби за встановлення Радянської влади на Україні розповіла ст. наук. співроб. К. М. Архипенко.

Тему «Комітети незалежних селян в боротьбі за зміщення Радянської влади на Україні», посилаючись на документи ЦДАЖР УРСР, розкрила в своєму повідомленні ст. наук. співроб. Л. В. Яковлева.

Після закінчення конференції її учасники переглянули документальний фільм Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР про Великий Жовтень і перші кроки відбудови народного господарства на Україні, ознайомилися з висгавками «Документи ЦДАЖР УРСР про державну діяльність В. І. Леніна», «Літопис Великого Жовтня», «Унікальні документи буремних років» та «Документи ЦДА УРСР і ЦДАКФД УРСР про бійців ленінської гвардії».

В. В. (Київ)

ЦНБ АН УРСР

За 60 років Радянської влади великого розвитку набула радянська багатонаціональна соціалістична культура, органічною частиною якої є книговидавнича справа. Досягненням видавничої справи, радянській книзі, її ролі в суспільному житті трудящих була присвячена науково-практична конференція «Жовтень і книга», проведена 18 жовтня 1977 р. з нагоди 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Центральною науковою бібліотекою АН УРСР, Київською організацією Співки письменників України і Київським ордена Леніна заводом «Ленінська кузня».

Перед суднобудівниками із змістовною доповіддю «Великий Жовтень і книга» виступив директор ЦНБ АН УРСР, канд. істор. наук, заслужений працівник культури УРСР С. К. Гутянський. Після перемоги Великого Жовтня, відзначив доповіді, були створені всі умови для розвитку соціалістичної культури, її невід'ємної частини — видавничої та бібліотечної справи. Цьому сприяв один з перших ленінських декретів про охорону бібліотек і книгосховищ. За роки Радянської влади у нашій країні видано понад 46 млрд. примірників книг, що становить майже четверту частину світової книжкової продукції.

Доповідач підкреслив багатонаціональність радянських видань. Лише в 1976 р. книги видавалися 60-ма мовами народів СРСР, в тому числі мовами кількох національностей, які не мали до революції

своєї писемності. Радянська книга стала вірним помічником партії в справі комуністичного виховання людини.

У доповіді ст. наук. співроб. ЦНБ АН УРСР, канд. істор. наук О. М. Кравець йшлося про історію провідних промислових підприємств Радянської України, виховання молодих робітників на славних революційних, бойових і трудових традиціях робітничого класу. Все це, відзначила О. М. Кравець, яскраво висвітлено у книгах з історії заводів і фабрик УРСР, зокрема, орденоносного заводу «Ленінська кузня».

Секретар правління Київської організації Співки письменників України, поет Петро Осадчук розповів про міцніючі зв'язки літераторів з трудовими колективами, про творчі вечори-зустрічі, які духовно збагачують трудящих, надихають їх на нові трудові звернення.

Про роль книги в житті робітників заводу «Ленінська кузня» розповіла співробітниця бібліотеки заводу Н. С. Лозовицька.

Такі зустрічі бібліотечних працівників з виробничими колективами відбуваються не вперше. Вони сприяють підвищенню освітнього й культурного рівня робітничого класу, є засобом пропаганди інтернаціональної радянської книги, яка допомагає трудящим нашої країни у великій справі побудови комунізму.

М. П. Рудь (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР

26 жовтня 1977 р. в Інституті історії АН УРСР відбувся науково-теоретичний семінар на тему «Великий Жовтень і національно-визвольний рух народів». Його організували відділ історії країн зарубіжного Сходу цього ж інституту та кафедра історії і міжнародного права країн Азії, Африки й Латинської Америки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Обмін думками спеціалістів-сходознавців проходив під головуванням д-ра юрид. наук, проф. В. І. Сапожнікова. На семінарі було заслухано 12 наукових доповідей і повідомлень. У доповіді канд. істор. наук, доц. В. І. Волковинського «Велика Жовтнева соціалістична революція і розпад колоніальної системи імперіалізму» йшлося про ті зміни, що відбулися за 60 минулих років на колишній колоніальній периферії імперіалізму. Канд. істор. наук, зав. відділом історії країн зарубіжного Сходу І. С. Хміль у допові-

ді «Великий Жовтень і союз сил соціалізму та національно-визвольного руху» показав, що перемога Жовтня була прикладом і поклати початок єдності революційного процесу у всесвітньому масштабі, зокрема, союзу сил соціалізму і національно-визвольного руху.

Ряд доповідей і повідомлень було присвячено піднесенню визвольної боротьби в країнах Сходу. Зокрема, канд. істор. наук, ст. наук. співроб. І. Ф. Черніков розповів присутнім про те, який вплив справили на народи Сходу ленінський Декрет про мир і звернення Радянського уряду «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», прс підтримку, що її подала молода Країна Рад національно-визвольній боротьбі турецького народу. Канд. істор. наук, доц. Г. Г. Зибіна у своєму повідомленні показала вплив Великого Жовтня на національно-визвольну боротьбу арабських народів. Вона наголосила, що виступи народних мас у 1919—

1920 рр. в Єгипті, Іраку, Сирії, Лівані та інших країнах Близького Сходу — результат благотворного впливу Жовтневої революції. Про національно-визвольний рух народів Індії говорив стажист-дослідник С. П. Полюк. Його доповнив аспірант КДУ Б. І. Гуменюк, який розповів про вплив всеперемагаючих ідей Великого Жовтня на формування світогляду Джавахарлала Неру — видатного діяча національно-визвольного руху індійського народу проти англійських колонізаторів.

Значну увагу на семінарі було приділено сучасному етапу національно-визвольного руху. Зокрема, мол. наук. співроб. В. І. Нагайчук і аспірант КДУ В. В. Казанцев розповіли про події на Близькому Сході. Канд. істор. наук, доц. П. Ф. Кирпенко охарактеризував основні етапи розвитку національно-визвольного руху на Африканському континенті і розкрив той великий вплив, що його

справляла і справляє на розвиток подій на цьому континенті зовнішньополітична діяльність КПРС. Про соціально-економічні проблеми африканських країн, які визволилися, розповів канд. істор. наук, мол. наук. співроб. В. К. Гура. Про значення досвіду перших соціалістичних перетворень у нашій країні, настанов В. І. Леніна в цьому відношенні для оцінки становища в країнах, що визволилися, шляхів для розв'язання проблем, що стоять перед ними, говорив канд. істор. наук, вчений секретар інституту І. М. Хворостяний. У виступі канд. істор. наук, ст. наук. співроб. І. І. Виговського була викрита неспроможність намагання буржуазної історіографії фальсифікувати і применшити вплив Великого Жовтня на національно-визвольний рух колоніальних і напівколоніальних народів.

Н. Є. Беловалова (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЛУЦЬКУ

17 листопада 1977 р. у Луцьку відбулася науково-теоретична конференція на тему «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — головна подія ХХ століття». Конференція проходила спільно із Замосцьським і Хелмським воеводськими комітетами ПОРП.

Вступним словом конференцію відкрив перший секретар Волинського обкому Компартії України М. П. Корж. З доповіддю «Комуністична партія — натхненник і організатор Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудови соціалізму в СРСР» виступила секретар Волинського обкому Компартії України Н. Л. Алексеева. Секретар Хелмського воеводського комітету ПОРП Ірена Качмарек виголосила доповідь «Зміцнення братерської дружби СРСР і Польщі в спільній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Доповідь секретаря Замосцьського воеводського комітету ПОРП Барбари Лецик була присвячена питанням впливу Великого Жовтня на формування сучасної соціалістичної Польщі.

З великим інтересом учасники конференції заслухали доповіді другого секретаря Волинського обкому Компартії України О. П. Шваба «Справа Великого Жовтня живе і перемагає» і віце-воеводи Хелмського воеводства Станіслава Шиманка «Досягнення трудящих Хелмського воеводства в реалізації рішень VII з'їзду ПОРП».

Із співдоповідями виступили проф. Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки, д-р істор. наук О. Г. Михайлюк — «Утворення і розвиток СРСР — триумф ленінської національної політики КПРС»; керівник Замосцьського воеводського центру ідеологічного навчання Антон Стшенсвільк — «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційних виступів на Замошчизні»; зав. відділом пропаганди Хелмського воеводського комітету ПОРП Тадеуш Дудек — «Участь поляків у Великій Жовтневій соціалістичній революції»; канд. істор. наук, доц. Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки Д. М. Цимбалюк — «Нова Конституція СРСР — Конституція розвинутого соціалізму»; віце-воевода Замосцьського воеводства Едвард Дронжек — «Радянсько-польська дружба — фундамент динамічного розвитку наших країн»; канд. екон. наук, доц. Луцького педагогічного інституту Н. В. Бурчак — «Розвинуте соціалістичне суспільство — найважливіший підсумок самовідданої праці радянського народу, втілення в життя ідей Великого Жовтня»; ст. викладач Луцького педінституту М. П. Сахно — «Радянський соціалістичний спосіб життя — велике завоювання нового суспільства».

В. П. Колесник (Луцьк),

Б. П. Кардаш (Луцьк)

НА ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРАХ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

11 листопада 1977 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права Академії наук УРСР, на яких було розглянуто питання про наукову і науково-організаційну діяльність Інституту історії та Інституту археології АН УРСР за період з 1973 р. по 1977 р.

Із звітом про підсумки роботи Інституту історії АН УРСР за п'ятирічний строк виступив його директор, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв. У своїй науковій діяльності, зазначив доповідач, інститут керувався рішеннями XXIV і XXV з'їздів КПРС і Компартії України, пленумів ЦК КПРС, положеннями і висновками, що випливають з доповідей і виступів Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР тов. Л. І. Брежнєва. Своє повсякденне життя колектив інституту узгоджував з постановами Президії АН УРСР та Бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР.

У минулому п'ятиріччі науковці інституту зосередили увагу на дослідженні таких важливих проблем: основні закономірності історичного розвитку Української РСР; історія соціалістичного і комуністичного будівництва в УРСР; історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни; зарубіжна історіографія про минуле і сучасне України; історія української еміграції; закономірності становлення і розвитку світової соціалістичної системи; розвиток міжнародного робітничого і національно-визвольного руху; історія природознавства і техніки.

Ці основні напрями наукових досліджень колективу інституту відповідають головним завданням, які стоять перед історичною наукою на сучасному етапі.

В 1973—1977 рр. зазначені проблеми досліджувалися з 25 тем. Найважливішим завданням для всього колективу інституту протягом цього періоду залишалася підготовка багатомної «Історії Української РСР». У створенні цієї фундаментальної праці беруть участь 72 наукових співробітники інституту, багато інших провідних учених республіки, історики Москви та інших наукових центрів країни.— всього 150 науковців. Видання багатомної «Історії Української РСР» буде завершено до 60-річчя Академії наук УРСР. У ювілейному 1977 р. вийшли чотири з десяти книг.

Багатомна «Історія Української РСР» є капітальним дослідженням великого колективу вчених, в якому глибоко і всебічно, з урахуванням найновіших досягнень історичної науки, висвітлюється багатобікова історія українського народу. В ній широко відображена провідна роль робітничого класу та його авангарду — Комуністичної партії — у боротьбі трудящих за повалення буржуазно-поміщицького ладу і побудову соціалізму. На значному фактичному мате-

ріалі показано торжество ленінської національної політики Комуністичної партії, нерозривні зв'язки братніх народів Союзу РСР, виникнення нової історичної спільності людей — радянського народу. Всебічно висвітлюється боротьба робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції республіки під керівництвом Комуністичної партії за побудову матеріально-технічної бази комунізму, здійснення економічної стратегії партії, процес активізації суспільно-політичного життя.

Інститут історії АН УРСР також провів велику роботу по підготовці та виданню 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». У цій унікальній фундаментальній праці висвітлено історію населених пунктів на території України з найдавніших часів до наших днів, показано історичні досягнення трудящих міст і сіл республіки в економічній, суспільно-політичній та культурній галузях.

У своїй науково-дослідній діяльності колектив інституту зосереджував увагу на розробці інших важливих напрямів історичної науки, підвищенні ідейно-теоретичного рівня наукової продукції, наближенні історичної науки до практики комуністичного будівництва.

Значний вклад у загальний доробок інституту внесли науковці, які досліджують важливі проблеми історії та міжнародних відносин зарубіжних країн, а також участь Української РСР у зовнішній політиці СРСР. Дві колективні праці істориків-міжнародників — «На магістралях дружби і братерства» та «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму» — відзначені премією ім. Д. З. Мануїльського.

Комплексні дослідження проводили науковці сектору природознавства і техніки. Залучаючи провідних учених Радянського Союзу, вони підготували колективні монографії, в яких висвітлюється розвиток металургійної промисловості, науково-технічного прогресу в республіці.

Результати науково-дослідної роботи великого колективу вчених інституту за минуле п'ятиріччя знайшли відображення в 81 колективній та індивідуальній монографії, 24 збірниках статей, 52 брошурах, 620 статтях у наукових і суспільно-політичних журналах. Загальний обсяг друкованої продукції інституту за 1973—1977 рр. становить 2861 друк. арк.

Інститут історії АН УРСР є провідним координаційним центром республіки. Створені на його базі три наукові Ради об'єднують 93 висококваліфікованих спеціалістів. До складу Рад входять 58 представників вищих учбових закладів та архівів УРСР.

Пропагандистсько-лекційна робота колективу інституту за звітний період була спрямована на пропаганду рішень Комуні-

тичної партії, підготовку до святкування 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, роз'яснення положень нової Конституції СРСР, висвітлення історичного досвіду нашої країни у справі побудови комунізму.

Доповідач відзначив, що за останній час науковці все активніше використовують масові форми лекційної пропаганди, зокрема, підготовку матеріалів для радіо, виступи по телебаченню. Великою популярністю серед трудящих користуються такі форми пропаганди, як проведення на підприємствах «Днів науки», циклових лекторіїв, зустрічей міжнародників за круглим столом.

Дирекція і партійна організація інституту приділяють постійну увагу поліпшенню добору, підготовки і виховання наукових кадрів. За минулі п'ять років в інституті підготовлено 8 докторів і 25 кандидатів наук.

На закінчення доповідач спинився на деяких недоліках, які ще мають місце в діяльності інституту, а також ознайомив присутніх з перспективою розвитку наукових досліджень в Інституті історії АН УРСР.

Із співдоповіддю виступив голова комісії Президії АН УРСР по перевірці діяльності інституту, чл.-кор. АН УРСР В. І. Куценко.

В обговоренні доповіді взяли участь заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Б. П. Ковалевський, дирек-

тор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко, директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов, акад. АН УРСР Й. З. Штокало, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова.

Виступаючі відзначили успіхи колективу інституту у розробці актуальних проблем історичної науки, зростаючий ідейно-теоретичний рівень праць істориків, науково-організаційну діяльність дирекції і партійної організації. Було внесено ряд пропозицій щодо дальшого удосконалення роботи інституту.

Із заключним словом виступив академік-секретар Відділення історії, філософії та права АН УРСР В. М. Бабій. Він спинився на завданнях, які постають перед науковцями інституту в світлі останніх рішень і теоретичних положень, що містяться в партійних документах. Б. М. Бабій наголосив на необхідності забезпечити кваліфікованими кадрами деякі напрямки історичних досліджень, поліпшити планування і якість наукової продукції.

Загальні збори Відділення прийняли постанову, яка пацілює колектив інституту на дальше розгортання наукового пошуку, підвищення ефективності наукової діяльності, зміцнення зв'язків наукових досліджень з практикою комуністичного будівництва.

І. М. Хворостяний (Київ)

* * *

Із звітною доповіддю виступив директор Інституту археології АН УРСР, канд. істор. наук І. І. Артеменко, який відзначив, що інститут є головною науковою установою республіки, яка проводить наукову роботу в цій галузі, координує археологічні дослідження, здійснює науково-методичний догляд за станом розкопок. Тематичні плани інституту на 1973—1977 рр. були спрямовані на розробку найважливіших проблем археології України, на висвітлення питань соціально-економічного, культурного та етнічного розвитку племен і народів, які населяли територію республіки в первісно-общинну, рабовласницьку та феодальну епохи.

Протягом 1973—1977 рр. інститут розробляв 14 наукових колективних тем, 10 з яких успішно завершено. В результаті досліджень одержано нові важливі дані про історичний розвиток стародавнього населення України від кам'яного віку до середньовіччя включно. Теоретичні висновки й оцінка нових археологічних джерел знайшли висвітлення в друкованій продукції інституту. За звітний період завершено видання тритомної колективної праці «Археологія Української РСР», в якій підбито підсумок розвитку археологічної науки в республіці за роки Радянської влади.

Ця праця здобула високу оцінку наукової громадськості нашої країни і за рубежом. Вийшла з друку підготовлена колективом Інституту археології АН УРСР пер-

ша книга першого тому восьмитомної «Історії Української РСР», в якій на основі марксистсько-ленінської методології висвітлюється стародавня історія України. Видання цієї праці — гідний подарунок колективу інституту 60-й річниці Великого Жовтня. Окремих проблемам у галузі археології присвячено 25 монографій, 10 збірників, 15 номерів кварталника «Археологія». Всього за звітний період археологами інституту видано друкованої продукції загальним обсягом 788 друк. арк.

Протягом 1973—1977 рр. великого розмаху набули експедиційні дослідження, зокрема в зонах новобудов республіки. Розкопано понад тисячу курганів, сто поселень, що дали нові важливі археологічні джерела для вивчення стародавнього минулого України. Ряд знахідок мають не лише наукову, а й велику мистецьку цінність.

Розширилася координаційна діяльність інституту археології. Зараз він координує роботу 20 наукових та науково-освітніх установ, забезпечує творчі зв'язки археологів Радянської України з науковцями Москви, Ленінграда, союзних республік. Установилися тісні зв'язки інституту з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

У справі популяризації археологічних знань серед населення велику роль відіграли читання лекцій науковцями інституту, проведення екскурсій, виступи в пресі, по телебаченню, радіо тощо. Протягом п'яти-

річчя було організовано виставки археологічних матеріалів у Запоріжжі, Миколаєві, Борисполі. Матеріали інституту експонувалися на міжнародних виставках в Югославії, Болгарії, Канаді, США.

У співдповіді голови комісії по перевірці діяльності інституту акад. АН УРСР А. Д. Скаби та виступах академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права АН УРСР, акад. АН УРСР Б. М. Бабія, директора Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайова, директора Одеського археологічного музею Г. О. Дзис-Райко, зав. відділом Інституту історії

АН УРСР, д-ра істор. наук Г. Я. Сергієнка, зав. кафедрою Кам'янець-Подільського педінституту, канд. істор. наук І. С. Винокура було висвітлено основні досягнення інституту за звітний період, а також відзначено недоліки в його роботі.

Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР високо оцінили діяльність Інституту археології АН УРСР за 1973—1977 рр. та накреслили перспективи дальшого розвитку археологічної науки в республіці

С. В. Смирнов (Київ)

ВШАНУВАННЯ АКАДЕМІКА АН УРСР Й. З. ШТОКАЛА З НАГОДИ ЙОГО ЮВІЛЕЮ

17 листопада 1977 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування завідуючого Сектором історії природознавства і техніки Інституту, академіка АН УРСР, заслуженого діяча науки УРСР, доктора фізико-математичних наук, професора, члена Міжнародної Академії історії наук Йосипа Захаровича Штокала з нагоди 80-річчя з дня його народження.

Успіхи наукової, громадської та педагогічної діяльності Й. З. Штокала були відзначені у виступі директора Інституту, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелева.

Йосип Захарович народився 16 листопада 1897 р. в с. Скоморохах (нині Сокальського району Львівської області) в сім'ї селянина-бідняка. З великими труднощами і лише завдяки своїм винятковим здібностям він вступив до середньої школи. Навчаючись у ній, Йосип Захарович був змушений сам турбуватися про заробіток на життя.

Після одержання атестату зрілості в 1915 р. Й. З. Штокало, маючи неповних 18 років, став учителем першого класу сільської школи в Новомосковському повіті на Катеринославщині. Працюючи педагогом, він водночас самостійно удосконалював свої знання за програмою вищих навчальних закладів.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Йосип Захарович активно включився в організацію радянської системи народної освіти. З 1918 р. він був учителем Дніпродзержинської трудової школи, а з 1920 р. — завідуючим цією школою. Тут, у Дніпродзержинську, Й. З. Штокало вперше у своєму житті близько познайомився з роботою великого підприємства, з працею численного колективу робітників і почав брати активну участь у діяльності курсів підвищення їх кваліфікації. Саме тоді він створив свій перший курс математики, який вийшов з друку під назвою «Сконцен-

трований підручник математики для робітників важкої індустрії». Матеріал, вміщений у ньому, автор побудував на основі заводських виробничих процесів, що було близьким і зрозумілим робітникам і значною мірою сприяло засвоєнню ними знань, потрібних при різних розрахунках безпосередньо у виробничій практиці.

Й. З. Штокало, як керівник Дніпродзержинської трудової школи, часто виїздив до сільських шкіл району, де активно пропагував ідеї радянської трудової школи по комуністичному вихованню молоді. Про значний педагогічний досвід колективу Дніпродзержинської школи неодноразово писали обласні газети. Тут проводилася велика виховна робота в учнівських та учительських організаціях по вихованню молоді в дусі беззавітної відданості Радянській Вітчизні. Весь виховний процес у школі успішно поєднувався з творчим сприйняттям знань. Творчі основи у засвоєнні знань відіграли велику роль у трудовій діяльності вихованців цієї школи, які після її закінчення виявили себе активними працівниками на різних ділянках соціалістичного будівництва.

Творча діяльність Й. З. Штокала по створенню радянської системи народної освіти характеризує його як досвідченого, здібного керівника в справі комуністичного виховання молоді. Ці яскраві здібності виявились і в усій його наступній науково-педагогічній праці. Слід підкреслити, що Йосип Захарович у своїй роботі завжди органічно поєднував два напрями, а саме: науковий і педагогічний. Займаючись науковими дослідженнями в галузі математики, він водночас викладав у вищих навчальних закладах.

Й. З. Штокало закінчив фізико-математичний факультет Дніпропетровського університету і відразу ж був прийнятий до аспірантури Науково-дослідного інституту математики і механіки у Харкові. Аспіран-

туру він закінчив достроково, захистивши кандидатську дисертацію, присвячену аеродинамічним проблемам. Її результати дістали використання в літакобудуванні та в галузі відповідних математичних досліджень. Під час навчання в аспірантурі *И. З. Штокало* читав математичні курси у вищих навчальних закладах Харкова. Маючи науковий ступінь кандидата фізико-математичних наук і звання доцента, він почав читати в Харківському університеті лекції з теорії функцій комплексного змінного та диференціальних рівнянь, водночас працював над докторською дисертацією, присвяченою теорії диференціальних рівнянь та їх застосуванню у різних галузях народного господарства.

У грудні 1939 р. *Иосип Захарович* став кандидатом у члени КПРС, а в січні 1941 р. — членом КПРС. Того ж року трудящі Харкова обрали його депутатом міської Ради Дзержинського району Харкова.

На початку Великої Вітчизняної війни *И. З. Штокало* займався евакуацією установ Академії наук УРСР, що працювали в Харкові, а також тих, які прибули з Києва, до східних районів країни. Виконавши успішно це важливе завдання, *Иосип Захарович* виїхав з Харкова до Уфи. Тут він працював старшим науковим співробітником Інституту математики АН УРСР, завершуючи докторську дисертацію.

У грудні 1943 р. *И. З. Штокало* успішно захистив у Москві докторську дисертацію. 8 квітня 1944 р. Вища атестаційна комісія присвоїла йому вчений ступінь доктора фізико-математичних наук, а згодом — звання професора.

Наукова діяльність *И. З. Штокало* в Академії наук УРСР триває понад 35 років. За цей час він пройшов шлях від старшого наукового співробітника до академіка АН УРСР. Його перу належить понад 120 наукових праць. Ряд монографій *Иосипа Захаровича* видано англійською мовою за рубежом. Він перший серед математиків поширив операційне числення на важливі класи диференціальних рівнянь із змінними коефіцієнтами. Це дістало широке застосування у багатьох важливих галузях народного господарства.

И. З. Штокало в системі Академії наук УРСР створив і очолює школу в галузі історії науки і техніки. Сектором історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР видано цілу серію колективних праць з історії розвитку математики (у п'яти книгах), математичної освіти, машинобудування, енергетики, вугільної промисловості (у двох книгах), геолого-розвідувальних робіт, науково-технічного прогресу, хімічної технології (у двох книгах). Завершено наукові дослідження в галузі історії металургійної промисловості, матеріалознавства, будівельної науки і техніки, органічної хімії, біології (у трьох томах). Зараз працівники Сектору готують двотомну колективну монографію «Зварю-

вання в СРСР», де вперше у світовій науковій літературі узагальнено праці в галузі зварювальної науки і техніки. Готується до видання двотомна колективна праця монографічного характеру «Історія радянської математики» (на честь шістдесятиріччя Великого Жовтня).

У 1971 р. в Москві на XIII Конгресі історії науки Секторів історії природознавства і техніки АН УРСР присуджено велику наукову медаль Міжнародної Академії історії наук за видання «Історія вітчизняної математики», підготовлене за редакцією *И. З. Штокало* і за його безпосередньою участю.

Під керівництвом і за безпосередньою участю *Иосипа Захаровича* опубліковано повні видання праць видатних вітчизняних математиків — *Г. Ф. Вороного* і *М. В. Остроградського*.

И. З. Штокало брав активну участь у створенні інститутів Академії наук УРСР у м. Львові, які згодом розгорнули велику роботу по розвитку наукових досліджень і вихованню молодих наукових кадрів у західноукраїнських областях. *Иосип Захарович* певний час очолював академічні установи Львова і був членом Президії Академії наук УРСР.

Виконуючи завдання Комуністичної партії і Радянського уряду, *И. З. Штокало* як член урядової делегації УРСР брав активну участь у роботі чотирьох сесій Генеральної Асамблеї ООН. За дорученням радянської делегації він виступав на пленарних засіданнях сесії та четвертого комітету ООН.

И. З. Штокало бере активну участь у громадсько-політичному житті радянського народу. Він був делегатом трьох з'їздів Комуністичної партії України і членом Ревізійної комісії Компартії України, депутатом Верховної Ради УРСР третього та четвертого скликань.

За успіхи у науковій діяльності *И. З. Штокало* в 1948 р. обрано членом-кореспондентом, а в 1951 — академіком АН УРСР. У 1968 р. його було удостоєно почесного звання заслуженого діяча науки УРСР.

У 1965 р. за поданням наукових організацій СРСР *И. З. Штокало* обрано членом Міжнародної Академії історії наук у Парижі.

Иосип Захарович — активний член Республіканського товариства «Знання», де він уже понад 15 років очолює секцію математики, механіки і кібернетики.

Наукова, педагогічна і громадсько-політична діяльність *И. З. Штокало* високо оцінена Комуністичною партією і Радянським урядом. Його нагороджено орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», «За трудову доблесть», «За доблесний труд у Великій Вітчизняній війні», Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. За заслуги в розвитку мате-

матичної науки, історії науки і у зв'язку з 80-річчям з дня народження Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 листопада 1977 р. Йосипа Захаровича нагороджено орденом Жовтневої Революції.

Й. З. Штокало з повною віддачею сил працює і нині, вносячи гідний вклад у розвиток радянської науки.

На ім'я ювіляра надійшло понад 190 привітань, зокрема, від кандидата у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретаря ЦК Компартії України В. Ю. Маланчука, президента АН УРСР, Героя Соціалістичної Праці, академіка Б. Є. Патона, віце-президента АН СРСР, Героя Соціалістичної Праці, академіка П. М. Федосєєва, голови Відділення математики АН СРСР, Героя Соціалістичної Праці, академіка М. М. Боголюбова, тричі Героя Соціалістичної Праці, академіка М. В. Келдиша, Героя Соціалістичної Праці, академіка В. М. Глушкова, Героя Соціалістичної Праці, академіка А. М. Тихонова, Героя Соціалістичної Праці Л. І. Седова, Героя Соціалістичної Праці, академіка О. Ю. Ішлінського, Героя Соціалістичної Праці М. П. Єругіна, президента АН Грузинської РСР, Героя Соціалістичної Праці, академіка І. Н. Векуа, Героя Радянського Союзу, доктора історичних наук В. І. Клокова. Серед організацій, які надіслали вітальні адреси, — Інститут історії природознавства і техніки АН СРСР; Міжнародний союз історії і філософії наук; Вчена рада з історії і методології природничих наук Московського університету; механіко-математичний факультет Московського університету; Московський фізико-технічний інститут; редакційна колегія журналу «Дифференциальные уравнения»; Ленінградське відділення Математичного інституту АН СРСР; Президія АН УРСР; Відділення АН УРСР: фізики, математики і кібернетики, фізико-технічних проблем матеріалознавства, фізико-технічних проб-

лем енергетики, біохімії, фізіології і теоретичної медицини, історії, філософії і права; Південний науковий центр АН УРСР; інститути АН УРСР: кібернетики, прикладної математики і механіки, механіки, проблем механіки, фізико-механічний, металофізики, гістотехнічної механіки, надтвердих матеріалів, електродинаміки, колоїдної хімії і хімії води, ботаніки, фізіології, економіки, філософії, історії, Інститут суспільних наук АН УРСР; Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; Київський державний університет; Київський політехнічний інститут; Київський технологічний інститут харчової промисловості та Київський педагогічний інститут; Інститут автоматики; союзні міністерства: приладобудування, засобів автоматизації та систем управління; Українське відділення Радянського національного об'єднання історії і філософії природознавства та техніки; видавництво АН УРСР «Наукова думка»; Президія правління Товариства «Знання» УРСР; Чернівецький університет; Львівський обком і Сокальський райком Компартії України та Сокальський виконком Ради народних депутатів; музей історії м. Дніпродзержинська; Науково-дослідний інститут планування Держплану та Інститут математики Обчислювального центру Молдавської РСР; Відділення фізико-математичних наук АН БРСР; механіко-математичний факультет Білоруського університету; Відділення математики і фізики та Інститут математики АН Грузинської РСР; Інститут математики і кібернетики АН Литовської РСР; Відділення фізико-математичних наук АН Казахської РСР; Інститут математики АН Узбецької РСР; Президія Якутського філіалу Сибірського відділення АН СРСР, Далекосхідний науковий центр та багато інших.

*Ю. О. Анісімов (Київ),
Л. В. Матвєєва (Київ),
В. С. Сологуб (Київ)*

СТВОРЕННЯ НА УКРАЇНІ НАУКОВО-КООРДИНАЦІЙНОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ЦЕНТРУ

Тісні творчі контакти, що давно встановилися між українськими дослідниками-історіографами з їх московськими колегами, сприяють поживленню в нашій республіці дослідницької і викладацької роботи в галузі історіографії. Разом із співробітниками інститутів історії СРСР та загальної історії Академії наук СРСР, а також з іншими всесоюзними науково-дослідними установами видано чимало цінних історіографічних видань. Так, за участю радянських фахівців з історії історичної науки протягом кількох років видавався щорічник «Історіографічні дослідження в Укра-

їнській РСР», що одержав високу оцінку в партійній і фаховій історичній радянській пресі, а також у зарубіжних соціалістичних країнах. Спільно з ученими Москви проведено ряд республіканських і всесоюзних наукових сесій і конференцій з історіографії, серед яких найбільше значення мала всесоюзна наукова сесія «В. І. Ленін та історична наука», що була проведена в Києві у 1965 р.

Зв'язки між українськими та провідними московськими історіографами дедалі поглиблюються, урізноманітнюються, розширюються і міцніють. З метою підвищен-

ня їх ефективності за ініціативою очолюваного академіком М. В. Нечкіною бюро Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР, погодженою з керівництвом АН УРСР, у 1977 р. створено Українську регіональну (республіканську) секцію названої Наукової Ради. Бюро Відділення історії АН СРСР затвердило новий науково-координаційний підрозділ в складі 27 осіб. Керує ним директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевсєлев (голова секції). Вчепним секретарем секції призначено ст. наук співробіт цього ж інституту, д-ра істор. наук В. Г. Сарбея.

До складу секції ввійшли зав. відділом джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук П. М. Калениченко; старші наукові співробітники цього ж інституту: чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, доктори істор. наук Ю. М. Гамрецький і А. В. Санцевич, канд. істор. наук Н. В. Комаренко, зав. відділом Інституту історії АН УРСР у м. Чернівцях, канд. істор. наук П. В. Михайлиш, вчений секретар Секції суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук Ю. А. Пінчук; директор Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, канд. істор. наук С. К. Гутянський; зав. кафедрою історії СРСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, д-р істор. наук В. Н. Котов; заст. директора Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, канд. істор. наук Ф. І. Стеблій; зав. кафедрою історіографії та середніх віків Харківського державного університету ім. О. М. Горького, д-р істор. наук І. М. Шерман і доцент цієї ж кафедри, канд. істор. наук Ю. Й. Журавський; декан історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, канд. істор. наук З. В. Першина; доценти цього ж університету, кандидати істор. наук С. Й. Аппатов і П. Г. Чухрій; зав. кафедрою Одеської Вищої партійної школи, д-р істор. наук К. Д. Петряєв; доценти Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, кандидати істор. наук В. І. Шевцов і М. Д. Мартинов; доцент Донецького державного університету, канд. істор. наук В. А. Пірко; доценти

Львівського державного університету ім. І. Я. Франка, кандидати істор. наук І. І. Белякевич і Б. І. Распутніс; зав. кафедрою історіографії Ужгородського державного університету, д-р істор. наук М. В. Троян; зав. кафедрою історії СРСР Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе, д-р істор. наук М. М. Максименко; зав. кафедрою загальної історії Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. О. Островського, д-р істор. наук М. М. Кравець; доц. Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського, канд. істор. наук П. Ф. Лаптіп.

Для більш ефективного, систематичного, планомірного здійснення координації наукових досліджень з історіографії і викладання відповідних вузівських лекційних курсів Українська регіональна секція Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР утворила 5 підсекцій: 1. Київську (Київська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); 2. Харківську (Харківська, Полтавська і Сумська області); 3. Одеську (Одеська, Миколаївська, Херсонська і Кримська області); 4. Дніпропетровську (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Донецька і Ворошиловградська області); 5. Львівську (Львівська, Чернівецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська і Рівенська області).

9 вересня 1977 р. у м. Одесі відбулася перша нарада Української регіональної секції Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР*, на якій було вказано, що при складанні перспективних планів і проведенні координаційної роботи першочергову увагу необхідно звернути на наукову розробку історіографічної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, висвітлення ролі Комуністичної партії у розвитку радянської історичної науки, вивчення історіографічних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, методології і методики дослідження і викладання історії історичної науки.

В. С. (Київ)

* Див.: «Український історичний журнал», № 11, 1977 р.

СТЕПАН ІВАНОВИЧ СІДЕЛЬНИКОВ

На 62-му році життя помер відомий радянський учений, професор, доктор історичних наук Степан Іванович Сідельников.

С. І. Сідельников народився 27 березня 1916 р. у селі Мордово Рязанської губер-

нії. Свій трудовий шлях він почав колгоспником. У 1934—1939 рр. учився на історичному факультеті Ленінградського університету. Після його закінчення працював викладачем у Сталінградському педагогічному інституті.

З лютого 1942 р. С. І. Сідельников перебував у лавах Радянської Армії, брав участь у боях на Центральному і Першому Українському фронтах. За бойові заслуги він був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня. У травні 1944 р. С. І. Сідельников вступив у ряди КПРС. Після тяжкого поранення і тривалого лікування Степан Іванович повернувся до викладацької діяльності. В 1945—1956 рр. він працював у Харківському педагогічному інституті, де багато років був секретарем партбюро факультету, деканом. У 1947 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії (1878—1886 рр.)».

З 1956 р. С. І. Сідельников працював на історичному факультеті Харківського університету. У 1963 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Створення і діяльність першого Болгарського революційного центрального комітету (1868—1873 рр.)», згодом йому було присвоєно звання професора. З 1964 р. до кінця свого життя С. І. Сідельников керував кафедрою нової та новітньої історії, а протягом тринадцяти років, з 1963 р. по 1976 р., був деканом історичного факультету, багато років керував факультетською Вченою радою.

Степан Іванович провадив велику наукову роботу. Він був одним з найвизначніших радянських істориків-славістів, невтомним і плідним дослідником національно-визвольного руху болгарського народу середини

XIX ст., проблем історіографії минулого Болгарії, російсько-болгарських революційних зв'язків, історії радянського слов'янознавства. Його перу належить близько 100 ґрунтовних наукових праць. Монографії С. І. Сідельникова «Болгарський революціонер Георгій Раковський» (1959 р.), «Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете» (1962 р.), «Болгарский революционный центральный комитет (1869—1872 гг.)» (1970 р.) були вагомим внеском у розробку з марксистсько-ленінських позицій важливих проблем історії Болгарії, болгарського національно-визвольного руху. Праці Степана Івановича дістали високу оцінку радянської та міжнародної наукової громадськості.

С. І. Сідельников був невтомним організатором і учасником всесоюзних конференцій істориків-славістів, не раз брав участь у міжнародних славістичних форумах. Багато уваги він приділяв підготовці нових наукових кадрів. Ряд його учнів стали відомими вченими. Останні роки він був головним редактором міжвідомчого наукового збірника «Питання нової та новітньої історії».

Степан Іванович поєднував велику викладацьку і наукову діяльність з активною участю у громадському житті.

Світла пам'ять про вченого-комуніста, талановитого педагога і мужню людину назавжди збережеться у серцях його колег і учнів.

ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ ЗАЙЦЕВ

На 65 році життя раптово помер кандидат історичних наук, колишній старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Володимир Миколайович Зайцев.

Він народився 8 липня 1913 р. у м. Чернігові в сім'ї робітника. Навчався в технікумі річного транспорту, працював матросом і помічником капітана пароплава на Дніпрі. У 1934 р. вступив на історичний факультет Київського університету й успішно закінчив його у 1939 р. Після захисту кандидатської дисертації викладав історію країн зарубіжного Сходу в Київському університеті і Житомирському педінституті.

З 1958 р. по 1963 р. Володимир Миколайович працював старшим науковим редактором Української радянської енцикло-

педії. Понад десять останніх років він працював старшим науковим співробітником відділу історії міст і сіл Української РСР Інституту історії АН УРСР. Під його безпосереднім керівництвом написані томи, присвячені Житомирській, Кіровоградській, Ровенській і Чернівецькій областям. За активну участь у створенні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» Володимир Миколайович Зайцев був нагороджений грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Його перу належить близько 80 праць з історії зарубіжних країн.

В. М. Зайцев провадив велику науково-пропагандистську роботу як лектор, учений секретар секції загальної історії Київської міської організації товариства «Знання». Його лекції користувалися великою популярністю серед трудящих.

НОВІ КНИГИ

В. І. Ленін, КПРС про підвищення життєвого рівня трудящих. Документи і матеріали, К., Політвидав України, 1977, 370 с.

К советскому народу. — К народам, парламентам и правительствам всех стран мира. Обращения совместного торжественного заседания Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященного 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции, 3 ноября 1977 года, М., Политиздат, 1977, 16 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. — Великий Октябрь и прогресс человечества. Доклад на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР в Кремлевском Дворце съездов 2 ноября 1977 года, М., Политиздат, 1977, 32 с.

БОРОЗНЯК Ю. — Головний напрям — ефективність, К., Політвидав України, 1977, 88 с.

В победном строю, Одесса, «Маяк», 1977, 175 с.

Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г.—февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч. Ч. 1. Большевики во главе трудящихся Украины в период борьбы за победу Великого Октября. Февраль—октябрь 1917 г., К., Политиздат Украины, 1977, 711 с.

ВИРЛИЧ А. Э., ЯКИМЕНКО В. П. — Памятники славы на херсонской земле. Справочник, Симферополь, «Таврія», 1977, 94 с.

ГОШОВСКИЙ Н. Н. — Ленинская наука революции, К., 1977, 48 с. (О-во «Знание» УССР).

XXV съезд КПСС: основные направления экономического развития, К., «Наукова думка», 1977, 207 с.

ДЕЩИНСЬКИЙ Л. Є. — Великий Жовтень на Волині. З історії революційної боротьби трудящих і солдатських мас під керівництвом більшовиків за владу Рад. Лютий 1917—лютий 1918, Львів, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, 1977, 183 с.

ДУБИНСЬКИЙ-МУХАДЗЕ І. М. — Камо. Біографічна повість, К., «Молодь», 1977, 215 с.

ЕПШТЕЙН А. І. — Сіонізм — лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих, К., 1977, 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

За дружбу з країною Великого Жовтня. Діяльність товариств дружби з СРСР в єв-

ропейських соціалістичних країнах, К., «Наукова думка», 1977, 467 с.

Звезды, рожденные Октябрем. Очерки о людях Донбасса, Донецк, «Донбас», 1977, 120 с.

Історія Української РСР. У 8-ми т. 10-ти кн. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні [1917—1920], К., 1977, 592 с.

КАРПИЧЕВ В. С. — Образ жизни — социалистический. Вопросы идеологической работы, Днепропетровск, «Промінь», 1977, 110 с.

Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник, К., «Техніка», 1977, 463 с.

Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбилейный статистический ежегодник, М., «Статистика», 1977, 710 с.

Партгруппа сильна инициативой. Из опыта работы партгрупп Донецкой области, Донецк, «Донбас», 1977, 107 с.

Передовой опыт — в практику партийной работы. Материалы республиканской научно-практической конференции «XXV съезд КПСС и актуальные вопросы партийного строительства», К., Политиздат Украины, 1977, 419 с.

Політика КПРС — марксизм-ленінізм у дії. На допомогу тим, хто вивчає матеріали XXV з'їзду КПРС, К., Політвидав України, 1977, 415 с.

ПУСТОВОЙТЕНКО М. — Карби на граніті. Сторінки історії революційної Одеси. Одеса, «Маяк», 1977, 103 с.

Пятилетка десятая. Год первый. Летопись созидания. Сборник, Симферополь, «Таврія», 1977, 80 с.

Розвинутий соціалізм — торжество ідей Великого Жовтня, Львів, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, 1977, 174 с.

СЕМИН Г., НИКИТИНА А. — Посланцы Ленина. Очерки. Изд. 2-е, доп., перераб., Симферополь, «Таврія», 1977, 175 с.

Словник революції. Вид. 2-е, доп. і перероб., К., «Молодь», 1977, 287 с.

Словом і прикладом. Нариси, Львів, «Каменяр», 1977, 164 с.

СОСНА Н. П. — Так рождались традиции. Краткий очерк истории дизелестроительного завода имени С. М. Кирова, Днепропетровск, «Промінь», 1977, 111 с.

ШУЛЬГА І. В. — Ленінський союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в умовах розвинутого соціалізму, К., 1977, 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).